

TÉRBELI STRUKTÚRÁK VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA A VIDÉKGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉRE

Káposzta József

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM,
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

TÉRBELI STRUKTÚRÁK VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA A VIDÉKGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉRE

Projekt szakmai vezető
Szilágyi Tivadar

Szerző:
Káposzta József

A kézirat lezárásának dátuma:
2018. szeptember 03.

Kiadás éve:
2019

Kiadó:
Nemzeti Közszerológálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:
Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

A kiadvány
a „**KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15- 2016-00001**”
„**A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés**”
című projekt keretében készült el és jelent meg.

© Káposzta József, 2019

© Nemzeti Köszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2019

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	5
2. A REGIONÁLIS TÉRSZERKEZET VÁLTOZÁSAI	9
2.1. A területfejlesztés iránti fokozódó érdeklődés	10
2.2. Regionalizáció történeti alapjai	13
2.3. Az Európai Unió regionális politikájának célkitűzései	16
2.4. Térgazdasági növekedés kapcsolatrendszere	17
2.5. Regionális célkitűzések nemzeti keretben	19
2.6. A regionális politika és a fenntartható fejlődés kapcsolata	22
2.7. A társadalom jóléti rendszerének összefüggései	23
2.8. A térbeli összefüggések „problémaköreinek” kialakulása	25
3. A VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKA TÉRBELI ÖSSZEFÜGGÉSEI	29
3.1. A területfejlesztés célkitűzései, hazai változásai	29
3.2. A vidékfejlesztés főbb összefüggései, a lokalitás térnyerése	31
3.3. Globalizáció és a vidék: a vidék és a mezőgazdaság szerepének kapcsolata	32
3.4. Társadalmi rendszer átalakulása, változásai	36
3.5. Vidékfejlesztési politika fejlődése Magyarországon	37
4. A TÉRGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI	45
4.1. A regionális fejlődés irányzatai	46
4.2. Az endogén növekedésmélett meghatározó erőforrása	52
4.3. A humán tőke főbb térgazdaságot befolyásoló összefüggései	53
4.4. Területi verseny és a nemzeti érdek kapcsolata	55
4.5. Az újraparosítás térgazdasági kérdései, területi versenyképesség, rugalmasság	57
5. AGRÁRORIENTÁCIÓ A VIDÉKGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉBEN	65
5.1. A mezőgazdasági földhasználat történeti változásai Magyarországon	67
5.2. Üzemi struktúra és a gazdálkodási szerkezet napjainkban	77
5.3. A vidékfejlesztés stratégiai kérdése és a termelésfejlesztés	78
5.4. Az állami politika eszköz- és intézményrendszere	79
5.5. Az innováció új rendszere az agráriumban	80

6. AGRÁRTERMELÉS ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS KAPCSOLATA	83
6.1. Komparatív előnyök és hátrányok az agráriumban	83
6.2. Lehetséges agrárstratégiai modellek	85
6.3. A fenntartható fejlődés speciális tényezői és az élelmiszergazdaság	88
6.4. A vidékfejlesztés lehetséges fejlődési irányai	91
6.4.1. A környezetipari lehetőségek	91
6.4.2. A smart vidékfejlesztés: a smart falu koncepció összefüggései	94
7. UTÓSZÓ	105
8. ABSTRACT	105
9. FELHASZNÁLT IRODALOM	107
10. SZAKKIFEJEZÉSEK JEGYZÉKE	114
11. SZERZŐI BEMUTATKOZÁS	114

1. BEVEZETÉS¹

A vidékfejlesztés kérdései manapság kétségtelenül az érdeklődés középpontjában állnak, mivel a területi különbségek csökkentése elsődleges minden nemzeti kormányzat számára. Sokan foglalkoznak a vidékfejlesztés sürgető problémáival, ami már napjainkra a városi élet jellemző problémáit is érintik. Nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy a világban a nemzeti kormányok nagyban érdekeltek a területi fejlesztés eredményeiben, nagy ráhatással rendelkeznek ennek a fejlődésnek a befolyásolásában, és hasonlóan nagy a felelősségük abban, hogy ezt a fejlődést a társadalmilag megkívánt irányba vigyék, mégis kevés olyan kormány van, amely valaha is következetes politikát folytatott volna a területi tervezést illetően. Az 1950-es évektől kezdve némi csalódottság figyelhető meg abban, hogy az úgynevezett fejlődő országok támogatás nélkül nem érik utol a fejlettebbeket, még a különféle folyamatos és nagy mértékű nemzetközi támogatások ellenére sem. Ráadásul azok a gazdaságstatisztikusok, akik a világ országai közti jövedelemkülönbségeket vizsgálták, úgy vélték, hogy okuk van megkérdőjelezni a konvergencia elkerülhetetlenségét.

A jobb gazdasági feltételek és stratégiák iránti vágy egyik alapja az a felismerés volt, hogy folyamatossá válhat a regionális hanyatlás és a térbeli gazdasági, társadalmi válság állandósulhat. Az 1960-as évek nagy részében, amikor az európai és tengeren túli társadalmakat egyébként a „bőség társadalmainak” nevezték, a szegénység felé fordult a figyelem. Ma már sajnos kevésbé vagyunk hajlamosak arra, hogy problémásnak tekintsük azokat a térségeket, ahol a gazdasági fejlődés szintje alacsony, vagy ahol a gazdasági, társadalmi tevékenység teljes hanyatlása tapasztalható. Az 1980-as 90-es évek európai gazdaságában bekövetkezett szerkezeti, demográfiai változások ismét felszínre hozták a hagyományos területi különbségeket okozó problémákat. Ezek a változások az észak-, a nyugat- és dél-nyugat-európai államokban fellendülést, míg a kelet-európai államokban viszonylagos vagy teljes hanyatlást jelentettek. Ugyanakkor vitákat is gerjesztettek azokról a programokról, amelyek kapcsolódtak a vidékfejlesztés megújításához az „újraiparosításhoz”.

E kifejezés mögött egyre inkább az a felismerés rejtett, hogy a nyugat-európai államok területeinek gazdasági bázisát a feszített verseny és a technológiai váltás veszélyezteti. E változások küszöbén szembe kellett néznünk a sürgető problémákkal.

Az átmenetet nehéz volt függetleníteni attól a kérdéstől, hogy az átalakulás, Európa egyes területein a helyi gazdasági tevékenység bővülésével, más részein hanyatlással járt. További problémaként került elő, hogy a legtöbb esetben nehéz volt megállapítani a változás okát vagy okait, így az is nehézséget jelentett, hogy megbirkózzunk a következmények

1 A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat – fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Szent István Egyetem együttműködésével készült a „vidékbiztonság, a biztonsági környezet hatása a vidék versenyképességére” államtudományi kutatóműhelyben.

hatásaival és új irányzatokat, intézkedéseket tervezzünk. E regionális problémák nagy részének létezett és a mai napig is létezik egy tisztán városi és egy tisztán vidéki dimenziója is. A XX. század elején a mezőgazdaság gazdasági jelentőségének csökkenése miatt felgyorsult az urbanizáció folyamata és a mezőgazdaság vezető szerepét felváltotta az ipari forradalom, míg vidéken továbbra is a mezőgazdaság dominál. A városi munkanélküliség mind az egyén, mind a közösség számára sokkal szembetűnőbb és nyugtalanítóbb lett, mint a vidéki foglalkoztatás kérdése. Ráadásul a népesség a városokba való hirtelen beáramlása a vidéki területekről a városi szegénynegyedekbe felgyorsította a változást, ez pedig a városrendezés egyéb feladatainak összességével együtt mérhetetlenül megnövelte azon városi területek számát, amelyek külső gazdasági segítséget igényeltek. A közlekedési- és környezetszennyezés problémái (különösen a városi és városkörnyéki területeken), a társadalmi feszültségek növekedése a terület- és az erőforrások ésszerűbb felhasználásának kialakítását sürgették.

Az említett problémák Európa nyugati területein leginkább az 1950-es és 1960-as évek során, míg Kelet-Európában a rendszerváltozás és az EU integrációt követően jelentkeztek, amikor is az EU strukturális forrásainak köszönhetően jóformán minden jelentősebb nagyvárosi térség fejlődött. Mindezen összefüggések alapján felmerül a kérdés:

Miért van szükség vidékfejlesztési politikára?

A területi különbségek csökkentése érdekében az EU aktív vidékfejlesztési szakpolitikát folytat, mely segít a vidéki területek, illetve az ott élő és dolgozó emberek szempontjából rendkívül fontos uniós célok megvalósításában. A vidéki térségek központi jelentőséggel bírnak az Unió arculatának és identitásának kialakításában. A hagyományos meghatározások értelmében ezek a térségek az EU területének több mint 91%-át alkotják, és az uniós lakosság több mint 56%-ának szolgálnak lakhelyül. Az Európai Unióról kialakult kép nem lenne teljes a kontinens gyönyörű és változatos tájai – az európai hegyek és sztyeppék, erdők és lankás dombok – nélkül. Számos vidéki térségnek komoly kihívásokkal kell szembenéznie. Az európai mező- és erdőgazdálkodási vállalkozások egy részének javítania kell versenyképességét. Ha az összképet nézzük, azt találjuk, hogy a vidéki területeken a városokhoz képest kisebb az egy főre jutó átlagjövedelem, alacsonyabb a szakképzettség, és kevésbé fejlett a szolgáltatási ágazat. A vidéki környezet védelme pedig sokszor bizonyul költséges tevékenységnek.

Az európai vidéki tájak ugyanakkor fontos értékek hordozói. Nekik köszönhetjük legalapvetőbb nyersanyagainkat, és – ha óvjuk őket – nyugalmat, felüdülést és rengeteg természeti szépséget kínálnak mindannyiunk számára. Európa tüdejét is a vidéki térségek jelentik; nem véletlen, hogy az éghajlatváltozás elleni küzdelem során gyakran kerülnek a viták előterébe. Sok embert vonz a gondolat, hogy vidéken telepedjen le vagy vállaljon munkát. Számukra fontos szempontot jelent a megfelelő minőségű szolgáltatások és infrastruktúra megléte. Ebből adódik, hogy a növekedést és foglalkoztatást célzó lisszaboni stratégia és a fenntartható fejlődést szolgáló göteborgi stratégia ugyanakkora jelentőséggel bír az EU vidéki térségei, mint az európai városok számára. Az Unió vidékfejlesztési politikája azt hivatott biztosítani, hogy e területek megfeleljenek az előttük álló kihívásoknak, és élni tudjanak a rendelkezésükre álló lehetőségekkel.

Mindezen összefüggések alapján fontosnak tartom a vidékgazdaság változásainak vizsgálatát, a versenyképességének elemzését, hiszen a térbeli struktúrák módosulása folyamatosan alakítja a vidéki térstruktúrákat. Ezen könyv a teljesség igénye nélkül igyekszik bemutatni a vidékgazdaság változásait befolyásoló egyes térstruktúrák hatásait, továbbá azok gazdasági, társadalmi összefüggéseit, segítve ezzel a vidékgazdasági stratégiák lokális kidolgozásait, összefüggéseiknek jobb megértését.

2. A REGIONÁLIS TÉRSZERKEZET VÁLTOZÁSAI

A rendszerváltás óta eltelt közel két évtized társadalmi-gazdasági változásai jelentősen átrendezték hazánk fejlettségi térképét; vannak térségek, amelyek a nyertesei lettek, míg mások szenvedő alanyaivá váltak az átalakulásnak. Ezzel szoros összefüggésben áll az a tény, hogy napjainkban a legfejlettebb területeken a legintenzívebb az urbanizálódás folyamata. A térségek városiasodása, fejlettsége vagy éppen elmaradottsága sajátos okokból ered, ezért helyzetüket is egyedi módon kell kezelni. Feltehetően a kistérségek problémáinak orvoslása javítana tágabb környezetük helyzetén is, ezért a mélyreható elemzések az egész ország javát szolgálnák.

A régiók között fejlettségi különbségek kialakulását a természeti adottságok mellett jelentősen befolyásolják az adott térség gazdasági jellemző, a humán erőforrás mennyisége és minősége, a régió megközelíthetősége, infrastruktúrája, és a helyi életminőség. Magyarországon egy új térszerkezet alakult ki, mely két folyamatra bontható, és egészen a rendszerváltozásig vezethető vissza.

Az első szakasz, a „*leépülés időszaka*”, a nyolcvanas évektől a kilencvenes évek közepéig tartott. A rendszerváltozást követően a termelési kapacitások leépülésével és megszűnésével az egyes települések, kistérségek, megyék, régiók közötti különbségek egyre jobban kiéleződtek, a szakadék elmélyült. A mesterségesen fenntartott teljes foglalkoztatás megszűnése, valamint a termelési egységek felszámolása után, hirtelen nagy mennyiségű munkakereső áramlott az utcára, akiknek a területi megoszlása szintén egyenlőtlen volt.

A második szakasz, a „*megújulás időszaka*”, amelyre jellemző a dinamizmus, mely elsősorban külföldi tőkebevonással valósult meg, aminek a hátránya az lett, hogy adott térségekre centralizálódott a működő tőke, aminek hatására tovább nőtt a fejlettségi különbség az egyes térségek, illetve régiók között. A folyamat eredményeként a magyarországi városi és a falusi térségek közötti társadalmi és gazdasági különbségek jelentősen növekedtek. A legfejlettebb régió Budapest és környéke lett, a nyugati területek és a rendszerváltozás vesztesei lettek a keleti régiók, települések, ahol nehézziparral, mezőgazdasággal foglalkoztak. A nyugati területek és a főváros dinamikusabb fejlődése elsősorban a kedvező földrajzi fekvésnek, a mobilabb gazdasági szerkezetnek, a magasabb iskolázottságnak köszönhető.

Az Európai Unió regionális politikájának egyik legfontosabb törekvése a területi egyenlőtlenségek mérséklése. A területi szintű társadalmi-, és gazdasági különbségek csökkentésének szükségessége az uniós csatlakozást követően újult erővel kerül előtérbe. A szolidaritás, a méltányosság, és az igazságosság elvéből kiindulva az elmaradottság felszámolása, a régiók fejlesztése és felzárkóztatása, a tagországok kiemelt célja, melynek megvalósítására a közös költségvetés jelentős hányadát fordítja. Az európai uniós alapelveket a magyar regionális politikában is alkalmazni kell. Az elérhető pénzforrásokat korlátozott számú célkitűzésre, projektre kell összpontosítani (koncentráció), amelynek tá-

mogató közreműködéssel kell megvalósulnia (programozás) a regionális és helyi szereplők bevonásával, a Strukturális Alapok programjainak kidolgozásába (partnerség), mindezek mellett a tagállamnak még a fejlesztési forrásokat ki kell egészítenie (adicionális).

A végeredménye ennek a hosszú és akadályokkal teli folyamatnak az lenne, hogy a magyar térségek és települések az egységes európai területi és települési rendszer részévé válnak, kihasználhatják az együttműködés előnyeit, bekapcsolódhatnak a nemzetközi munkaerőpiac változásaiba, az ország egyes térségei között egyenletesebb lenne az erőforrások elosztása, csökkenne a főváros és a régiók közötti társadalmi, gazdasági különbség, megújul a lakóhelyi környezet, megerősödik a gazdaság. A hazai régiók számára tehát a kulcskérdés a regionális versenyképesség növelése, melyhez pontosan meghatározott fejlesztési stratégia szükséges. A gazdaság fejlesztése a legfontosabb, mert ez maga után vonja a többi terület fejlődését is.

2.1. A területfejlesztés iránti fokozódó érdeklődés

Beláthatjuk, hogy egy adott térségen belül a gazdasági változást részben külső erők határozzák meg – melyekre magán a térségen belüli szereplők nincsenek hatással –, részben pedig a helyi szereplők döntései és cselekedetei befolyásolják. Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy milyen irányú változás kívánatos, illetve feltétlenül szükséges-e, azaz mik a regionális gazdaságpolitika célkitűzései? Milyen helyzetek adódhatnak, amelyekben sürgős módosító intézkedésekre van szükség, melyek a megfelelő eszközök arra, hogy a fejlődést a kívánt irányba vigyük, illetve hogyan használhatjuk fel leghatékonyabban ezeket az eszközöket?

Ezek a kérdések manapság kétségtelenül az érdeklődés középpontjában állnak. Sokan beszélnek és gondolkodnak a területfejlesztés sürgető problémáiról (beleértve, de nem kizárólag a városi élet jellemző problémáit), és sokat tesznek azok megoldása érdekében. Ez a fajta érdeklődés viszonylag új keletű. Egészen 1948-ig nyugodt lelkiismerettel állíthatuk, hogy: bár a kormányok nagyban érdekeltek a területi fejlesztés eredményeiben, nagy a hatalmuk ennek a fejlődésnek a befolyásolásában, és hasonlóan nagy a felelősségük abban, hogy ezt a fejlődést a társadalmilag megkívánt irányba vigyék, mégis kevés olyan kormány van, amely valaha is következetes politikát folytatott a területi tervezést illetően. A gondolkodásmódban ugyanekkor már alapvető változás zajlott.

Nagy-Britanniában még a II. világháború előtt világossá vált, hogy az északi és a walesi ipari övezetek nyomott gazdasági helyzete megoldhatatlan problémát jelent, és mindnaposak voltak a viták arról, hogy mely nemzeti stratégiák működhetnek, illetve melyik nem. Az 1950-es évektől kezdve némi csalódottsággal figyeltük, hogy az úgynevezett fejlődő országok maguktól nem érik utol a fejlettebbeket, még a különféle folyamatos és nagy mértékű nemzetközi támogatások ellenére sem. Ráadásul azok a gazdasági statisztikusok és történészek, akik a régiók közti jövedelmkülönbségeket vizsgálták, úgy vélték, hogy okuk van megkérdőjelezni a konvergencia elkerülhetetlenségét. Az aggodalom, valamint a jobb gazdasági feltételek és stratégiák iránti vágy egyik alapja az a felismerés volt, hogy a regionális hanyatlás és a válság állandósulhat.

Az 1960-as évek nagy részében, amikor az amerikai társadalmat egyébként a „bőség társadalmának” nevezték, a szegénység felé fordult a figyelem. Ma már kevésbé vagyunk hajlamosak arra, hogy problémásnak tekintsük azokat a térségeket, ahol a gazdasági fejlődés szintje alacsony, és/vagy ahol a gazdasági tevékenység teljes hanyatlása tapasztalható.

Az EU gazdaságában bekövetkezett szerkezeti változások ismét felszínre hozták a hagyományos problémákat. Ugyanakkor vitákat is gerjesztettek azokról a programokról, amelyek kapcsolódtak az „újraiparosításhoz”. E kifejezés mögött egyre inkább az a felismerés rejlik, hogy az Egyesült Államok hatalmas területeinek gazdasági bázisát a feszített verseny és a technológiai váltás veszélyezteti. Sőt, néhány szakértő már a „rozsdá-övezetről” beszél, amely az amerikai nemzet régi ipari hátországának nagy részét, ha nem az egészét foglalja magában. E változások küszöbén szembe kell néznünk a sürgető problémákkal. Az átmenet nehéz lehet függetlenül attól, hogy a helyi gazdasági tevékenység bővülése vagy pedig hanyatlása kíséri. Azonkívül, a legtöbb esetben nehéz megállapítani a változás okát vagy okait, így az is nagyobb nehézséget jelent, hogy megbirkózzunk a következményekkel, és javító intézkedéseket tervezzünk.

E regionális problémák nagy részének létezik egy tisztán városi dimenziója. A század elején a mezőgazdaság viszonylagos jelentőségének csökkenése miatt felgyorsult az urbanizáció folyamata. A városi munkanélküliség mind az egyén, mind a közösség számára sokkal szembetűnőbb és nyugtalanítóbb, mint a vidéki alulfoglalkoztatottság. A forgalmi torlódás és környezetszennyezés problémái (különösen a városi és városkörnyéki területeken) a terület- és az erőforrások ésszerűbb felhasználásának kialakítását sürgették.

Az említett problémák az 1950-es és 1960-as évek során jelentkeztek, amikor jóformán minden jelentősebb nagyvárosi térség fejlődött. Most, amikor számos nagyobb városi körzetre a népesség csökkenése jellemző, további problémák váltak szemmel láthatóvá. A helyi és az állami hivatalokat terhelő pénzügyi gondok szintén problémákat jelentenek fejlődő területeken, ahol a közszolgáltatások minden fajtája iránt növekedett az igény, a kormányzatok hatáskörébe tartozó fő bevételi források (helyi szinten elsősorban az ingatlanadó) gyakran nem tudnak lépést tartani a növekvő igényekkel. Az egyes helyi közösségek jogosan tartanak attól, hogy a nagyobb adóterhek elriasztják vagy meggátolják az üzleti befektetéseket. A jellemzően hanyatló régiókban ugyanettől tartanak; a szolgáltatások iránti igény nem a népesség fogyatkozásával arányosan csökken. Gyakran a hátra hagyott, a legjobban helyhez kötött emberek azok, akik leginkább igénylik a szolgáltatásokat. Ez a probléma, valamint a meglévő infrastruktúra – az utak, a hidak és a csatornahálózat – fenntartásához szükséges anyagi eszközök csak még inkább emelik az adókat, ami a szerkezeti átalakítás miatt megviselt területeket még hátrányosabb helyzetbe hozza. Ezen erők eredményeképpen – néha ugyan megtorpanásokkal – fokozatosan nő a bizalom a helyi programok (mint például az oktatás, az egészségügy és a közutak) finanszírozásában. Így tehát az igazságos és hatékony elosztás kérdése válik az egyik legnagyobb feladattá.

A másik tényező, amely felkelti az érdeklődést a területfejlesztés stratégiai kérdései iránt, a helyi és a regionális öntámogatás nyíltabb formáinak hatásaiban és céljaiban való csalódás. Ahogy egyre több térség vesz részt ebben a versenyben, az erőfeszítések mind nagyobb része irányul egyszerűen a másik fél megsemmisítésére (azaz a versenytársak tevékenysége minden közösséget önvédelmi erőfeszítésekre készítet). Egyre több kérdés merül fel azzal kapcsolatban, hogy helyi szinten fontos-e a növekedés a közösség szempontjából és vajon tényleg ez-e az állami cselekvés célja. Ismét úgy tűnik, hogy lokális, regionális és nemzeti szinten, valamint világviszonylatban is jelentős változás figyelhető meg a közvélemény és a legtöbb közigazdász népességnövekedéssel kapcsolatos álláspontjában.

Az 1920-as és 1930-as években vezető közigazdászok és államférfiak figyelmeztettek arra, hogy amennyiben nem szerzünk újabb fogyasztókat, a kialakuló gazdasági pangás

veszélyeztetni az államokat. Malthus borús tizenkilencedik századi előjelzéseit elutasították. Ez a fajta nézet számottevően változott. A változás részben a csalódottságból eredt, hiszen azt tapasztalták, hogy a sok fejletlen államban a gomba módra növekvő népesség feléli a nehezen elért termelési nyereséget. Eközben az első világháború utáni növekvő gyermekáldás, a népességnövekedés városi és külső rekreációs területekre gyakorolt hatása, a gazdaság általános inflációs hajlama, és a társadalmi ranglétra alján lévő emberek jelentős mértékű gyermekvállalása figyelhető meg. Manapság az elmélet és a politika sokkal inkább a jóléti célkitűzéseket helyezi előtérbe, mint például a nagyobb arányú foglalkoztatást és a magasabb egy főre jutó jövedelmet, mintsem a teljes növekedés félrevezető mutatóját.

A következő tényezőt, amely közrejátszik a regionális támogatások felvilágosultabb megközelítésében, akár a lokálpatriotizmus kifejezés tartalmi felhígulásának is nevezhetnénk. Manapság elfogadott, hogy az emberek az életük során számos különböző közösségben és területen teremtenek otthon maguknak, akárcsak az, hogy gyakran és nagy távolságokba utaznak. Az, hogy több szempontból látják a dolgokat, elősegíti, hogy az emberek elfogulatlanul álljanak azokhoz a programokhoz, amelyek esetleg az egyik régió költségén segítenek egy másik régióknak.

Végezetül, egy sor fontos változás történt (és történik most is) a termelők és fogyasztók letelepedését meghatározó tényezőkben. Ezek a változások, amelyek elsősorban a technológiaváltásból, a jövedelem és a szabadidő növekedéséből erednek, valóban aláásnak számos, már említett fejlesztést, és minden bizonnyal jelentős szerepet játszottak a területfejlesztés újragondolásában. A letelepedést befolyásoló tényezők e változásai a következőképpen foglalhatók röviden össze:

1. Az egyes iparágak, valamint nyersanyag-forrásuk és a felvevőpiacuk közti kapcsolat szempontjából a nehéz és nagy terjedelmű áruk fizikai szállításának költsége kevésbé fontos. Nagyobb a jelentősége a nagy értékű áruk gyors és rugalmas szállításának, de mindenekfelett a kommunikációnak – azaz a kézzel nem fogható szolgáltatások és információk átadásának.
2. A legtöbb iparág esetében a nyersanyag, illetve az energiaforrások megközelíthetőségével szemben nőtt a piachoz való közelség jelentősége. Ez a tendencia is tükrözi, hogy bővült a termékek köre és összetettsége, ami viszont növeli a vevői összehasonlítások, a reklám és a szerviz fontosságát és így a piac közelségét kívánatosabbá teszi. A termékek egyre összetettebb volta azt is jelenti, hogy a nyersanyagok közvetlen kinyerésétől kezdve a végső fogyasztóig a feldolgozásnak több szakasza van, és így a feldolgozási folyamatok nagyobb része nem használ fel közvetlenül természetes nyersanyagokat.
3. Egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a kényelmi tényezőknek, mint például a jó légkörnek, a lakásépítési és szociális kedvezményeknek, valamint a szórakozási és kulturális lehetőségeknek. Ez a változás a jövedelem és a szabadidő növekedését, a szellemi munkaerő foglalkoztatásának fokozódó jelentőségét jelzi, és azt a tényt is magában hordozza, hogy a dinamikusan növekvő iparágak magas aránya igényli a jól képzett és tanult embereket, akik – mivel kevesen vannak – megengedhetik maguknak, hogy válogatósak legyenek a lakó- illetve munkahelyük választásakor.
4. Egyes iparágak egyre jobban függenek számos olyan helyi szolgáltatástól, melyeket más iparágak, intézmények és testületek nyújtanak. Így egyre többet hallunk az olyan telephelyek választásakor jelentkező külső megtakarításokról, amelyek jól ellátottak ezekkel a szolgáltatásokkal és adottságokkal. Egyre többet hallunk a megfelelő területi

vagy közösségi infrastruktúra fontosságáról is – amelyek például a helyi közművek, rendőrség és tűzvédelem, iskolák, kórházak, kézikönyvtárak, és így tovább –, mivel ez az infrastruktúra nélkülözhetetlen alapja az olyan jövedelmező vállalkozások fejlődésének, amelyek külső piacokra termelnek árut, illetve nyújtanak szolgáltatást.

5. Más iparágak számára az elektronikai és számítástechnikai eszközök technológiai fejlesztésének megjelenése azt jelentette, hogy a gyártási folyamatokat, amelyek számos mechanikai egységet – következésképpen pedig a lehetséges szállítók közelségét – igényeltek, olyan új eljárásokkal helyettesítették, amelyek csupán egy vagy néhány mikroáramkör elérhetőségétől függenek. Mind az új technológiát alkalmazó gyártók, mind az elektronikai alkatrészeket szállítók viszonylag nagyobb szabadsággal választhatnak a különböző telephelyek közt azokhoz a társaikhoz képest, akik a régebbi mechanikai alkatrészeket használják, illetve szállítják.

2.2. Regionalizáció történeti alapjai

A régió, a regionalizmus fogalma rendkívül összetett, és többféleképpen lehet értelmezni. A régió eredeti jelentése: területi, földrajzi egység. Az Európa Tanács Bordeaux-i Nyilatkozata szerint (1978): „*egy adott ország legnagyobb területi egységein élő emberi közösségek*”. Egy másik megközelítésből a régió több megye vagy a főváros területére kiterjedő, az érintett megyék közigazgatási határaival határolt, egybefüggő tervezési, illetve statisztikai területi egység. Egy komplexebb megfogalmazás szerint a régió a globális és lokális szint között elhelyezkedő mezoszint jelensége, az a transzmissziós terep, amelyen keresztül szüremlenek be egyfelől a helyi adottságokba, viszonyokba a globális folyamatok hatásai, másfelől viszont a lokális folyamatok jelentős részében éppen a regionális szinten kumulálódnak, majd így épülnek be a globális rendszerekbe.²

A régiók kialakulásának, létrejöttének az oka szintén több szempontból közelíthető meg. Számos tényező alapján szerveződhetnek meg, kialakulhatnak gazdasági vagy politikai okokból, a területi egységnek meghatározói lehetnek a kulturális értékek, történelmi hagyományok azonossága, vagy akár a közös fejlesztés, jövőépítés is.

- *Politikai szempontból* a cél: az adott állam területén az állami feladatok tehermentesítése, a közigazgatási funkciók elosztása.
- *Gazdasági szempontból* a cél: sajátos gazdasági arculattal rendelkező egység.
- *A kulturális szempont célja*: Etnikai, nyelvi, kulturális összetartozás, történelmi tradíciók, társadalmi kapcsolatok kialakítása, megtartása.
- *Fejlesztési szempontból*: tervezési – fejlesztési szempontból régiók létrehozása jövőépítés céljából.

Az Európai Unió története során kiemelt és egyre nagyobb szerepet tulajdonít a tagországok közötti és a tagországokon belüli regionális feszültségek kezelésének, ezt szigorú cél- és eszközrendszer alapján teszi, megkövetelve a közösségi forrásokkal való szigorú elszámolást.

2 SÜLI – ZAKAR, 1999.

A *regionális politika*: azt a kormányzati politikát (és megvalósító mechanizmust), amely a társadalom térbeli létének befolyásolására törekszik, regionális politikának nevezzük. A kormányzati gazdaságpolitika egyik alrendszere: a regionális fejlődés spontán folyamatait befolyásoló állami beavatkozás módját, a területi struktúrák alakításának céljait, az ezek megvalósításához szükséges eszközök, és intézmények összességét jelenti.

Történeti áttekintés alapján kijelenthető, hogy a második világháborút követően számos újjáépítési terv született, melyre sokan úgy gondolnak vissza, mint az első átfogó regionális programokra. Már 1957-ben, a Római Szerződés aláírásakor is található utalást arra, hogy az európai országok integrációja nem képzelhető el a regionális különbségek mérséklése nélkül. Az 1960-as években a területi politikának nem volt igazán súlya, de a Bizottság 1968-ban felállította a Regionális Politika Főigazgatóságát, melynek feladata a tagországok regionális politikáinak számbavétele és az eszközök és célok összehangolása volt. Az 1970-es években újra indultak a csatlakozási tárgyalások négy országgal: Nagy-Britannia, Dánia, Norvégia és Írország. Mivel ezekben az országokban a különbségek igen jelentősek voltak, az 1972-es párizsi csúcsertekezleten döntöttek a tagországok regionális politikájának összehangolásáról, közösségi (pénzügyi) eszközökkel kell elősegíteni a szerkezeti és területi aránytalanságok mérséklését. 1975-ben létrehozták az Európai Regionális Fejlesztési Alapot (továbbiakban: ERFA), melynek feladata a közösségi költségvetés egy részének – kezdetben 5% – átcsoportosítása volt az elmaradottabb régiók számára, közösségi strukturális beruházások, infrastruktúrafejlesztés, munkahelyteremtés.³ A közösségi regionális politikát először 1978-ban reformálták meg, amikor a pénzeszközök bővítését hajtották végre és kikötötték, hogy a támogatásokat koordinálni kell, illetve azt, hogy a közösségi támogatást nem válthatja fel a tagállami támogatás. Ekkor vezették be a nemzeti fejlesztési tervek készítését.

A második változtatás 1984-ben volt, amikor megszüntették az automatikus kvóták rendszerét és a Bizottság hatáskörébe tartozó források a Közöségi Kezdeményezések nevet kapták. 1986-ban az Unió újabb két tagországgal bővült, Spanyolországgal és Portugáliával. Megkezdődött a struktúrapolitika megvalósítása: az elmaradottabb régiókat felzárkóztatják legalább az Unió átlag szintjére. Sokszínűbb egység jött létre, geopolitikailag jelentősebb lett. A 12-ek Európájában egy sokszínű, strukturális politika kezdett el működni, amiben a közösség támogatja az elmaradott régiókat, főként ott, ahol az uniós átlag 75%-át nem éri el a fejlettség. Ekkor történt változás a regionális politikában is, így innentől kezdve egy újabb értelmű regionalizmusról beszélhetünk.

Az Egységes Európai Okmány konkrétan, új politikaként nevesíti a közösségi politikák között a regionális politikát, és kiegészíti a Római Szerződést. A regionális politika céljaként a gazdasági és szociális kohézió erősítését jelölték meg, mint a majdani gazdasági és pénzügyi unió feltételét. 1988. év a regionális politika átfogó reformja. Megtörténik az ERDF támogatási alap megemelése, a Strukturális Alapok közötti koordináció erősítése. Továbbá döntöttek arról, hogy az együttesen Strukturális Alapoknak nevezett pénzügyi forrásokkal az átfogó, komplex programokat támogatják. Szintén a reform részét képezi a költségvetési időszakoknak a meghatározása (1988-1993, 1994-1999, 2000-2006), amelyekben előre

3 HORVÁTH, 1998.

kijelölték a fejlesztési célkitűzéseket, valamint az azokhoz rendelt támogatások összegét és felhasználásuk módját.⁴

Az új regionális politika a hangsúlyt a vidék fejlesztésére helyezte, ami a konkrét célkitűzéseiből is egyértelműen jól látható (az eltérő adottságú régiók fejlesztése, a természeti erőforrások racionális és körültekintő felhasználása, a kulturális örökség, és a nemzeti hagyományok megőrzése, és a szakképzett munkaerő képzése). Ezek a célkitűzések kizárólag a helyi lakosok, a vidéki népesség bevonásával valósíthatók meg. Egy ezzel kapcsolatos tévhitet mindenképpen el kell oszlatni: az emberek gondolkozásában a vidék szorosan összekapcsolódik a mezőgazdasággal, ami igaz is, de azért csalóka, mert a mezőgazdasággal foglalkozók száma évről évre folyamatosan csökken. 1992-ben, a Maastrichti Szerződés aláírásával létrejön az Európai Unió. A Szerződés XIV. pontja kitér a regionális politikára, általános és specifikus célokat is meghatározna. *Általános célok:*

- Fenntartható, kiegyenlített, hosszú távú gazdasági és szociális fejlődés biztosítása, aminek a megvalósítása már elkezdődött, de hosszú távú eredményei, hatásai még nem láthatók.
- Belső korlátok nélküli gazdasági tér kialakítása, és a gazdasági és társadalmi kohézió erősítése, ami az áruk, szolgáltatások, a munkaerő és a tőke szabad áramlásával és a vámok eltörlésével megvalósulni látszik.

Az 1988-as reform lényeges változást hozott a támogatások összehangolásában, aminek köszönhetően 1989 óta az egyes alapok saját céljai és működési szabályai helyett néhány közös elv alapján adnak támogatást:

- *Szubszidiaritás:* a döntéseket és a végrehajtást arra a területi szintre kell helyezni, amely a legnagyobb átlátással és kompetenciával rendelkezik a feladat megvalósításához, valamint magasabb szintű szerv nem intézkedhet azokban az esetekben, amikor azt egy alacsonyabb szinten is legalább akkora eredménnyel el tudják végezni.
- *Decentralizáció:* A szubszidiaritás elvének megfelelően a helyi szintek felelőssége növekszik, a lokális igények, és erőforrások aktivizálódását elősegíti. Fontos abból a szempontból, hogy a nemzeti szint az egész országot érintő, átfogó koncepciókra tudjon fókuszálni.
- *Partnerség:* együttműködést, folyamatos párbeszédet jelent a célkitűzésektől a programok megvalósításáig és annak ellenőrzéséig, a különféle szintek (EU, nemzeti, régió, település) szereplői között. A fejlesztési koncepciók, programok kidolgozása az összes érdekelt részvételével történik. A működés, fejlesztés és a szubszidiaritás elve akkor érvényesül, ha a szereplők folyamatosan, rendszeresen együttműködnek, célorientált kapcsolatok alakulnak ki. A pályázat során folyamatos volt az együttműködés a Közreműködő Szervezet és a település önkormányzata között, és sikerült egy olyan kapcsolatot kialakítani, amely hosszú távon is jól működhet.
- *Programozás:* A fejlesztési stratégiák partnerségen alapuló kidolgozása, ezek megvalósításának egyértelmű célkitűzési rendszere, fejlesztések egymásra épülése, időbeli ütemezése. Lényege, hogy ne egy-egy izolált projekt kerüljön támogatásra, hanem a területrendszer egészének fejlődését befolyásoló célkitűzések vagy azok sorozata. Kö-

4 Tsoukalis, 1997.

zéptávú regionális fejlesztési programok készítése különálló projektek helyett, melynek célja a területi egység fejlesztési elképzeléseit jeleníteni meg úgy, hogy kapcsolódik a makrogazdaság prioritásaihoz is. A pályázat alatt a célkitűzések, a célcsoport pontos meghatározása, a végrehajtás folyamatos nyomon követése, az eredmények értékelése biztosítja a programozottság elvének betartását.

- *Addicionalitás*: A Közösség által nyújtott pénzügyi támogatást az adott országnak (régiónak) ki kell egészítenie saját hozzájárulás biztosításával. A támogatást ott kell felhasználni, ahol legnagyobb az elmaradottság. A tagországoknak a területfejlesztés támogatási rendszerét a korábbi szinten kell tartani, általános elvárás, hogy a program finanszírozásának felét vállalja a tagország (az elmaradottabbaknál ez 20%).
- *Koncentráció*: Alapvető cél az adottságok felismerése, erősítése (koncentráció). Hozzá kell járulni a fejlesztési célkitűzés megvalósításához. Olyan területi egységek kerüljenek kialakításra, ahol azonos vagy hasonló problémákkal küszködnek, a támogatásokat a legelmaradottabb területekre kell koncentrálni. Fontos a párhuzamosság, elaprózottság, pazarlás kiküszöbölése.
- *Átláthatóság*: a pénzügyi források felhasználásának folyamatos ellenőrzésére, monitoringjára, valamint a döntések átláthatóságára vonatkozik. A Szerződő Hatóság, és a Közreműködő Szervezet a projekt bármely szakaszában ellenőrzésre jogosult. A pályázónak gondoskodni kell a projekt a zárását követően is a dokumentációk és iratok megőrzéséről.
- *Hatékonyaság*: a programok, a kitűzött célok elérésének, megvalósításának folyamatos vizsgálata, milyen hatással van az adott beruházás, fejlesztés a település életére.⁵

2.3. Az Európai Unió regionális politikájának célkitűzései

A tagországok regionális politikájában – különösen pedig a vidékfejlesztésben – erőteljesen érvényesül a komplex szemlélet, a nemzetgazdasági ágazatok és tevékenységek összehangolása, a vidéki népesség számára alternatív jövedelemszerzési lehetőségek felkutatása, a természeti környezet védelmével összhangban. A legfontosabb célkitűzések 3 pontban foglalhatók össze:

1. Fejlődésben elmaradott régiók fejlődésének és strukturális átalakulásának elősegítése. Azon régiók tartoznak ide, melyeknek az egy főre jutó GDP nagysága az EU-s átlag 75%-a alatt van.
2. Strukturális problémákkal küzdő területek gazdasági és társadalmi átalakulásának támogatása. Ide tartoznak az ipar és a szolgáltatások területén változásokon keresztülmenő régiók, a hanyatló vidéki körzetek, a halászati ágazattól függő válságba jutott területek és a nehézségekkel küzdő városi körzetek.
3. Azon régiók támogatása, amelyek az 1. és 2. célterületre definiált kritériumokon kívül esnek, mint például az oktatási, képzési és foglalkoztatási rendszerek alkalmazkodá-

⁵ FORMAN, 2001.

sának és korszerűsítésének támogatása. Ide tartozik az emberierőforrás-fejlesztés minden módszere, mely a képzést, szakképzést és az aktív foglalkoztatást segíti.

Az EU tagországainak regionális politikája – már csak a gazdasági és társadalmi fejlettségük miatt is – a csatlakozásukat megelőzően is jóval közelebb állt az uniós elvekhez, mint Magyarorszáé. Ennek ellenére tudatosan törekedtek az Európai Unió gyakorlatának megismerésére, hogy képesek legyenek a támogatási rendszer lehetőségeit minél jobban kihasználni. A regionális programok elkészítésébe a társadalom lehető legszélesebb körét igyekeztek bevonni, ezzel pedig elérték, hogy a programok nagyfokú társadalmi támogatottságot élveznek. A mezőgazdaság és általában a vidék, a gazdasági szerepénél fogva nagyobb figyelmet kapott, feltehetően abból a megfontolásból is, hogy a vidék a más jellegű (ipari) régiókhoz képest sérülékenyebb. Ezt itthon is tudatosítani kell, különösen azért, mert a közelmúlt társadalmi-gazdasági változásainak terheit a magyarországi vidéki társadalom már eddig is nehezen tudta elviselni.⁶

2.4. Térgazdasági növekedés kapcsolatrendszere

A fentebb említettek csak egy bizonyos embercsoport jólétét szolgáló gazdasági célkitűzések és stratégiák. Egy régió azonban nem meghatározott emberek csoportja – hacsak nem egy adott pillanatban nézzük –, hanem egy olyan terület, amelyet az emberek változó csoportja népesít be. Emiatt minden régióba minden nap érkezik (születik vagy bevándorol) néhány új lakos és el is távozik néhány. A régiók népességének ez a folyamatos körforgása megbonyolítja a stratégiai célkitűzések meghatározását.

Mi az, amit fokozni kell az elkövetkező tíz évben? A régió jelenlegi lakosainak jólétét, tekintet nélkül arra, hogy hol lesznek tíz év múlva? Netán azok jólétét, akik tíz év múlva ebben a régióban fognak élni, tekintet nélkül arra, hogy most hol tartózkodnak? Regionális növekedésnek vehetjük-e azt, ha néhány olyan egyén költözik a régióba, akinek a jövedelme a regionális átlag felett van, s ily módon érkezésükkel megemelkedik ez az átlag? S ha igen, akkor a regionális politika egyik célja a szegényebb lakosok kivándorlása lenne? És vajon fejlett-e az a régió, ahol a népesség és az összjövedelem azonos arányban nő, miközben az egy főre eső jövedelem változatlan marad?

Az, hogy a regionális fejlesztés melyik célkitűzését részesítjük előnyben, természetesen attól függ, hogy miben vagyunk érdekeltek. A régió belüli csoportok érdekkülönbségén túl van egy másik jelentős különbség, mégpedig az egyes régiók szempontjából vett optimum és a nemzeti jólét vonatkozásában vett regionális növekedési arány optimuma között. Vajon a regionális növekedés önmagában véve is helyes célkitűzés (összességében, figyelmen kívül hagyva az egy főre jutó jövedelmet vagy a jóléti színvonalat)? Ránézésre az ilyen követelmény lényegtelennek tűnik.⁷

6 APÁTI – KISS, 2007; CZAKÓ, 2007.

7 MEZŐSÉGI, 2007; PÁGER, 2011.

A gyakorlatban mégis azt tapasztaljuk, hogy a területi támogatók és a kormányok nem sajnálnak sem pénzt, sem fáradságot arra, hogy egy nagyobb regionális gazdaságot hozzanak létre. Ezt a célt mindenféle magyarázat nélkül helyezik előtérbe, mintha kétségtelen lenne, hogy megéri az igyekezet. *Mivel magyarázható ez?* Részben talán az érzelmekkel és a tradícióval. Ugyanis az „amerikai ideológia” rendkívül tartós elemének bizonyult az az eszme, hogy a „nagyobb jobb”, még ha többé nem is hisz benne mindenki. Azonban van ennél egy még egyszerűbb magyarázat is. Egy régió belül az üzleti és a politikai érdekek lényeges része helyzetéből adódóan a helyi kereslet növelésére irányul, és így közvetlenül érdekelt a régió össznépeségének és jövedelmének nagyságában. Áruházak, újságok, bankok, közszolgáltatási vállalatok, ingatlanulajdonosok és spekulánsok, valamint a helyi politikai vezetők is a teljes növekedésben érdekeltek. Hasznuk sokkal inkább függ a népesség méretétől és növekedési arányától, mintsem a helyi lakosok jólététől. A nettó bevándorlási egyenleg az ő szempontjukból kedvező, még akkor is, ha az egy főre eső jövedelem és az egyéni jólét egyéb mutatói csökkenést mutatnak; a népességcsökkenést viszont aggodalommal figyelik.

Ezek a csoportok tehát érthetően a saját érdekükben működnek közre és támogatnak aktívan minden olyan programot és politikát, amely a regionális gazdaság kibővítésével kecsegtet az összjövedelem és a foglalkoztatás terén. Ők azok, akik a lelelkesebben támogatják a kereskedelmi kamarákat, valamint a helyi és regionális segédegyleteket. Azok a cégek viszont, amelyeket elsőként vonnak be az export üzletekbe a gyors fejlődésen áteső közösségben vagy régióban, keveset vagy semmit sem nyernek az ilyen részvételből (a munkaerő, a föld, és néhány egyéb helyi input megnövekedett költségei miatt). Azon általánosan elterjedt nézetnek, miszerint a regionális fejlődés elsődleges forrásai az export ágazatból származnak, itt áll még egy cáfolata. A helyi támogatói törekvések főleg a helyi piacot kiszolgáló vagy más néven „non-basic” szektorból jönnek.

Amit az imént vizsgáltunk, az az egészében vett regionális fejlődésre vonatkozik. Egy adott térségen belül az egyéni gazdasági jólét vonatkozásában (ahogyan azt az egy főre eső reáljövedelemmel becsülhetjük fel hozzávetőlegesen) az egyes érdekcsoportok teljesen más szerepet játszanak – és a polgári felelősséget ezekben az esetekben kellene ténylegesen felmérni. Mivel a helyi piac ellátói azon igyekeznek, hogy hasznot hajtsanak a népességnövekedésből és a vele járó üzleti fejlesztésekből, túlságosan gyakran feltételezik azt, hogy ami jó a számukra, az a közösségnek is jó kell, hogy legyen, és aztán feláldozzák az életminőséget a mennyiségért. Mivel ezeknek az érdekeknek olyan befolyásos képviselői vannak, mint a közszolgáltatók, bankok, kereskedők, helyi közhivatalnokok, szakszervezeti vezetők, és (a legfontosabb) a helyi média, könnyen ártalmas túlfejlődésbe taszíthatják a térséget.

Végül megemlíthetünk még egy folyamatot, ami által a területi vagy a közösségi változás felerősítheti és halmozhatja saját hatásait. A kezdeményezőknak, a vállalkozóknak és a többi csoportnak, akik érdekeit a helyi terjeszkedés szolgálja a lakosok jólétének növelésével szemben, a gyors növekedés eredményeként nő a jövedelme, tekintélye és politikai befolyása. Ez a megnövekedett hatalom segít azoknak a befolyásos érdekcsoportoknak, akik „mindenáron növekedést” akarnak, hogy olyan irányba vigyék a helyi tervezést és politikát, hogy továbbra is a növekedésen legyen a hangsúly, és még kevésbé vegyék figyelembe a környezetvédelmi és egyéb jóléti hatásokat. A pusztá fellendítés igazából elkábit, hiszen először jó közérzetet biztosít, aztán teljes odaadásra készít, végül pedig hanyatlást hoz.

2.5. Regionális célkitűzések nemzeti keretben

A régiók önmagukban nem zártak, valamint nem is függetlenek egymástól. Tehát, ha valóban törődünk az emberek jólétével, akkor szükség van a fejlődés kiértékelésére és multiregionális vagy nemzeti alapú politikai célkitűzések megfogalmazására.

Nemzeti foglalkoztatási politika és regionális gazdasági kiegyenlítődé

A gyakorlatban megtanultuk, hogy csakis egy virágzó nemzetgazdaság keretében várhatunk kielégítő megoldást a regionális munkanélküliség vagy a visszamaradt fejlődés problémájára. Gazdasági hanyatlás idején a vállalatok viszonylag ritkán növelik teljesítményüket, és ha mégis ilyesmire adják a fejüket, könnyű helyben találniuk szükséges munkaerőt, szolgáltatásokat és szabad területet. Sokkal valószínűbb azonban, hogy olyan beruházásokba fektetnek, amelyek célja, hogy a már meglévő üzemekben csökkentsék a költségeket, és ez bizony a távol eső leányvállalatok felszámolásával járhat. Ráadásul pangás idején, bármely térségről is legyen szó, a többlet munkaerőnek a szó szoros értelmében sehová sincs mennie, és nem is áll módjában, hogy bárhová menjen; tehát nem számíthatunk arra, hogy a munkaerő-vándorlás révén majd megoldódik a probléma. Azt is megállapítottuk, hogy a nemzeti pénzügyi és adóhatóságok nagy befolyással bírnak a nemzeti pénzkínálat és a tiszta jövedelem növelésére, s így a kiadások és a beruházások összességének serkentésére is. Ez a fajta befolyásuk hozzájárul a derülátó légkör fenntartásához, amely ahhoz szükséges, hogy az emberek és az iparágak közt végbemehessenek a szerkezeti regionális kiegyenlítődések.

Hatékonyág, méltányosság, és strukturális munkanélküliség

Vannak, akik úgy vélik, hogy a nemzeti kormány feladata lenne, hogy a regionális gazdaságokban a foglalkoztatást és a keresletet magas szinten tartsa. Mindemellert két határozott indoka is van annak, hogy miért kell a többi, még inkább régióközpontú politikát és programot a nemzeti feladatkörbe helyezni. Az első indok a *hatékonyág* követelménye, amely szerint az adó- és pénzügypolitikán kívül más módjai is vannak annak, hogy előmozdítsák a régiók közti hatékony erőforrás-elosztást és a szükséges dinamikus kiegyenlítődéseket. A második indok alapja a *méltányosság*, mondván, hogy a nemzeti kormány feladata a hátrányos helyzetben lévő régiók támogatása.⁸

A hatékonyág oka nagyrészt a „strukturális munkanélküliség” fogalmán alapul. Ez a fajta munkanélküliség azért jön létre, mert a munkaerőpiacon jelen lévő különféle csoportok nem egyformán alkalmazhatóak. Általában nem az olyan típusú munkaerőre van szükség, amelyből éppen túlkínálat van, ráadásul a munkaerő jellemzően helyhez kötött. Mindez hiányokat, növekvő költségeket, következésképpen pedig elkerülhetetlen inflációt eredményez, miközben a kevésbé alkalmazható emberek milliói vannak munka nélkül. Nyilvánvalóan minden olyan intézkedés, amely csökkenti ezeket a nagy egyenlőtlenségeket, valamint mobilabbá és felcserélhetőbbé teszi a munkaerőt, azzal az előnyös hatással

8 MEZŐSÉGI, 2007.; PÁGER, 2011.

jár, hogy az inflációs határt közelebb viszi a teljes foglalkoztatottság eszményképéhez. Itt van például két határozott eset: az egyik a közösségi programoké, beleértve az oktatást, a munkaerő-képzést és átképzést; a másik pedig a térbeli és a foglalkozások közti mobilitás közvetlenebb támogatása, például szélesebb körű információ biztosítása a munkalehetőségekről, a migrációt vállalók támogatása, valamint a faji és egyéb megkülönböztetés megszüntetése a munkahelyeken. Az is nyilvánvaló, hogy az ilyen fajta erőfeszítéseknek arra kellene összpontosítaniuk, hogy a leghátrányosabb helyzetben lévő dolgozók lehetőségeit javítsák és csökkentsék a versenyhátrányukat. Természetesen ez a törekvés összhangban áll a méltányosság célkitűzéseivel is.

A régiók támogatása és az emberek segítése

Amikor arra kerül a sor, hogy ezt a célkitűzést földrajzi vonatkozásba helyezzük, együttműködés helyett vitába csapunk át. Ez a célkitűzés megkísérli bebizonyítani, hogy ha a közérdek az, hogy kifejezetten a hátrányos helyzetű *csoportoknak* segítsenek munkát találni, akkor egyben minden *közösség* jólétéért és növekedéséért is megpróbálnak jótállni. Ezt a fajta szemléletet találóan úgy jellemezték, hogy nem más, mint „*területi fellendüléssel*” helyettesíteni a sokkal lényegesebb „*emberi jólét*” célkitűzést. Ennek nyíltabb kifejeződése, a területi fellendülés elmélete egy teljesen helytelen párhuzamot állít: egy olyan ésszerűtlen feltevést, hogy ami igaz az egyénekre, az a térségekre is érvényes kell, hogy legyen. Egy elméletibb szinten elfogadhatjuk, hogy a gyakorlatban a terület fellendülése az emberi jólét alapvető eszményének *helyettese* – arra a feltevésre építve, hogy az egyén segítségének legjobb módja az, hogyha támogatjuk azon térség általános jólétét, amelyben az illető éppen él.

A területi fellendülés elmélete jelentős szerepet játszik majd e fejezet későbbi vitáiban. Egyelőre elég megemlíteni két gyenge pontját. Az első abban rejlik, hogy figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy egy adott térség – bármilyen időintervallumot is nézünk – az emberek egy meghatározott csoportjának felel meg. Mivel az emberek bizonyos mértékben szabadon mozognak, ezért egy adott régió hátrányos helyzetű lakóin úgy segíthetünk a leginkább, ha vándorlásra ösztönözzük őket. A migráció tulajdonképpen mind a hatékony erőforrás-felhasználás célkitűzését, mind az egyének közti igazságosság és a lehetőségek megosztásának célkitűzését szolgálhatja.

A területi fellendülés szemléletének másik kritikája, hogy a gyakorlatban pazarló módon, válogatás nélkül támogat mindenkit. Minden közösségben vagy térségben, ahol munkanélküli és nincstelen emberek élnek, ugyanúgy találunk dolgozó és jómódú embereket is. A térségben, mint egységes egészben, a növekvő foglalkoztatás és jövedelem segíthet azoknak, akiknek a leginkább szükségük van rá; ugyanakkor a fejlődés helyi előnyeinek jelentős részét olyanok élvezik, akiknek nincs szükségük ilyesmire. Akik szinte biztos, hogy részesülnek az előnyökben – ahogyan azt már korábban említettük – általában az ingatlantulajdonosok és az elismert helyi érdekeltégű üzletek, mint például a közszolgáltatói, banki, kereskedelmi és vevőszolgálati cégek vezetői. A térség összjövedelmének és a foglalkoztatás szintjének növekedése nem jelenti automatikusan az egy főre eső jövedelem emelkedését, sem a munkanélküliség csökkenését, és míg egyeseknek orvosolja a problémáit, addig rendszerint megsérti mások érdekeit. Ezek a tényezők mind azt sugallják, hogy az emberek nehézségei és a lehetőségek hiánya ellen pusztán a térség fellendítésével küzdeni olyan, mint sörétes puskával legyekre vadászni.

Területi versengés és a nemzeti érdek

Egy adott régió fejlődéséből néhány befolyásos érdekcsoport húz csak közvetlen és jelentős hasznot, míg a fejlődés költségeit valószínűleg sokkal többen viselik úgy, hogy esetleg nem is tudnak róla. Következésképpen a legtöbb régió szentel némi erőfeszítést arra, hogy a saját gazdasági fejlődését előmozdítsa azáltal, hogy további tevékenységeket vonz magához. A regionális versengés a versenytámogatás és hadviselés egyéb formáihoz hasonlóan nagyrészt saját érdekei ellen dolgozik, vagy pedig egy „nullszaldós játék”, azaz semmivel sem járul hozzá a nemzeti jóléthez. Egy régió nyeresége a másoknak veszteség. Ez különösen kis térségek esetében akkor valószínű, ha a meggyőzés és a támogatás az elsődleges fegyverük. Azok az erőforrások, amelyeket egy adott térségben felhasználnak – például a tőke és a munka –, már sehol másutt nem vonhatók a termelésbe, és a nemzetnek csak akkor lesz tiszta jövedelme a tevékenységből, hogyha az erőforrást felhasználó régióban ezeknek az erőforrásoknak nagyobb a termelékenysége. Ebből a szempontból a nemzet fejlődése egy tortához hasonló; minél nagyobb szeletet kap az egyik régió, annál kevesebb jut valamely másiknak.

Jóllehet a regionális növekedés inkább fejlődést hoz, mintsem versenyt. Ebben a pozitívabb megvilágításban minden régió termelékenységi előnye hozzájárulhat a nemzeti jóléthez. Harry Richardson a következőképpen fogalmazza meg ezt: *„Meglehet, hogy egy gyorsabb regionális fejlődés löketet ad a nemzet fejlődésének, ugyanakkor az is lehetséges, hogy a regionális fejlődés fokozásához nem kellene kiegészítő erőforrás-inputok. Az agglomerációkban folyó gazdálkodás és a tevékenységek térbeli tömörülése nagyobb teljesítményt eredményez, mint hogyha a termelés szétszórtna lenne”*. A fejlődéssel járó innovációt a helyi vállalkozók is alkalmazhatnák, még ha azokat először a régió kívülről honosították is meg. A településszerkezet változása (értsd. egy hatékonyabb területi városi hierarchia), vagy pedig a régió belüli szállítási rendszer átszervezése növelheti a termelés hatékonyságát és előmozdíthatja a gyorsabb fejlődést.

Tehát azok a felvilágosult helyi törekvések, amelyek a régió fejlődési potenciáljának növelését célozzák meg, jelentős tiszta hasznot eredményezhetnek. Ezek a törekvések a következők lehetnek: a régió emberi és természeti erőforrásainak, valamint közszolgáltatásainak javítása, a lehetőségek megóvása és bővítése, a vállalkozói kedv és az innováció serkentése, az együttműködés előmozdítása a különböző üzleti, társadalmi és politikai elemek közt, valamint a régió tényleges komparatív előnyeinek feltárása, melyek a további fejlesztésben szerepet játszhatnak. Ezen eredmények mindegyike az erőforrások jobb hasznosítását részesíti előnyben, és nyilvánvaló, hogy a nemzeti és a regionális érdekeket egyaránt szolgálja. Egy, a régiókra is tekintettel lévő, ésszerű nemzeti politikának olyan törekvései is lehetnének, hogy a régiók fejlődési kényszerét erre a konstruktív pályára terelje.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a régiók közti fejlődésbeli verseny *rosszabb* lehet egy nullszaldós játéknál is, hiszen eltorzíthatja az erőforrás-elosztás hatékonyságát. Ez a veszély együtt jár a helyi támogatások alkalmazásával, de legfőképpen a természeti erőforrások felhasználásával illetve kihasználásával, és az externáliák figyelmen kívül hagyásával. A versenyszerű regionális és városi fejlődés nyilván közel sem optimális. A régiókat olyan versenyhelyzetbe hozhatja, amelyben a levegőjük és vízük minőségét kell magánjellegű kiaknázásra felajánlaniuk. Ennek eredményeként az erőforrások kimerülnek, amellyel együtt jár, hogy a jövedelem a helyi lakosoktól az üzleti vállalkozásokhoz áramlik át.

Az egymást túllícitáló adóengedmények, melyeknek az lenne a célja, hogy fejlődést vonjanak maguk után, ugyancsak a közsféra viszonylagos gyengüléséhez vezethetnek. A versenyszerű területfejlesztés komoly külső többletköltségekkel járhat, amelyek abból a kudarcból erednek, hogy a környezeti elemeket, mint például egy folyó vízgyűjtő területét, tervezési egységként kezelték. Minél nagyobb ugyanis a tervezési régió, annál pontosabban lehet felbecsülni az externáliákat. Látjuk tehát, hogy a nemzeti politika az egyes régiók vonatkozásában ugyanúgy segíthet a természetes erőforrások hatékonyabb felhasználásának megvalósításában, mint a regionális munkanélküliség csökkentésében és az emberek lehetőségeinek bővítésében.

2.6. A regionális politika és a fenntartható fejlődés kapcsolata

A fenntartható fejlődésről először az ENSZ által 1987. évben nyilvánosságra hozott Brundtland-jelentésben esett szó. „A fenntartható fejlődésnek a feltétele, hogy a gazdaság úgy elégítse ki a társadalom igényeit, hogy az a következő nemzedékek életesélyeit ne rontsa [...]”.¹ Ahhoz, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés „fenntartható” legyen, fontos, hogy a gazdaságból kiszűrjük a negatív externáliákat. Az extern hatások azok, amiket „egy gazdálkodó tevékenységével nem szándékosan okoz másoknak és azokat bizonyos gazdasági előnyökhöz, vagy hátrányokhoz juttatja”,² és ezek leginkább egyfajta többletköltség formájában jelennek meg egy-egy termelőegység esetében. Amennyiben a fenntartható fejlődésről beszélünk, akkor az a lényeg, hogy a gazdaság törekedjen a negatív környezeti externáliák minimalizálására, azaz a szennyezőanyag kibocsátás vagy az egységnyi GDP-re jutó hulladékmennyiség csökkentésére. Ezáltal javulhat a versenyképesség, ami segíti a hosszú távú fejlődését.

Az 1970-es évektől kezdve már látens módon szerepeltek hasonló gazdaságfejlesztési irányok (mint például a különböző regionális megújulási stratégiák) az elképzelésekben, de „A közös jövőnk” (Our common future) című jelentés, melyet az ENSZ Brundtland-bizottsága, vagy más néven a Környezetvédelemért és Fejlődésért felelős Bizottság adott ki 1987-be. Ezek nem voltak annyira feltűnőek, és elsősorban a környezeti-fizikai regenerációra,³ azaz a nagyobb környezeti szennyezések illetve károk mértékének minimalizálására, és ezen keresztül a régióban élők életkörülményeinek javítására koncentráltak. A 21. század elejére tisztult le véglegesen az, hogy a fenntartható fejlődés fogalmának igen is be kell épülnie a gazdaságfejlesztési stratégiák közé, ugyanis, elsősorban a környezet minősége miatt, már nehezen voltak tarthatóak a korábbi irányvonalak.

Az Európai Unió a 2007-ben aláírt, és 2009-ben hatályba lépett Lisszaboni Szerződésben rögzítette azt az elhatározást, mely szerint az Uniónak Európa fenntartható fejlődéséért kell munkálkodnia, amely sok más gazdasági-társadalmi tényező mellett „a

1 BUDAY – SÁNTA, 2002. 182. old.

2 BUDAY – SÁNTA, 2002. 148. old.

3 LUX, 2007.

környezet minőségének magas fokú védelmével és javításával párosul”.⁴ Ez alapvetően mély hatással van a regionális politikára, ugyanis az Európai Regionális Fejlesztési Alap által kitűzött stratégiai céloknál is láthatjuk, hogy a lehívható támogatásoknak egy jó része arra irányul, hogy az egyes régiók képesek legyenek a fenntartható fejlődés feltételeinek teljesítésére. Akár azt is lehet mondani, hogy a fenntartható fejlődés a kulcsa a jövőbeli hatékony regionális politikának.

Ezt a feltevést az is alátámasztja, hogy az európai uniós támogatások 2007-13 közötti elosztása a három főcélon (konvergencia, regionális versenyképesség, területi együttműködés) belül több olyan pillérre is támaszkodik, amelyek *közvetlenül* hozzájárulnak ehhez a célhoz: kutatás és technológiafejlesztés, innováció és tudásalapú gazdaság, környezetvédelem, energetika, regionális együttműködés, hálózatok létrehozása. Ez még kiegészül az Európai Szociális Alap társadalmi fejlődést megcélzó célkitűzéseivel (társadalmi felzárkóztatási programok, tanulási programok), mivel ez is fontos eleme a fenntartható fejlődésnek.

Ezek alapján vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a regionális politika jelen állása alapján, a fenntartható fejlődésnek jórészt az újraparosodásnál már megemlített magas hozzáadott értékű, innovatív, tudásalapú gazdaságra kell épülnie. Ez igen jó lehetőséget biztosít az olyan új iparágaknak, mint a nanotechnológia, a biotechnológia vagy éppen a környezetipar, hogy megalapozzák egy-egy régió vagy akár egy egész ország gazdasági és ezen keresztül társadalmi fejlődését hosszú időre. A környezetipart azért is érdemes kiemelni, mert ennek az iparágaknak a hatékony közreműködésével van lehetőség a harmadik nagy fenntarthatósági alaptényezőt, a környezetvédelmit (és ezen belül a számos kisebb tényezőt például hatékony természeti erőforrás használat, károkozás minimalizálása stb.) teljesíteni. Többek között ez is segített abban, hogy a környezetipar hamar igen előkelő helyre került a nyugat-európai országok iparágainak rangsorában.

2.7. A társadalom jóléti rendszerének összefüggései

A regionális gazdaságpolitika alapvető célkitűzései az egyéni jólét, az esélyegyenlőség, az igazságosság és a társadalmi egyetértés támogatása jegyében működnek. Ez után nyilvánvalónak tűnik, hogy a gazdaságpolitika egy régió vonatkozásában a magasabb egy főre eső reáljövedelmet, a teljes foglalkoztatottságot, az egyén számára széles körű munka- és életstílus-választási lehetőséget, jövedelembiztonságot, és a jövedelmek közti nem túl nagy eltérést kellene, hogy támogassa. Természetesen ezeknek a céloknak a viszonylagos jelentőségét a közgazdászok nem tudják nekünk megmondani.

Mindenkinek megvan a maga értékrendje, és mindenki megpróbálhatja a politikai folyamaton keresztül a szociális politika célkitűzéseit úgy befolyásolni, hogy az tükrözze ezeket az értékeket. Amikor olyan programokról és stratégiákról van szó, amelyek annyira különböző embercsoportokat érintenek, mint egy régió lakói, nehéz ezeknek a követelményeknek az igazságosság szempontjából megfelelni. Bármilyen intézkedésről is legyen szó – mint például a közforrások elköltéséről a kibővített szolgáltatásokra, új iparágak telepítésének támogatásáról a régióon belül, vagy korlátozó ellenőrzések előírásáról a földhasználatban –, biztos, hogy egyes embereknek több haszna lesz belőle, mint másoknak, sőt az is megeshet,

4 Lisszaboni Szerződés, 2007.

hogy egyeseket a mások költségén támogat. Viszont létezik egy általános megegyezés, az úgynevezett Pareto-optimum vezérelvében, amely kimondja, hogy csak addig kívánatos egy változás, amíg úgy segít valakin, hogy közben senki másnak nem okoz kárt. A gyakorlatban az egyéneknek a változás által hozott bizonyos előnyöket (például egy új autótút építése) adó formájában meg kell fizetniük, hogy kárpótolják azokat, akik egyébként kárt szenvednének a változás miatt.

Az igazi kérdés tehát az, hogy vajon a PARETO követelménynek eleget teszünk-e azután, hogy az effajta lehetséges kiegyenlítő átutalásokat véghezvittük. Csakhogy sokkal könnyebb egy ilyen vezérelvet javasolni, mintsem alkalmazni. Egy régió igazi lényege a tevékenységek és érdekek szoros összefüggésében rejlik, ezek a kölcsönhatások pedig különösen kritikusak egy sűrűn lakott városi vagy városkörnyéki területen. Egy adott tevékenységben bekövetkezett bármilyen változás hatására különféle külső gazdasági hatások jelentkeznek, amely hatások egyaránt lehetnek hasznosak és károsak. Így például egy sportstadion felépítése a kereskedőknek előnyt jelenthet azáltal, hogy több látogatót és vásárlóerőt vonz a térségbe, ugyanakkor tönkretelheti a környező lakóövezetet, mivel gyakoribbá válnak a forgalmi torlódások, valamint nő a zaj és a hulladék mennyisége.

A regionális gazdaság szakembereinek számára fontos feladat, hogy olyan módszereket gondoljanak ki, amelyekkel a területi változások során keletkező külső gazdasági hatásokat „internalizálják”. Képzelnünk el például egy vegyi üzemet, amely működése során szennyez egy folyót. A szennyezés egy sor káros külső hatással terheli a környék többi lakóját. Tehát a folyásirányban lévő ipari üzemeknek és vízellátó-rendszereknek többletköltségei merülnek fel amiatt, hogy a vizet felhasználás előtt meg kell tisztítaniuk. Azok a vállalatok, amelyek a folyót rekreációs célra vagy halászatra használják, a fogyatkozó vevőkör, a magasabb költségek, vagy a kettő együttese miatt szenvednek majd veszteségeket. A társadalom ennél még nagyobb károkat szenved el, ha figyelembe vesszük a pihenési lehetőség és a kényelem elvesztését, valamint a lehetséges egészségügyi kockázatokat. Elvben lehetséges, hogy a vegyi üzemre olyan illetéket vagy adót vetnek ki, amivel visszafizettetik a társadalmi költségeket, ennek következtében a szennyezés költségei a vegyi üzem belső költségeivé válnak. Amennyiben ezeket a költségeket szigorúan internalizálják, akkor a vegyi üzemnek újra kell gondolnia a nyereségszámítását:

- Az üzem (1) választhat egy másik telephelyet; vagy
- (2) befektethet valamennyi pénzt a kifolyó szennyvíz kezelésére, hogy ezzel csökkentse vagy kiküszöbölje a szennyezést, és így mentességet kapjon a speciális adó fizetése alól.
- Esetleg (3) folytatja a szennyezést és fizeti az adót, ekkor a közösség kapja meg a pénzt, amelyet a folyó vízének tisztítására használnak fel, vagy pedig arra, hogy valamilyen módon kárpótolják a szennyezés miatt kárt szenvedett feleket.

Természetesen e három kimenetel bármelyike jobb a kiinduló helyzetnél, amikor is a vegyi üzem működése során felmerülő társadalmi költségeket a többi fél viseli. Igaz, egyik sem veszi figyelembe, hogy a szennyezést kibocsátó cég maga vállalja-e, vagy pedig a vásárlóira hárítja a rá nehezedő többletköltségeket. Fordított esetben is beszélhetünk internalizációról, vagyis, amikor valamely egyéni tevékenység jár külső előnyökkel a többi fél számára, de az ebből eredő hasznot nem lehet rajtuk közvetlenül behajtani. Ilyen esetben a tevékeny-

ség társadalmilag optimális mérete nagyobb, mint a bevételek és kiadások aránya alapján meghatározott méret.

A társadalmi előnyök internalizációja tehát közérdek. Ez az alapvető oka annak, hogy különböző formájú támogatásokat, impulzusokat és kedvezményeket nyújtanak az olyan tevékenységekhez, amelyekről azt hiszik, hogy kedvező külső gazdasági hatással bírnak. Tehát egy kereskedelmi kamara vagy egy szomszédos kereskedőkből álló társulás pénzt gyűjthet a tagjaitól, hogy így járuljon hozzá egy konferenciaterem, park vagy egyéb létesítmény felépítéséhez, amiről úgy véli, hogy végül is segíteni fogja az üzlet menetét. Egy önkormányzat vagy az állam pedig felhasználhatja a közös adóalapokat új iparágak támogatására, illetve adómentességet adhat nekik azon az elven, hogy az ilyen támogatás tartós befektetés az összes adófizető számára.

2.8. A térbeli összefüggések „problémaköreinek”

kialakulása

A régiók, akárcsak az emberek, csakis szakembert akarnak, ha problémákkal küszködnek. Amikor egy régió fejlődik, és teljes foglalkoztatottság jellemzi, nincs nagy hajlandóság arra, hogy részletesen megvizsgálják a helyzetét és lehetőségeit, és olyan módszerek után kutatassanak, amelyekkel még inkább megerősítik. Az állam figyelme csak a problémás régiókra irányul, és ilyenekből mindig van épp elég, amennyin aggódni lehet. Más szóval azt feltételezzük, hogy az egészséges régiókban a piacgazdaság működése a fennálló korlátozások ellenére viszonylag kielégítő. Mind politikailag, mind pedig gazdaságilag ésszerű a regionális kórtanra összpontosítani. A probléma-meghatározó eszközeink meglehetősen korlátozottak, és sokkal valószínűbb, hogy a régiók nyilvánvaló gyengeségeire találunk valami üdvös megoldást, mintsem az, hogy egy egyébként is jó helyzeten javítsunk. Az egyetlen kockázat abban rejlik, hogy miközben csírájában fojtjuk el a kellemetlen fejleményeket, a lehetőségek esetleg elkerülnek figyelmünket.

Itt azokkal a helyzetekkel kell legfőképp törődnünk, ahol a folyamatok határozottan rosszul mentek. A regionális gazdasági fejlődés nem egy folyamatos, egyenes irányú folyamat. Az erőfeszítések folytonossága, melyek a fejlődést egymást követő „lépcsőfokokként” magyarázzák, igazolják, hogy igenis léteznek jelentős szakadások. Nem vagyunk képesek arra, hogy mindig felismerjük ezek, illetve, hogy miként kezeljük őket. Azt viszont igenis tudjuk, hogy egy régió fejlődése során, akárcsak a nemzet fejlődésekor, időről időre olyan döntő helyzetekkel kerülünk szembe, amelyeknél a fejlődés jövőbeni menetét a nagyobb tervezési döntések és célkitűzések jelentősen befolyásolhatják. Kétféle út mutatkozik:

- az egyik a további fejlődés lehet valamilyen új irányvonal mentén,
- míg a másik lehetséges irány a pangás, a visszamaradt fejlődés, vagy akár a hanyatlás.

Ezek a döntő helyzetek jelentik a legnagyobb feladatot, amikor a növekedést meghatározó tényezőket vizsgáljuk. Itt a legnagyobb a tét, és a helyes döntések jutalma a gazdasági fejlődés viszonyában itt a legmagasabb. Gyakori eset az is, hogy a fejletlen nemzetek az iparosítás küszöbén egyensúlyoznak, és egy valós malthusi veszély, a túlnépesedés fenyegeti őket. Sok erőfeszítésbe került azon feltételek meghatározása, amelyek e küszöb átlépéséhez, az úgynevezett „önfenntartó fejlődés megindulásához” szükségesek.

Ugyanakkor a fejlett országok többségében, ha nem mindegyikében, szintén található egy vagy több elmaradott régió. Ezek – úgy tűnik – elakadtak a fejlődés útján, és nem tartottak lépést a szerkezeti változásokkal, valamint az ország szerencsésebb régióinak növekvő jövedelmi szintjével és lehetőségeivel. Az Egyesült Államokon belül az Appalache nevű hatalmas körzetet jellemzi vidéki szegénység. Ez a terület az Eastern Highlands-t (Keleti Felvidék) fogja közre New York államtól Mississippiig. Több olyan nagy területet is meghatároztak, ahol a fejlődésre külön figyelmet kell fordítani, és az országban másutt is fellelhetők viszonylag szegény csoportok, és léteznek a fejlődésben szemmel láthatólag megrekedt országrészek. Kanadában az ország legkeletibb részét (Maritime Provinces, azaz tengerparti tartományok) tartják az ilyen típusú problémák fő területének; Olaszországban ez nagyjából az ország déli felét jelenti (Mezzogiorno); Svédországban pedig a távoli északot, de ide sorolható Ausztria Burgenland területe is.

A problémának egy másik, egészen eltérő típusa az érett iparosodott városi régiót sújtó pangás. Nagy-Britanniában Dél-Skóciának, Walesnek és Észak-Angliának az ipari területei az 1920-as években léptek ebbe a szakaszba. Nagyjából ugyanebben az időben az Egyesült Államokban a textilipar délre költözése jelentett nagy csapást New England déli iparosodott térségének, és több mint húsz éven át az új iparágak segítségével sem indult igazi megújulás. A pittsburgi régióban a lassú fejlődés, illetve a vezető iparágak hanyatlása miatt, megrekedéstől és recessziótól félték, aminek következtében jelentős közösségi törekvés alakult ki a II. világháborút követő fejlődési irányvonal megfordítására. Ennek a sajátos tünetcsoportnak az előjelei könnyen felismerhetők. A munkanélküliség magas arányú és tartós léte mellett a nagy elvándorlás is meghatározó probléma. A térség elveszíteni látszik azt a lendületes fejlődési jellegét, amely annak idején jelentőssé tette.

Ez a helyzet olyan régiókban állhat elő, amelyek gazdasága erősen függ néhány olyan tevékenységtől, amelyek fejlesztését maguk szüntették be, illetve amelyek hanyatlásnak indultak. Ezek a tegnap és a ma tevékenységei, de nem a holnapé. Ugyanakkor egy régió megtorpant fejlődése egyszerűen azt is jelentheti, hogy a régiók közti verseny tényezői néhány tevékenység esetén kedvezőtlen irányt vesznek az adott régió számára. A régió problémái összetettek, ha a fent említett feltételek mindegyike teljesül, és ezért a hanyatló tevékenységek csökkenő arányával találja szemben magát. Remek példa erre a „Steel Valley” (Acél Völgy), amely felöleli az Ohio folyó medencéje felső szakaszának nagy részét, és olyan városokat, mint például Youngstown, Wheeling és Pittsburgh. Az acélpiac nyugatra vonulásakor a régió magára maradt a régi technológiával és az USA összes acéltermelésének csökkenő hányadával; mindezt pedig egy olyan iparban tette, amely általános versenyhátrányban találta magát a külföldi gyártókkal szemben.

Az ilyen régiók bajainak megállapításakor azonban nem elég annak meghatározása, hogy a fő tevékenységek milyen mértékben szorultak ki más területekre, illetve a tevékenységeinek milyen aránya nem tartozik a fejlődő ipari típusba. Elvégre nem várhatjuk, hogy minden tevékenység folyamatosan fejlődjön, ahogy azt sem, hogy minden régió megőrizze vagy növelje fő tevékenységeinek viszonylagos helyzetét. Egy egészséges regionális gazdaság különösebb megerősítés nélkül képes arra, hogy csökkentse veszteségeit, és új területre irányítsa erőforrásait. Ily módon az újonnan kibontakozó tevékenységekből nyert hozzájárulások szolgálnak a többi tevékenység elkerülhetetlen hanyatlásának ellensúlyozására.

Fontos, hogy mindezt észben tartsuk, amikor a helyi politika tulajdonképpeni szerepét próbáljuk meghatározni a regionális fejlesztésben. A változás a fejlődés szükségszerű vele-

járója, és az, hogy egyes régiók felvirágoznak, míg mások nem, ugyanolyan elkerülhetetlen, mint az, hogy egyes embereknek jobban megy a sora, mint a többieknek. Amikor azonban a változás az ország nagy területeit érinti, sok ember válik érintetté a folyamatban, emiatt erősödhet a politikai nyomás a kapcsolódó problémákra adott válaszáért.

Az érintett régióknak azonban nem egyformán nehéz a helyzetük. Némelyikük számára a megújítás alapját már jóval azelőtt letehetik, mielőtt a hanyatlás nyilvánvalóvá válik, és a politika tulajdonképpeni szerepe csupán az átmenet megkönnyítésére korlátozódhat. Más régiók esetén nem jár eredménnyel a helyzet ilyen módon történő rendezése, és ilyenkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miért. Lehet, hogy az ok egyszerűen annyi, hogy a fejlődésben megrekedt tevékenységek esetén nagyon nagy volt a specializáció mértéke.

Esetleg néhány fontos tevékenység esetén nagyon drasztikus volt a versenyelőny elvesztése. De az is lehet, hogy a régió egyfajta „gazdasági betegséget” kapott, amely meggátolja azon képességét, hogy igazodjon a gyorsan változó feltételekhez. A regionális elemzőknek – akár úgy működnek, mint a doktorok, akik ellátják a „beteg régiók” bajait, akár úgy, mint a diagnoszták –, különleges feladatuk van az olyan esetekben, amikor úgy tűnik, hogy a beteg régió nem elég ellenálló a problémákkal szemben, illetve nem képes azokat megoldani. Nekünk a közvetlen tünetek mögé, a problémák gyökeréig kell néznünk.

Mindezen tényezők kapcsolatrendszerének vizsgálata után a vidékgazdasági, vidék-biztonsági struktúrák összefüggései irányába mozdulunk és ezek főbb kapcsolatrendszerét igyekszem bemutatni.

3. A VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKA TÉRBELI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A huszonnyolc európai uniós tagország lakosságának több mint 60%-a vidéki térségekben él, melyek együttesen az EU összterületének 91%-át alkotják. A vidékfejlesztés ezért kiemelten fontos szakpolitikai terület. A mezőgazdasági tevékenység és az erdőgazdálkodás a jövőben is döntő szerepet játszik az EU vidéki térségeiben megvalósuló földhasználat és erőforrás-gazdálkodás szempontjából. Jelentőségüket fokozza, hogy lehetőséget biztosítanak a vidéki közösségek gazdasági profiljának bővítésére. Ezért az Unió egésze számára prioritást jelent az európai vidékfejlesztési politika megerősítése.

3.1. A területfejlesztés célkitűzései, hazai változásai

A területfejlesztés valamint a vidékfejlesztés szorosan kapcsolódik egymáshoz, számos esetben együtt említik a két kifejezést, illetve a fenntartható fejlődés tárgykörét is gyakran említik együtt ezzel a két fogalommal. A területfejlesztés fogalmát a területfejlesztésről és területrendezésről szóló, 1996. évi XXI. tv. a következőképpen határozza meg: „Az országra, valamint térségeire kiterjedő társadalmi, gazdasági és környezeti területi folyamatok figyelmese, értékelése, a szükséges tervszerű beavatkozási irányok meghatározása”. Fő célja a gazdasági és társadalmi célszerkezet fejlesztése. Ezen célok mellett megfogalmaz stratégiai célokat is, melyek a következők:¹

- a területi egyenlőtlenségek csökkentése, mérséklése: azt szeretné, ha az eltérő fejlettségű területek között csökkenne, illetve mérséklődne az egyenlőtlenség,
- a főváros központú térszerkezet oldása: a területfejlesztés egyik fontos stratégiai célja, hogy csökkentse az egyes területek fővárostól való függését, azt, hogy az ország területei túlzottan egy pontra koncentrálódjanak, illetve egy területtől függjenek,
- az innováció térbeli fejlődésének elősegítése: az innováció egy kreatív ötletből származó folyamatot jelöl, melyben a folyamat később megvalósítja az ötletet.

Ezen stratégiai célok mellett nagy hangsúlyt fektet még a természeti környezet állapotának és minőségének védelmére, valamint a nemzetközi integráció elősegítésére. Napjainkban egyre fontosabb az, hogy megvédjük és megőrizzük a minket körülvevő környezetet olyanoknak, hogy azt az utánunk következő generációk is élvezni tudják, a területfejlesztésnek ez is egy fontos célkitűzése.

1 APÁTI – KISS, 2007, CZAKÓ, 2007.

A másik fontos cél a nemzetközi integráció elősegítése. Az Európai Uniónak is egyik fontos célja az, hogy erősítse az integrációt, az egyes tagországok felzárkózását az európai közösséghez. A területfejlesztés kialakulásának szükségessége idővel elkerülhetlenné vált.

A két legfontosabb tényező, ami szorosan kapcsolatba állítható a területfejlesztéssel a gazdasági, illetve a társadalmi rendszer átalakulása. A következőkben azt mutatom be, hogy miként alakult a társadalom és a gazdaság változása Magyarországon, és milyen kapcsolat van ezen változások és a területfejlesztés között.

Térszerkezet szempontjából megállapítható az, hogy Magyarországon a nyugati és északnyugati területeken, valamint a fővárosban és annak vonzáskörzetében helyezkednek el a fejlettebbnek nevezhető területek, az ország dél- dunántúli valamint keleten található területeit még ma is az elmaradottság jellemző. A területek nagy része stagnál, vagy csak nagyon lassú ütemben, szinte alig észrevehető módon fejlődik.

A 90-es években a piac alapú társadalom egyre nagyobb térhódításával az egyes területek közötti különbségek növekedtek, a rendszerváltás után az elmaradott területeknek, ha lehet, még nehezebb volt a felzárkózás. A 90-es évek elején legáltalánosabban a válság kifejezéssel lehetne illetni az időszakot. Csökkentek a jövedelmek, visszaestek a nagyobb mértékű befektetések, csökkent a beruházások száma, valamint nőtt a munka nélkül maradtak aránya a társadalomban. Így azok a területek, melyek ezen időszak előtt is már nehezebb helyzetben voltak, még inkább szembe kellett, hogy nézzenek hátrányos helyzetükkel, nehézségeikkel. A 90-es évek végére ezek a tendenciák némileg javultak, de még nem nevezhető egyértelmű javulásnak. Így is maradtak olyan területek, ahol a fejlesztési kezdeményezések hiábavalónak bizonyultak.

Továbbra is meghatározó volt a főváros és a vidék között meglévő különbség. A főváros kapcsolatai ebben az időben már a világpiachoz kapcsolódtak, míg az elmaradott területek örültek annak, ha megtermelt áruikat, szolgáltatásaikat az adott térségben értékesíteni tudták, illetve be tudták szerezni a működésükhöz szükséges erőforrásokat, meg tudták teremteni a feltételeiket az életben maradásra. Ami szintén erre az időszakra jellemző, az az, hogy észrevehetően csökkent a főváros és a vidék közötti függőség mértéke. Ezzel sajnos az is együtt járt, hogy a főváros gyors ütemben való fejlődése már nem jelentett egyet az elmaradott térségek fejlődésével, ugyanis csökkent a főváros elmaradottabb területekre gyakorolt hatása.

Az egyik jelentős változás, ami hatással volt a területek közötti egyenlőtlenség alakulására, illetve mérséklődésére, az az Európai Unióhoz történő csatlakozás volt. Az országhatárok eltűnésével a korábban elmaradottnak számító nyugati területek fejlődésnek indultak, a nyugati országrészben, annak ellenére, hogy a keleti területeken is megnyíltak a határok Románia csatlakozásával az EU-hoz, a fejlődés ezeken a területeken mégis kevésbé érezhető.

A területek fejlődésének szempontjából az ország egyes területei különböző kategóriákba csoportosíthatóak, az általam felhasznált forrás az alábbi csoportokat jelöli meg. A területfejlesztés szempontjából megkülönböztethetünk: *dinamikusan fejlődő, fejlődő, fejlődésben felzárkózó, revitalizálódó*, valamint *stagnáló* területeket.

A *dinamikusan fejlődő* területeket a magas külföldi tőke, a vállalkozói aktivitás fejlődése, a magas jövedelemszint, illetve a munkanélküliség alacsony mértéke jellemzi. Ebbe a kategóriába tartozik a főváros, a megyeszékhelyek, ezek közvetlen környezetében lévő falvak, városok (agglomeráció), a fejlett iparral rendelkező városok, valamint a turisztikailag vonzó helyek. Az utolsó megállapításnál szembeüthet az, hogy a turisztikailag vonzó területek,

helyek. Tehát azok a városok, települések, melyek rendelkeznek valamilyen látványossággal, kulturális programmal, nevezetességgel. Ezzel vonzóvá teszi magát, nő a látogatók száma, ezáltal javul a település gazdasági helyzete, ami serkenti a hely fejlődését. Egyértelmű tehát, hogy azok a települések, melyek ki tudják használni a lehetőségeiket a kulturális vagy bármilyen jellegű programok szervezése terén, helyzeti előnyre tehetnek szert.

A *fejlődő térségek* valamelyest külön állnak a dinamikusan fejlődő területektől, növekedésüket csak később tudták elérni. Ehhez egyrészt kellett a külföldi tőke megjelenése, valamint az agglomeráció. A dinamikusan fejlődő térségek, a saját fejlődésükkel párhuzamosan fejlesztik a környezetükben lévő fejlődésre képes, illetve a fejlődéshez szükséges feltételekkel rendelkező területeket. A felzárkózó térségek főleg mezőgazdasági jelleggel bíró területek, melyek szintén a külföldi tőke megjelenésének köszönhetik fejlődésüket. A revitalizálódó térségekre az a jellemző, hogy azok a területek, melyek ebbe a kategóriába sorolhatók, eltérő fejlettségi állapottal rendelkeztek, a 90-es években a területek mindegyikére a gazdasági visszaesés volt jellemző, de mára ismét a felzárkózás útjára léptek.

A *stagnáló területeken* az átlagnál is rosszabb a munkanélküliségi helyzet, a vállalkozói kedv minimális, illetve nagyon csekély mértékben vagy egyáltalán nincs jelen a külföldi tőke. A stagnálás okait ezen forrás úgy határozza meg, hogy lehet az oka a térség túlzottan érvényesülő agrár jellege, az országhatár, valamint a megyehatár melletti fekvés (így kiesik az agglomerációból), valamint egy meghatározó városközpont hiánya, nincs olyan város a környezetében, amely előremozdíthatná a terület fejlődését, kiutat jelentsen számára a nehéz helyzetből.

3.2. A vidékfejlesztés főbb összefüggései, a lokalitás térnyerése

A rendszerváltás óta jelentősen megváltoztak a gazdaság alapvető tényezői és folyamatai, a változások által jelentősen érintett mezőgazdaság, vele párhuzamosan a vidéki térségek és települések, valamint az ott élő lakosok is új helyzetben találták magukat. Ehhez az új helyzethez való alkalmazkodás kényszere, avagy kihívása, további speciális problémákat, feszültségeket, és egyben persze új lehetőségeket is teremtett.

Az alapvető változások egyik leglényegesebb eleme a vidék fogalmának megerősödése, átalakulása, az új szerepkör betöltése. Ez már nem csak egyszerűen az élelmiszer-alapanyag-ellátás színhelyévé „*degradálja*” ezt a kategóriát, de olyan tulajdonságokkal és dimenziókkal ruházza fel (például rekreáció, biológiai sokszínűség, lakóhely funkció, környezetvédelem, stb.), amely egyértelmű versenyelőnyöket jelenthet a nem-vidéki területekkel szemben.

Érdemes megjegyezni, hogy mindezek ellenére a vidéki területek lehatárolásai (az erre irányuló kutatómunkák nagy része) még mindig negatív értékmérők mentén történnek, kvázi a vidékiség egyenlő a negatív tartalommal, miközben mégis az előbb említett új tulajdonságok, és dimenziók hangsúlyozása szerepel vidéki alapértékeként. Másik oldalról nézve viszont, érthető a negatív értékmérők használata, hiszen általánosságban el lehet mondani, hogy a területi folyamatok és átalakulás hatásainak, a mezőgazdaság szerepcsökkenésének legfőbb veszteseként, a vidéki területek számos nehezen megoldható, és igen mélyre hatoló problémával találták szembe magukat. Ezekkel kapcsolatban a

válságból való kilábalás, a területi leszakadás mérséklése, a vidéken élők esélyegyenlősége és segítése váltak a legfontosabb célokká.²

Gyakran felmerülő probléma az agrárgazdaság és a vidék, illetve az agrár-fejlesztés és a vidékfejlesztés viszonyának, kapcsolatának meghatározása, letisztázása is. Ezért nem tekinthetünk el ezeknek a viszony-pároknak a részletesebb vizsgálatától. A vidék, a vidékfejlesztés fogalmának körüljárásakor a nemzetközi megközelítésekből kiindulva, az Unió kutatásokon és vidékpolitikán keresztül juthatunk el a fogalmak hazai értelmezéséig.

3.3. Globalizáció és a vidék: a vidék és a mezőgazdaság szerepének kapcsolata

A globalizáció és a vidék kapcsolatának elemzése ugyanolyan sokrétű és alapos megfontolást igénylő feladat, mint magának a globalizációnak az értelmezése. A hatásoknak, azok mértékének és következményeinek megítélését illetően, itt sem találkozhatunk egységes állásponttal. Mindenképpen kijelenthetjük, hogy a globalizálódó világgazdaság és az azt kísérő folyamatok, valamint a gazdaság alapvető tényezőinek és folyamatainak megváltozása, nem hagyta érintetlenül a vidéki területeket sem. Az egyes vidéki területek másképp és másképp reagáltak a globalizálódó tőkére, a nemzetközi migrációra és kereskedelemre, a nemzeti szabályozás deregulációjára és a privatizációra.³

A globalizáció eredményeként, amely a földrajzi helyeket és távolságokat új dimenzióba helyezi, minden vidéki térségnek a helyi érdekek előre nem jelezhető mértékű és folyamatos átszerveződésével, még soha nem tapasztalt változások alakultak ki.⁴

Az Egyesült Államok Mezőgazdasági Minisztériuma (USDA) például a népességszám, a népsűrűség, az urbanizáció és a nagyobb centrumokhoz való napi ingázással kifejezett gazdasági kötődésre tekintettel metro-nonmetro területeket különít el, és ezeken belül a városiasodott területek ellentétéként (urban-rural) határozza meg vidéki (2500 főnél kisebb lakosságszámú települések) területeit.

Az OECD meghatározása szerint vidéki település az, melynek a népsűrűsége 150 fő/km² alatt van. Ez alapján:

- Alapvetően városi térség (*Predominantly Urban Region*): ahol a vidéki településen élők aránya kevesebb, mint 15%.
- Jellemzően vidéki térség (*Significantly Rural*): ahol a vidéki településen élők aránya 15–50 % között van.
- Alapvetően vidéki térség (*Predominantly Rural*): ahol a vidéki településen élők aránya több, mint 50%.

Hasonló megközelítéssel találkozunk Angliában, ahol nem a népsűrűséget, hanem a lakosságszámot veszik alapul. Itt is megkülönböztetnek városi (urban) és vidéki (rural) településeket, majd a nagyobb területi egységeket (LAD – Local Authority Districts) a lakosságszám, és az egyes település-típusokban élő lakosság aránya alapján sorolják kategóriákba.

2 KÁPOSZTA – TÓTH, 2014.

3 FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011.

4 Káposzta – Tóth, 2014.

A vidéki térségek számára a globalizáció egyszerre jelent lehetőségeket és fenyegetést. Egyrészt új lehetőségeket kínál a helyi vállalkozóknak azáltal, hogy **új piacokat terem**t, valamint lehetővé teszi az egyedi helyi termékek és szolgáltatások piacra jutását anélkül, hogy az izoláció vagy a távolságok miatt kéne aggódnia (például interneten keresztüli forgalmazás). Ráadásul, számos esetben a korábbi tömegtermelésből kimaradt rurális területek – fejlett infrastruktúra és iskolázott lakosság esetén – könnyebben fogadják be az új gazdasági szervezeteket, mint a nehezen *átképezhető munkaerővel rendelkező hagyományos iparvidékek*.

Másrészt viszont, a globalizáció nemcsak a lehetőségeket, de a versenyhelyzetet is növeli, mivel a nemzetközi konkurencia betör a helyi piacokra. Így eltörli a földrajzi, törvényi, identitás-alapú közösségi határokat, melyek eddig védték a vidéki területek termékeit, helyi iparát és kulturális tradícióit. Ennek kapcsán lényeges kiemelni, hogy a szakirodalomban a globalizáció – legtöbb esetben negatívan értelmezett – társadalmi hatásai különösképpen érintik a vidéki területeket.

Fontos tényező azonban a globalizációhoz kapcsolódó lokalizáció, mely a vidéki területek felértékelődéséhez, és a lehetőségek kiszélesedéséhez vezetett, a helyi értékek és a belső erőforrások szerepének előtérbe helyezése által. Hogy melyik oldal erősebb, az átalakuló nemzeti vagy nemzetközi gazdasághoz – kisebb vagy nagyobb mértékben, de többnyire – kötődő térségeknek a tőkevonzó képességén múlik.⁵

A világgazdaság folyamatainak hatására, elsősorban a fejlettebb piacgazdasággal rendelkező országokban világosan körvonalazódnak a vidék szerepének és funkcióinak változásai, és azok a folyamatok, melyek Közép-Kelet-Európa országaiban még nem régóta zajlanak, vagy most erősödnek fel.⁶ Ezen változások (például a vidék elnéptelenedése illetve egyes területek újranépesedése, az ingázás és a társadalmi mozgások, a növekvő rekreációs és tájfenntartási, környezetvédelmi igény, a gazdaság újszerű térbeli szerveződése) Európa nyugati országaiban már az 1970-es években jelentkeztek, és kiemelték egy konzekvens vidékfejlesztés szükségességét. A gazdasági és társadalmi változások hatására kialakuló „poszt-produktivista” vidékről beszél, ahol a térhasználat újfajta módjai fedezhetők fel (például turizmus, rekreáció, környezetmegőrzés stb.), ahol erősödik a szolgáltatások, az ipar és a technológia terjedése, miközben a vidéki területek egyre inkább differenciálódnak (kísérő jelenségeként tetten érhető az újranépesedés – vagy éppen az elvándorlás).

A *vidéki tér* (rural space) újfajta használatát, a környezet és a környezettudatosság fontosságát, az ehhez kapcsolódó társadalmi igényeket hangsúlyozza. Nagyon fontosak a helyi, specifikus erőforrások, melyeket a globalizálódott piaci kereslet és fogyasztás kielégítésére/megteremtésére, megfelelő tőke-akkumuláció elérésére kell hatékonyan felhasználni. Az egész vidéki gazdaság integrálódott a regionális és nemzeti, illetve a nemzetközi gazdaságba, és már jóval összetettebb és sokrétűbb, mint akár fél évszázada. Amikor a posztindusztriális társadalomban a rurális térségekbe szolgáltatások, új iparágak és technológiák települnek, és ezáltal a rurális térségek a tőke szempontjából is felértékelődnek, akkor az „*új ruralitás*” folyamatáról beszélhetünk. A fejlett országok rurális területein, bár még

5 FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011.

6 Káposzta – Tóth, 2013.

sokszor a mezőgazdaság a jelentős térhasználó, de már megjelentek a modern iparágak és a szolgáltató szektor is.⁷

Ezek a folyamatok kiválóan tetten érhetők az Egyesült Államok agrárágazatának szerepét, vidéki gazdaságát, vidéki gazdasági klasztereit célzó kutatásokon és fejlesztéseken keresztül és Nyugat-Európa országai után lassan az EU keleti tagországainak vidékfelfogásában, fejlesztési prioritásaiban is átszűrődnek. Mindeközben, az agrártermelés szerepe folyamatosan csökken, és a mezőgazdaság „csupán” a gazdaság egyik termelési szektora. Mindebben jelentős szerepe van annak, hogy a globalizáció hatásai, a technológiai fejlődés által jelentős mértékben érintett, erősen intenzifikálódó agrárium már jóval kevesebb embert foglalkoztat, és elveszíti korábbi, a vidék társadalma számára meghatározó funkcióit.⁸

A vidék funkciói, szerepei közt (az élelmiszer ellátás minőségének és megbízhatóságának befolyásolása a mezőgazdaságon keresztül; a természeti erőforrások biztosítása; rekreációs tevékenységek színtere; a biodiverzitás tartalékainak helyszíne) már megjelenik az urbánus területekhez közel lévő vidéki térségek egyre vonzóbb lakóhelyként történő beazonosítása, a városi lakosság tömeges agglomerációba költözése, a szuburbanizáció új hulláma. Ezt nagymértékben elősegíti a közlekedési és informatikai infrastruktúra fejlődése, a közlekedési és kommunikációs költségek csökkenése. A változások összeköthetők az urbanizálódás folyamatával, ami nem csak a városi népesség folyamatos növekedését (városodás) jelenti, de másfelől a falu és a város társadalmi egységesülési folyamatát, a korábbi technikai civilizáció és életforma elterjedését is az egész településhálózatban (városiasodás). A helyi társadalom szerkezete is megváltozott, ugyanis az eredeti közösségeket fokozatosan kiegészíti vagy felváltja a városokból kiköltöző réteg, azaz már egyenesen a falusi társadalom városiasodásáról beszélhetünk.

Az európai vidéki térben új társadalmi szereplők jelennek meg, akik különféle társadalmi alrendszerből és gazdasági területekről érkeznek, és vidéki működésük is jelentősen különbözik. Így mintegy újratermelődik az a társadalmi heterogenitás, ami a vidéki teret a mezőgazdasági modernizáció beindulása előtt jellemezte. Míg Európa fejlettebb országaiban a fentebb vázolt átalakulás többé-kevésbé már lezajlott, Közép-Kelet-Európa országaiban, így hazánkban is, várhatóan a falusi térségek átalakulása ebbe az irányba fog tartani, illetve – én inkább úgy fogalmaznék – hangsúlyosabbá válik a tendencia. Ezek a társadalmi folyamatok ugyanis hazánkban sem a napjainkban kezdődtek.

A hagyományos vidéki gazdaság és társadalom felbomlásának mértékét és intenzitását a falu, a mezőgazdaság és a parasztság kategóriáinak egymástól való eltávolodásával jellemezhetőnek.⁹ A nem agrárfoglalkozásúak arányának növekedése eredményeként megindult a zárt, hagyományos agrártársadalom bomlása: a korábban a tulajdonviszonyok által ugyan tagolt, de egymást kiegészítő elemekből álló, egységes rendszert alkotó falusi közösségek differenciálódtak, illetve a településeken belül egymástól egyre inkább szétváló csoportok alakultak ki, ez az átalakulási folyamat a rendszerváltással felerősödött, új elemeket kapott, és még koránt sem tekinthető befejezettnek.¹⁰

7 Káposzta – Tóth, 2013, Káposzta – Nagy, 2013.

8 Káposzta – Tóth, 2013.

9 Káposzta – Tóth, 2013, Káposzta – Nagy, 2013.

10 APÁTI – Kiss, 2007, CZAKÓ, 2007.

A vidék funkcióinak változását kutató szerzők között egyetértés mutatkozik abban, hogy – miközben a vidéki térségeket az új funkciók és gazdasági szereplők megjelenése ellenére az urbanizált területekhez képesti általános lemaradás, leszakadás jellemzi. A változásokban fontos szerepet játszott a mezőgazdaság (elsősorban foglalkoztatási) szerepének, mint a vidéki gazdaság korábbi gerincének a visszaszorulása; valamint abban, hogy a globalizálódás következményeként a helyi erőforrásokra építő, lokális fejlesztések kerültek előtérbe. Az endogenitás ugyanis (miközben a vidéki térségek gazdasági és társadalmi átalakulása számot kell, hogy vessen a globalizáció kihívásaival, amennyiben az adott térség versenyképességét akarja javítani), a helyi adottságokra alapozott társadalmi és gazdasági válaszok megfogalmazását segíti.¹¹

A változásokkal párhuzamosan, a fejlett országokban a vidékpolitika reterritorializációja megy végbe. A vidéki területek fejlesztését célzó megközelítésekben a szektorális politikát a területi elvű, és a vidéki térségek egészét érintő politikák váltják föl, miközben a vidékfejlesztés dimenziói kitágulnak.¹² A városi lakosság vidéket érintő jellemzői (szabadidős tevékenységek, étel-miszer-fogyasztás stb.) szintén ide tartoznak. A gazdasági dimenzió azért lényeges, mivel életképes gazdasági bázis nélkül nem beszélhetünk életképes vidékről, aminek következtében a vidék funkciói (tájfenntartás, környezetvédelem, vidéki örökség megőrzése stb.) jelentősen sérülnek. A gazdasági bázis biztosítása, az új gazdaság megjelenése a vidéki területek számára, különösen a mezőgazdaság szerepének visszaszorulásával kap hangsúlyt. A természeti erőforrások és a környezet védelme, mint a vidéki élet alapja, és mint általános társadalmi elvárás is fontos.

A politikai dimenziót a különböző társadalmi és gazdasági csoportok, lobbik, döntéshozásban játszott szerepe, az Unióban a bővüléséből adódó körülmények, a WTO-val folytatott tárgyalások indokolják. A technológiai dimenzió pedig, új lehetőségeket és feltételeket teremt a vidéken élő lakosságnak, a mezőgazdaságnak, illetve a többi ágazat elterjedésének, fejlődésének.

Az OECD is új területi szempontú megközelítés szükségességéről, új vidéki paradigmáról ír, melyben összefoglalja a vidéket érintő társadalmi, gazdasági változások legfontosabb elemeit. Kiemeli a rurális régiók heterogenitását, az agrárszektornak a vidék gazdaságában játszott szerepének a visszaszorulását, a szektorális politika alkalmatlanságát, a rurális politika újragondolásának szükségességét. Ezekkel szemben hangsúlyozza a többi szektor térnyerését, az ingázási távolságok – jobb és gyorsabb megközelíthetőségnek köszönhető – növekedését, illetve ennek hatására a városi területek befolyásának, és a vidéki területekre történő migrációnak az erősödését. Továbbá a vidéki területekben rejlő, kihasználatlan gazdasági potenciál fontosságát, a természeti és kulturális értékek felértékelődésének folyamatát, a decentralizált fejlesztési politikák és megközelítés elterjedését.¹³

Gondot jelent, hogy a munkahelyek hiányában felerősödő elvándorlás, és az alacsonyabb népsűrűség, jóval magasabb fajlagos költségeket illetve alacsonyabb jövedelmezőséget okoz az infrastruktúrális beruházások és a szolgáltatások kiépítése, működése esetén, illetve eleve hiányzik az ezekhez szükséges kritikus tömeg. Ennek eredője, hogy a szolgál-

11 FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011.

12 Káposzta – Tóth, 2013.

13 Káposzta – Nagy, 2013.

tatások és az infrastruktúra hiányában – tetézve a helyben maradó lakosság kedvezőtlen demográfiai jellemzőivel és képzettségével – a tőke és gazdasági szereplők, vállalatok, vállalkozások elhagyják, elkerülik a területet. Ez tovább erősíti a foglalkoztatási problémákat.

3.4. Társadalmi rendszer átalakulása, változásai

A területek fejlődésére nemcsak a gazdasági változások, hanem a társadalmi rendszer alakulásai is hatással vannak. Ahogy a gazdasági helyzetnél a hanyatlás jellemezte a 90-es éveket, úgy a társadalmi rendszerben sem kifejezetten pozitív hatás érzékelhető. Ezt az időszakot főként a társadalmi egyenlőtlenség jellemezte. Ezen egyenlőtlenség meghatározói főként anyagi téren mutatkoztak, de a vállalkozási és gazdasági viszonyokban is egyaránt jelentkeztek.

Azon területekre nem gyakoroltak kedvezőtlen hatást ezek a tényezők, ahol voltak olyan magasan kvalifikált szakemberek, emberek, akik a meglévő tapasztalataikat, korábbi ismereteiket felhasználták, meglévő kapcsolati tőkájukkal nem engedtek teret az egyenlőtlenségnek. Ahogyan a gazdasági különbségeknél is voltak olyan tényezők, melyek egyértelműen meghatározták a különbségeket, úgy a társadalmi változásoknál is megtalálhatók ezek az elemek. A társadalmi különbségeket meghatározó tényezők a következők:

- az életminőséghez, illetve az életésélyek javulásához szükséges feltételek megléte azt adott területen, iskolázottság, vagyoni helyzet, a terület közbiztonságának általános jellemzői azok, melyek egyértelműen meghatározzák a térség tagozódását,
- népességi mutatók, születés-halálozás aránya, az elvándorlás mértéke, melyek hatással vannak a település népességmegtartó erejére,
- a munkanélküliség mértéke, a terület különbségei.

Ahogyan a területfejlesztésnek egyre nagyobb szerepe van, úgy a vidékfejlesztési politika is egyre fontosabbá válik. A vidékfejlesztés fogalmának meghatározása már korántsem olyan egyszerű, mint a területrendezés esetében, másként fogalmazzák meg jelentését külföldön, és másként hazánkban. Fogalma hasonlít a terület, illetve a településfejlesztés fogalmához. „A vidékfejlesztésnek van egy közös része a regionális, illetve mezőgazdaság-fejlesztéssel. A regionális politikák célja a régiók közötti egyenlőtlen fejlődés mérséklésére irányuló törekvés. A közös agrárpolitika célja eredetileg a falusi és városi jövedelmi szint kiegyenlítése[...].”¹⁴

Látható tehát, hogy a vidékfejlesztés is nagyjából azonos célokat határoz meg, mint a területfejlesztés, hiszen fő célja a területek eltérő voltának csökkentése. A vidékfejlesztési politika az általa megoldandó problémákat három kategóriába sorolja. Így ilyen esetben beszélhetünk gazdasági, társadalmi valamint környezeti kihívásokról. *Gazdasági probléma* alatt főként a vidéki keresetek alacsonyosságát, illetve a lakosság elöregedését érti, *társadalmi problémaként* említi a munkanélküliség nagyobb mértékű megjelenését, a szolgáltatások korlátozott elérését, egyes területek elnéptelenedését, a kirekesztettségét.¹⁵

Környezeti problémaként a fenntartható fejlődést fogalmazza meg, illetve azt, hogy a mezőgazdaság és a vadgazdálkodás segítse a fenntartható fejlődést. Ezekre a problé-

¹⁴ Kovács, 2003. 69. old.

¹⁵ FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011.

mákra nemcsak hazánkban fordítanak nagy hangsúlyt, hanem már az Európai Unióban is központi kérdésként fogalmazódik meg.¹⁶ A településfejlesztés szintén azokat az elemeket foglalja magában, amiket már a területfejlesztésnél említettem, azzal a különbséggel, hogy itt mindezt egy településre koncentrálni kívánja megvalósítani. A település helyzetének javítása az elsődleges célja, a többi településhez való felzárkózás, a hiányosságok és a hátrányos helyzet csökkentése.

A településfejlesztés olyan kérdésekkel foglalkozik, mint az egészségügy, a közösség jóléte, a szegénység elleni harc, munkalehetőségek teremtése, a lakáshelyzet és a környezet javítása, a szabadidős tevékenységek valamint a művészetek fejlesztése, egy adott település életén belül. Napjainkban szinte minden település rendelkezik településfejlesztési tervvel, melyben aktuális helyzetük elemzése mellett a fejlődés lehetőségeit fogalmazzák meg, illetve, hogy milyen eszközökkel tudják a fejlődést megvalósítani. A fentiekből látható, hogy a három terület igen szorosan kapcsolódik egymáshoz, s hogy napjainkban mindháromnak elengedhetetlen fontossága van. A hátrányos helyzetű településeknek „fel kell nőniük”, ha nem akarnak végleg eltűnni a térképekről.

3.5. Vidékfejlesztési politika fejlődése Magyarországon

A magyarországi vidékfejlesztési politika nem csupán az EU politikáiból származtatható, bár kétségtelen, hogy valódi intézményesülése az uniós csatlakozásunkra való felkészülés során valósult meg. Ebben a folyamatban a magyar intézményrendszer – a későbbi támogatások reményében – nyilvánvalóan igyekezett alkalmazkodni az Európai Unió elvárásaihoz és elsajátítani azokat a módszereket, amelyeket a Közösségben használtak, használnak. Véleményem szerint részben ebből az igyekezetből eredeztethető a magyarországi vidékfejlesztés problémáinak jó része: túlzott megfelelési szándék, a módszertani megoldások már-már szolgai átvétele, a hosszú tanulási folyamat kevésbé adott teret a hazai jellegzetességek érvényesülésének. A magyar vidékfejlesztés egyre inkább intézményközpontúvá vált, semmint a problémamegoldásra törekedne (a vidékfejlesztési tervet érintő társadalmi egyeztetések ellenére).

A vidék gazdaságát – és ezen belül a mezőgazdaságot – már az 1980-as évek dekonjunktuurája is kedvezőtlenül érintette. A termelőszövetkezetek, állami gazdaságok – a külső szemlélő számára még láthatatlanul – egyre súlyosabb gondokkal küzdöttek, egyre inkább eladósodtak. Az állami propaganda még a sikerekről számolt be (s való igaz, hogy a mezőgazdaság mennyiségi teljesítménye egyre nőtt), de a termelés hatékony(talan)sága miatt a magyar termékek versenyképessége egyre romlott. Bár a szocialista országok és főként a Szovjetunió még vásárolta a másutt eladhatatlan magyar almát, pezgőt és egyéb termékeket, a szakemberek egy része számára nyilvánvaló volt a helyzet tarthatatlansága. A lakosság többsége mindebből nem sokat érzékelt: az állam egyre gyorsuló és egyre nagyobb mérvű eladósodása révén még sikerült az életszínvonalát fenntartani, sőt időnként növelni is, megőrizve a látszatot.¹⁷

¹⁶ APÁTI – KISS, 2007, CZAKÓ, 2007.

¹⁷ KÁPOSZTA – TÓTH, 2013.

A rendszerváltást követően, 1990 után tovább erősödtek azok a társadalmi-gazdasági folyamatok, amelyek a lakosságot – és ezen belül a vidéken élőket – nagyon súlyosan érintették, és ez már a számukra is érezhetővé vált. Ezek a kedvezőtlen folyamatok nagyon összetettek – és sajnálatos módon egymást erősítőek – voltak. Az ipari és mezőgazdasági (állami gazdasági, termelőszövetkezeti) munkahelyek megszűnésével talajukat veszített emberek társadalmi helyzete romlott, ami előbb mentális, később már fizikai problémákat is okozott, egyre inkább megnehezítve (sőt lehetetlenné téve) a munka világába való visszajutást. Ez a lecsúszás a későbbiekben már az új generációkat is veszélyezteti (szociális helyzet, iskoláztatás, egészség).

A mezőgazdaság megszűnt a vidék legnagyobb munkaadójának lenni, és egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar vidéken nincs olyan ágazat, amely a kiesett munkahelyeket pótolhatná (a falusi turizmusba vetett hit a fizetőképes kereslet hiánya miatt részben megingott). A mezőgazdasági termelésnek számottevő variánsai léteznek az önellátásra termeléstől a több ezer hektáros gazdaságokig és a vidéki háztartások döntő többségének van valamilyen kapcsolódása az agrártermeléshez. Ez korántsem jelenti azt azonban, hogy a mezőgazdaság visszanyerheti azt a funkcióját, amelyet 1988-ig a vidék életében betöltött. A szaporodó társadalmi-gazdasági gondok a vidéket súlyosabban érintették. Bár mindegyik települési önkormányzat igyekezett – a saját erejéhez mérten – megállítani a leszakadást, elősegíteni a fejlesztést, önmagukban nem sok eredményt voltak képesek elérni.

Az egyéni, önkormányzati vidékfejlesztési kezdeményezésekhez képest az állami intézkedések, a fejlesztés intézményesülése néhány év késéssel indult el. Az első – a vidék fejlesztését is célul tűző – jogszabályok az 1990-es évek második felében születtek meg. A hazai költségvetésből finanszírozott programok, céllelőirányzatok (például: VFC = Vidékfejlesztési Céllelőirányzat, TFC = Területfejlesztési Céllelőirányzat, vagy a Széchenyi Terv kapcsolódó pályázata) már csupán a 2000. évet követően indultak el, illetve nyíltak meg.¹⁸ 1989-et követően, a volt szocialista országok piacgazdaságra való áttérését, demokratikus átmenetét segítő az Európai Unió egy pénzalapot hozott létre (PHARE = Poland Hungary Aid for Reconstruction of Economy, mert eredetileg lengyel és magyarországi programok finanszírozását célozta, később a közép-kelet európai országok EU-s integrációjának gyorsítását segítette), amely többek között a környezetvédelem és a mezőgazdaság átalakítását (beruházás előkészítési és elősegítési projekt, IPP), ezen keresztül a vidékfejlesztést támogatta.

Az Európai Uniós csatlakozás előtt álló országok – így Magyarország is – 2000-től férhettek hozzá az úgynevezett Előcsatlakozási Alapokhoz. Ezek közül az ISPA (= Instrument for Structural Policies for PreAccession) a csatlakozásra váró országok felkészítését szolgálta a Strukturális Alapok támogatásának fogadására; különösen csatlakozást hátráltató konkrét problémák megoldását segítette az infrastruktúra és a környezetvédelem területén.¹⁹

A SAPARD (= Special Aid for Preaccession for Agriculture and Rural Development; Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development) az agrárágazat és általában a vidéki területek fenntartható fejlődéséhez járult hozzá, illetve támogatta a Közösségi Vívmányok befogadásának előkészítését a KAP és a hozzá kapcsolódó egyéb

¹⁸ Tóth – Káposzta, 2013.

¹⁹ Káposzta – Tóth, 2013.

politikák terén. A SAPARD forrásokhoz való hozzájutás feltétele volt, hogy a támogatandó prioritások meghatározására elkészüljön az országos vidékfejlesztési program. 2004. május 1-ét követően a magyarországi vidékfejlesztési politika integrálódott az Európai Unió strukturális és mezőgazdasági politikájához.²⁰

Az Európai Unió 2000–2006 költségvetési ciklusának a Strukturális Alapokból nyújtott támogatásai a *Nemzeti Fejlesztési Terven (NFT)* keresztül jutottak el a kedvezményezettekhez (értelemszerűen 2004. május 1., a csatlakozásunkat követően). Az operatív programok közül az AVOP közvetlenül szolgálta a vidékfejlesztést, míg a ROP főként a turizmus fejlesztésén keresztül juttatta forrásokhoz a vidéken élőket. A GVOP, a HEFOP vagy a KIOP többnyire közvetett módon hatott a magyar vidék fejlődésére. Az AVOP elsősorban a mezőgazdaságra, az élelmiszer-feldolgozásra és a vidéki térségek fejlesztéseire koncentrált. A programba beépültek a SAPARD előcsatlakozási program tapasztalatai és gyakorlata, valamint a hazai agrártámogatási rendszer elemei is. Így az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Programban meghatározott fő fejlesztési területek (prioritások) az alábbiak voltak:

1. versenyképes alapanyag-termelés megalapozása a mezőgazdaságban,
2. az élelmiszer-feldolgozás modernizálása,
3. a vidéki térségek fejlesztése, valamint
4. a technikai segítségnyújtás.

Nemzeti Vidékstratégia 2012-2020

A Nemzeti Vidékstratégia célja, hogy a hazánk vidéki térségeinek nagy részén érvényesülő kedvezőtlen folyamatokat megfordítva, a fenntarthatóságot, az életképes agrár- és élelmiszertermelést és a vidéki élet értékeit középpontba állító jövőkép alapján kijelölje az ország vidékpolitikájának célkitűzéseit, alapelveit, valamint az azok elérését biztosító programok és intézkedések végrehajtási kereteit. A vidéki Magyarország egészének megújítását tűzi ki célul, ezért a természeti értékek és a környezet védelmére, a természeti erőforrások fenntartható hasznosítására alapozva határozza meg az agrár-és élelmiszergazdaságra, valamint a vidékfejlesztésre vonatkozó tennivalókat. Legfontosabb területei a foglalkoztatás növekedése, a kiegyensúlyozott és sokszínű mező- és erdőgazdálkodás, termelési szerkezet, a helyi élelmiszertermelés és élelmiszerpiacok helyreállítása, a helyi energiatermelés, a vidék helyi közösségeinek megerősödése, a népesedési mutatók javulása és a természeti rendszerek, a biológiai sokféleség megőrzése.

A stratégia 2020-ig terjedő időtávja egyrészt a benne foglalt nemzetstratégiai szintű célok megvalósítását szolgáló programok ütemezett végrehajtásához, másrészt az Európai Unió Európa 2020 Stratégiájához és a kapcsolódó, 2014-2020 közötti programfinanszírozási időszakhoz illeszkedik. A Stratégia nemzeti programjai és intézkedései így összességükben azt célozzák, hogy 2020-ig a vidék társadalmi és gazdasági folyamataiban, illetve a vidéki élet minőségében az érintettek számára is érezhető javulás következzen be a vidék természeti tőkéjének megőrzése, lehetőség szerinti gyarapítása mellett.

A vidék ügye a kiegyensúlyozott területi fejlődés érdekében átfogó megközelítést igényel. A stratégia és programjai kidolgozásának alapjául az Alaptörvényben és a Kormány-

²⁰ NEMZETI VIDÉKSTRATÉGIA, 2012.

programban foglaltak szolgálnak, összhangban haladva a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Stratégiával, illetve illeszkedve a kiemelt nemzeti stratégiai tervekhez (például Széchenyi Terv, Széll Kálmán Terv, Semmelweis Terv, Magyary Terv, Külpolitikai Stratégia), és kapcsolódva további, már meglévő átfogó és ágazati tervekhez és programokhoz (például 3. Nemzeti Környezetvédelmi Program, az ennek részét képező Nemzeti Természetvédelmi Alapterv, Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia, Országos Területfejlesztési Koncepció, Energiastratégia, Vízgyjűjtő-gazdálkodási terv, az MTA vízgazdálkodási stratégiai dokumentuma, Nemzeti Erdőprogram).

A Nemzeti Vidékstratégia a gyakran szemben álló ágazati szemlélet helyett a szakterületek közötti kapcsolatrendszerre építve ad közös stratégiai keretet a vidékfejlesztés, a természet- és a környezetvédelem, a vízügy, az agrárgazdaság, valamint az élelmiszertermelés számára. A vidék helyzetének átfogó javítását célzó vidékpolitika a Vidékfejlesztési Minisztérium hatáskörébe tartozó vidékfejlesztési szakpolitikákon túlmenően a terület- és településfejlesztés és -rendezés, a közigazgatás-szervezés, a foglalkoztatáspolitikai, az energiapolitika, a gazdasáspolitikai, a vállalkozásfejlesztés, oktatás- és kultúrapolitika, a szociális és egészségügy, a közlekedésfejlesztés és a közbiztonság-irányítás hozzájárulását is kívánja. A Nemzeti Vidékstratégia ezért épít e szakpolitikák és az irányításukért felelős minisztériumok, valamint az érintett partnerek együttműködésére.²¹

Ezen célkitűzések jegyében cél egy olyan vidékfejlesztési program megvalósítása, amely az emberek és a közösség értékeire építve, a hagyományokat ápolva, a táji és épített környezet értékeit megőrizve, a természeti erőforrásokkal fenntartható módon gazdálkodva, a mezőgazdaságot és a nem mezőgazdasági tevékenységet folytató vidéki vállalkozásokat fejlesztve nyújt esélyt a vidéki élet megbecsültségének és vonzerejének helyreállítására, a vidéken élők életminőségének átfogó javítására, a vidék, és általa az ország felemelkedésére. Stratégiánk legfontosabb célja, hogy a vidék ne jelentsen életminőségi hátrányt.

A vidéki élet választható életforma legyen, ne az anyagi kényszerek, korlátok tartásuk falun, tanyán az embereket, hanem a vidéki környezetben elérhető életminőség és a megélhetés biztonsága legyen a vidéki élet alapja. Ehhez nemcsak a gazdasági és fizikai életésélyeket szükséges kiegyenlíteni, javítani, hanem azt a szemléletet is szükséges megváltoztatni, amely a vidékhez, a faluhoz, a tanyához a lemaradást, a hátrányos helyzetet köti. A stratégia központi eleme annak tudatosítása, hogy a vidék érték, a mezőgazdaság pedig értékteremtő tevékenység. A stratégia a fenti átfogó célkitűzés elérése érdekében az alábbi öt stratégiai célt fogalmazza meg:²²

1. Tájak természeti értékeinek, erőforrásainak megőrzése:

Cél a táji sokféleség, az élővilág sokféleségének, a gazdálkodás szempontjából is kulcsfontosságú természeti erőforrások, vagyis a talaj és a vízkészletek, vízbázisok védelme, mennyiségi és minőségi megőrzésük, mindezzel összefüggésben a környezetbiztonság növelése. A környezeti és gazdasági szempontok ellentétbe állítása helyett célunk a táj és a benne élő, a tájat gondozó ember együttműködésének helyreállítása. A mással nem pótolható biológiai és ökológiai alapok és a jó környezeti minőséget „szol-

²¹ Tóth – Káposzta, 2014.

²² NEMZETI VIDÉKSTRATÉGIA, 2012.

gáltató” környezeti rendszerek megőrzése, fejlesztése az egészséges és jó minőségű mezőgazdasági termékek és élelmiszer biztosításának is feltétele.

2. Sokszínű és életképes agrártermelés:

Cél az agrár- és élelmiszergazdaság életképességének növelése, piaci pozícióinak javítása, a növénytermesztés és az állattartás egyensúlyának helyreállítása, a tájfenn-tartást és az erőforrások megőrzését biztosító, a hazai és a helyi biológiai alapokra támaszkodó gazdálkodás, kiemelten az ökológiai gazdálkodás térnyerésének elősegítése. Fontos cél az ágazat foglalkoztatási szerepvállalásának növelése, a foglalkoztatást biztosító tevékenységek és üzemszerkezeti formák erősítése, a nemzeti földtulajdonlás védelme, az életképes gazdálkodást biztosító föld- és birtokpolitika megvalósítása, továbbá az alulról szerveződő együttműködések ösztönzése. Cél, hogy a fiataloknak jövőjük szempontjából megérje a mező- és élelmiszergazdaságot életpályául választani.

3. Élelmezési és élelmiszerbiztonság:

Cél az élelmiszerek jó minőségére és sokféleségére törekvő, a hazai és a helyi alapanyagokra támaszkodó, fenntartható, a környezeti szempontokat szem előtt tartó élelmiszertermelés, a jó minőségű és elegendő, az exportunkat is szolgáló élelmiszerek előállítására. Az ország élelmiszertermelési adottságaira alapozva, a hozzáadott érték növelésével a bel- és külpiazi jelenlét növelése, a magyar élelmiszer presztízsének javítása.

4. A vidéki gazdaság létalapjainak biztosítása, a vidéki foglalkoztatás növelése:

Cél a vidéki térségek, települések, kiemelten a falvak és a tanyák gazdasági létalapjainak meg-erősítése, újjászervezése, a vidéki gazdaság több lábra állítása, mindezzel a megélhetés biztosítása, a munkahelyek megőrzése és a foglalkoztatás növelése. Ehhez a helyi közösségek által megfogalmazott, a helyi adottságokra, sajátosságokra, erőforrásokra építő helyi gazdaságfejlesztési programok nyújthatnak keretet, magukban foglalva a mező-, erdő- és élelmiszergazdaság, a helyi feldolgozás és értékesítés, a kézműves, kisipari és szolgáltatási tevékenységek, a helyi erőforrásokra és rendszerekre is támaszkodó helyi energiatermelés és ellátás szervezését. Különösen fontos a vidéki településeken élő romák számára megélhetést és jövedelmet biztosító gazdasági tevékenységek és vállalkozási formák létrehozása, erősítése, a romák bevonása a mezőgazdasági munkavállalók közé. Ahol a hosszú távú munkavállalás lehetetlen, ott a közfoglalkoztatás támogatásával szükséges a családok mindennapi megélhetését biztosítani értékteremtő munkavégzés lehetőségének megteremtésével. A kulturális örökség érték alapú fejlesztése, bekapcsolása a turizmus rendszerébe egyre inkább az egyetlen kitörési pont lehet az ipar és a mezőgazdaság eltűnése miatt szegénységbe sodródó települések, régiók számára.

5. A vidéki közösségek megerősítése, a vidéki népesség életminőségének javítása

Célunk a vidékről történő elvándorlás megállítása, a fiatalok számára a helyben maradásra, az iskolák, az egyetem elvégzése után a hazatérésre ösztönző feltételek kialakítása, képzett, világlátott fiatalok vidékre költözésének segítése, a gazdálkodás és a vidéki élet vállalásával összekötött gyerek-vállalás segítségével a demográfiai egyensúly

helyreállítás. Kiemelt cél a vidéki népesség egészségi állapotának javítása, a területi különbségek csökkentése. Célunk, hogy a falu, a tanya korszerű lakóhely és életforma legyen, vidéken is egyenlő eséllyel lehessen élni, tanulni, dolgozni, elérhető legyen az alapvető szolgáltatások, szerveződjenek újjá, valamint erősödjenek meg a helyi közösségek. A vidéki életminőség fontos része a természeti és épített környezet minőségének javítása. Fontos cél, hogy a fenntarthatóság, a tájgazdálkodás, az öfenntartó gazdálkodás, az egészségbarát táplálkozáskultúra, a táj- és helyismeret épüljön be az oktatásba, a szakoktatásba, biztosítsuk ehhez a magas színvonalú szaktanácsadást, a bemutató gazdaságokat, a közösségi gazdálkodás színtereit. Szellemi, tárgyi és épített örökségünk bemutatása, hasznosítása olyan energiaforrás, amely a múlt emlékeire és értékeire alapozva alkalmas a jövő építésére, továbbá gazdasági jelentőségén túl a közösségépítésben is fontos szerepet tölt be. A kultúra által közvetített értékek, a múlt és a tradíciók ápolása iránt érzett alapvető felelősségérzet, továbbá az új iránti természetes emberi igény mind szükségesek egy ilyen összetett, komplex program megvalósításához.

A stratégiai területek a kulcsfontosságú témakörökre összpontosítva keretet adnak az átfogó célkitűzés és a stratégiai célok elérését elősegítő nemzeti és térségi programoknak. A stratégia célcsoportját átfogóan a vidéken élő emberek képezik, akiknek életminőségén, életesélyein a stratégia javítani kíván.

A stratégia *egyik célcsoportja* a vidéki településeken élő aktív korosztály, akiknek megélhetése, foglalkoztatása, foglalkoztatási lehetőségeik bővítése a vidék jövője szempontjából alapvető. *A másik célcsoport* a vidéken élő, illetve vidékre visszamenni szándékozó vagy odaköltözést tervező/vállaló fiatalok, fiatal családok jelentik, akiken vidéki térségeink, mezőgazdaságunk jövője múlik. Természetesen számos tervezett intézkedés irányul a vidéken élő gyerekek és idősek életének segítésére is. Mindezekén túl fontos célcsoport a város és a vidék kapcsolatában – az élelmiszer-fogyasztásban, a helyi piacszerzésben, a közösségszervezésben és egyéb vonatkozásban – **érintett városi lakosság is.**

A fent megjelölt társadalmi rétegeken túlmenően a stratégia az alábbi gazdasági, társadalmi, intézményi célcsoportot szólítja meg:²³

- mezőgazdasági termelők, családi gazdaságok, vállalkozások,
- erdőgazdaságban, halászatban, vadgazdálkodásban tevékenykedő vállalkozások, szervezetek,
- élelmiszer-feldolgozást végző termelők, vállalkozások,
- agrár- és élelmiszergazdaságot kiszolgáló ipari, kereskedelmi, szolgáltató vállalkozások,
- az agrár- és élelmiszergazdaság szereplőit összefogó szövetkezesek, integrációs szervezetek,
- vidéki mikro-, kis- és közepes vállalkozások a turizmus, a kézművesség, az ipar, a szolgáltatások szektorában,
- vidéki települési önkormányzatok és társulásaik,
- vidéki civil szervezetek, helyi együttműködési kezdeményezések,
- a természet- és környezetvédelmi, vízgazdálkodási feladatokat ellátó szervezetek,

23 Káposzta – Tóth, 2014.

- az agrár- és élelmiszergazdasági, környezet- és vízügyi szakterületen működő kutató intézetek, oktatási-nevelési intézmények,
- városi fogyasztói közösségek.

A stratégia tehát az egészséges élelmiszerek előállításával és az ökoszisztéma szolgáltatások biztosításával túlmutat a vidéki térségeken és az ágazati szereplők érdekein, az élelmezésbiztonság, az egészség szolgálataival az ország valamennyi lakosának életére kihatással van.

4. A TÉRGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI

A gazdasági növekedés az összkibocsátás (gazdasági teljesítmény) időbeni, mennyiségi növekedését jelenti, amelyet különböző mérőszámokkal (GDP, GNI, GNP) jellemezhetünk. A regionális gazdasági növekedésnek négy erőforrása van: népesség (munkakínálat), tőkeálmomány, természeti erőforrások és technikai fejlődés (innovációk).²⁴ A gazdasági növekedést a különböző időszakokban eltérő módon értelmezik az alapvető közgazdasági irányzatok. A gazdasági növekedés vizsgálatával foglalkozó növekedéelméletek már a 18. század fordulójától a kutatások középpontjába kerültek. Az elméletek fő kérdéskörei: *Mi okozza a növekedést? A piaci automatizmusok során megvalósul-e az egyenletes növekedés? Ha nem, akkor szükséges-e beavatkozni, kinek és hogyan kell?*²⁵

A korai és klasszikus növekedéelméletekkel nem érdemes foglalkoznunk, mivel az emberi erőforrás szerepe csak az 1950-es évektől jelent meg. Az 1960-as és 1970-es években a *keynesi gazdaságpolitikai* gondolatok voltak érvényben. Lényege, hogy a régiók közötti termelékenységi különbségek, a rugalmatlan bérek és árak miatt a piacok nincsenek egyensúlyban. Az automatizmusok nem tökéletesek, így a régiók közötti különbségek növekednek.²⁶

A piaci kereslet és a jövedelem növekedéséhez beruházásokra (a beruházás multiplikatív hatása miatt nő a termelési kapacitás és a foglalkoztatás is), kormányzati beavatkozásokra van szükség.²⁷ Ezen elmélet legismertebb modellje az angol HARROD és az amerikai DOMAR nevéhez fűződik. A Harrod-Domar modell a gazdasági növekedés forrását a fizikai tőkével és a beruházásokkal magyarázta. A hosszú távú és kiegyensúlyozott növekedés érdekében a termelés növekedési rátájának természetes ütemben kell növekednie.²⁸

Az 1970-es évektől a negatív irányú gazdasági-társadalmi változások (például az 1971-es Bretton Woods-i rendszer összeomlása, az 1973-as olajválság) miatt egyre jobban háttérbe szorult a keynesi felfogás, és ezzel párhuzamosan a *neoklasszikus exogén növekedési* elméletek kerültek előtérbe. Az exogén modellek a kínálati oldalról közelítenek, és azt feltételezik, hogy a termelési tényezők helyettesíthetik egymást és szabadon áramolhatnak a régiók között. Emiatt a növekedés térben is kiegyensúlyozottá válik.²⁹ Ilyen szemléletű Robert SOLOW modellje, amely a gazdasági növekedést a fizikai tőke mellett a munka és a technológia fejlődésével magyarázza. A Cobb-Douglas féle termelési függvényből kiindulva

24 SAMUELSON – NORDHAUS, 2000.

25 DEDÁK, 2000, FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011.

26 FENYŐVÁRI – LUKOVICS, 2008.

27 LENGYEL – RECHNITZER, 2004.

28 ANDORKA Et al., 1967.

29 LENGYEL – FENYŐVÁRI, 2010.

felismerte, hogy a termelési tényezők (munka és tőke) mellett egyre nagyobb szerepe van a gazdasági növekedésben egy bizonyos „maradéktagnak”, más néven rezidiumnak. A Solow-modellben ez a maradéktag a technikai haladás, amely exogén tényező (gazdaságon kívüli), így hatása semleges és azonos mértékben érinti az országokat.³⁰

Az 1980-as évek közepétől a neoklasszikus elméletet felváltotta az *endogén növekedéselmélet*, amely szerint a gazdasági növekedést az innováció, a technológiai haladás és a humán tőke határozza meg. A termelékenységet javító technikai haladást endogén, gazdaságon belüli tényezőnek tekintik. Ezt új növekedéselméletnek is nevezik, amelynek több irányzata is kialakult.³¹ Az *egyik irány* a humán tőke felhalmozására helyezi a hangsúlyt, kiemelkedő képviselőjének Robert E. LUCAS tekinthető. A közgazdász mikro szintről haladva emelte be a humán tőke szerepét a gazdasági növekedésbe, vagyis a humán tőke bővülését a képzésre fordított időből vezeti le és a humán tőke felhalmozása eredményezi a fizikai tőke felhalmozását és a gazdasági növekedést.³² A *másik irány* az innovációt, az új technológiát, és ezáltal pedig az új termékeket állítja a kutatások középpontjába. ROMER szerint a tudás határterméke növekvő, így a K+F technológiára fordítja a hangsúlyt.³³

4.1. A regionális fejlődés irányzatai

A fejlődés fogalma összetett, szakterülettől és kontextustól függően módosul. Fogalma evolúciós elméleten alapszik, de a társadalmi, gazdasági, környezeti és a politikai megközelítéseknek megfelelően változik. A gazdasági fejlődés minőségi változást jelent. Az értékek változnak és a társadalmi-gazdasági feltételek – mint például az életszínvonal, a környezet minősége stb. – javulnak. Ideális, ha a fejlődést növekedés követi, de a növekedés nélkül is megvalósulhat; viszont a növekedés nem feltétlenül jár együtt a fejlődéssel.³⁴

A gazdasági fejlődés a II. világháború idején került előtérbe a gyarmati rendszer megszűnésével egy időben. Éppen ezért kezdetben a fejlődéselméletek a volt gyarmatok gazdasági fejletlensége okainak a felfedezésére koncentráltak.³⁵ A fejlődéselméletek történeti szakaszait illetően többféle besorolás és értelmezés is létezik. Ezek közül LENGYEL (2012) felosztását ismertetem, aki szerint négy szakaszt lehet megkülönböztetni:

1. A *modernizációs elméletek* (1950-1970) szerint a fejlődés elsődleges akadálya a hagyományos társadalom. Az elmaradottságból kiindulva az egyenes vonalú fejlődésbe való átalakulást írták le. Legismertebb képviselője az amerikai közgazdász, ROSTOW. Szakaszelmélete szerint a fejlett és a fejletlen országok is egy egyenes vonalú fejlődési pályán mozognak, csak ennek a pályának más szakaszában vannak. Ezen a fejlődési útvonalon öt szakaszt határozott meg: tradicionális társadalom, előfeltételek időszaka, take off, út az érettség felé, tömegfogyasztás korszaka.³⁶

30 SIMON, 2001.

31 LENGYEL, 2011.

32 LUCAS, 1988.

33 VALENTINYI, 1995.

34 LENGYEL – RECHNITZER, 2004.

35 SZENTES, 2011.

36 ROSTOW, 1960.

2. A *függőségi elmélet* (1960-1980) szerint a fejlődés oka a kapitalizmus, hiszen az egyenlőtlen cserék által polarizációt okoz a fejlett és a kevésbé fejlett országok között. A legjelentősebb elmélet Immanuel WALLERSTEIN nevéhez köthető. Világrendszer elméletében három tényező szerepel: a centrum, a periféria és a félperiféria. Minden terület függ a másiktól a javak cseréjének következtében, de a gyengébb államokra a centrumok nyomást gyakorolnak, ezáltal a többlet a perifériából a centrumba áramlik. A centrum fejlődése tehát a periféria fejletlenségén alapul. Érdemes megemlíteni Gunnar MYRDAL polarizációs elméletét is, miszerint a gazdaságot területi egyensúlytalanságok jellemzik, amelyek regionális polarizációhoz vezetnek, ennek következtében a fejlődési különbségek növekednek. A regionális fejlődés és növekedés tényezőit a regionális polarizációban látta.
3. Míg az előző két szemlélet szerint az államnak központi szerepe van a fejlődésben, addig a *neoliberalis és szerkezetváltási elmélet* (1980-1990) az állam beavatkozását okolja a fejlődés hátráltatásáért. A szabad versenyt és piaci mechanizmusokat kell erősíteni privatizációval, valutaleértékeléssel, a kormányzati szerep csökkentésével stb. Ebben az időszakban Francois PERROUX növekedési (fejlődési) pólusok elmélete a meghatározó. Abból indul ki, hogy a fejlődés nem kiegyensúlyozott, nem mindenhol van jelen, hanem változó erősséggel növekedési pólusokban nyilvánul meg.³⁷
4. 1980-tól a *posztfejlődési elméleti* irányzat volt a jellemző. Miszerint a fejlődés eltérően megy végbe, erősen függ a helyi tényezőktől. Meghatározó fejlesztési elmélet például a bottom-up (alulról-szerveződő) elmélet. Akkor sikeres a fejlődés, ha a régiók endogén erőforrásai megfelelően rendelkezésre állnak és aktivizálhatók. Tehát tudatos közösségi beavatkozásra van szükség a helyi társadalmi, gazdasági környezeti folyamatokba. Az a felismerés, hogy az országok helyett a régiók a gazdasági elemzések egységei, KRUGMAN térgazdaságtani szemléletének alapköve lett. KRUGMAN nevéhez kötődik az új gazdaságföldrajz elmélet, amely arra kereste a választ, hogy milyen paraméterek hatására indul meg a gazdasági tevékenységek koncentrációs folyamata. Ezt három tényező – növekvő skáláhozadék, a szállítási költség és az ipari termékek iránti kereslet – kölcsönhatásával magyarázta. Ennek a három tényezőnek el kell érnie egy határértéket ahhoz, hogy a koncentrációs folyamatok beinduljanak.³⁸

A gazdasági, társadalmi átalakulások alapján jelentős változási tendencia indult el a regionális gazdaság fejlődési elméleteiben. Egy-egy régió fejlődését, gazdaságának növekedését számos külső és belső tényező befolyásolja. Nem lehet egyetlen tényezőt vagy éppen tényezőcsoportot kiemelni. Ennek megfelelően nem egy, hanem számos elmélet kísérelte meg értelmezni és magyarázni a regionális növekedést és ezzel együtt a hanyatlás meghatározó faktorait. Számos fontos elméleti összefüggést fogalmaztak meg a *neoklasszikus* regionális növekedés összefüggéseinek feltárásában. Az elmélet fő irányvonalként fogalmazták meg, hogy a különféle termelési tényezők közötti eltérések éppen mobilitásuk révén egyenlítődnek majd ki, azaz a régiók közötti jövedelmi különbségek alapvetően a kiegyenlítődésként irányába

³⁷ BENKO, 1998.

³⁸ ÁCS – VARGA, 2000.

hatnak. Elsősorban a régiók közötti tényezők mobilitásának elméleteként értelmezték ezt a növekedési teóriát.³⁹

Az elmélet több olyan tényezőt is vizsgált, melynek meglétét alapként feltételezték. Ilyen volt a teljes foglalkoztatottság, a verseny szabadsága, a termelési tényezők akadálytalan áramlása, a régiók közötti szállítási költségek elhanyagolható értéke, az összes régióban közel azonos termelési szerkezet feltétele, az egyes termelési tényezőket a határtermékük szerint értékeli a piacon, illetve feltételezték, hogy a bérszínvonal és a tőke hozadékának nagysága a termelési tényezők felhasználásának mértékétől függ. Ezen teória kellő alapot teremtett a növekedési modellek fejlődésének, hiszen a differenciára gyakorolt hatások elemzése számos esetben – éppen a területi különbségekből fakadó gazdasági/társadalmi differenciáknak volt köszönhető, így az egyensúlyi állapot kialakulása területenként több és több tényező befolyását kezdte vizsgálat alá vonni. Fő kérdésként merült fel, hogy a termelési tényezők mobilitása lehetséges, hogy pont a területek közötti különbségek mélyülését segíti elő és a munkaerő, a tőke, a technológia szabad áramlása egyes régiókat kiemel, másokban pedig elmélyíti a válságot.

A neoklasszikus nemzetgazdasági modellekből fakadó kérdések hatására, a változások elemzése következtében került levezetésre a *regionális növekedési modell*, így a modellben megfogalmazott alkalmazott gazdasági megszorítások, térbeli differenciákra gyakorolt hatásuk is szükségszerűen elfogadásra, adaptálásra kerültek. Míg a nemzetgazdaság zártabb rendszerében jól értelmezhető és jobban magyarázható a teljes foglalkoztatás, a szabad verseny, vagy a termelési tényezők közötti korlátlan mobilitás, addig a regionális dimenzióban ezek az összefüggések nehezen írhatók le. A termelési tényezők kihasználásában jelentős eltérések vannak az egyes régiókban – ez is az egyik alapja a területi különbségek növekedésének –, illetve a területi piacon jelenlévő monopóliumok számos gazdasági ágazatban akadályozzák a tényezők korlátlan és szabad áramlását. A tőke és a munkaerő mozgása sem magyarázható csupán a bérszínvonal és a tőkehozadékok eltérő különbségeivel.

A regionális gazdasági vizsgálatok éppen azt bizonyították, hogy a munkaerő migrációját nem egyszerűen a reálbérekben meglévő különbségek motiválják, hanem olyan kiegészítő tényezőktől is függnek, mint a munkahely kínálata, annak szerkezete, a létfenntartási költségek nagysága, a városiasodás foka, a lakásárak és a bérleti díjak nagysága, vagy éppen a szabadidő eltöltésének lehetőségei, sőt az elérhető társadalmi pozíció jellege is befolyásolhatja.⁴⁰

Ezekből is jól látható, hogy a lakosság számára fontos területi tényezővé vált az urbanizáció fejlődési motivációja. A XX. század elején, amikor Európában számos vidéki körzetre a népesség csökkenése lett jellemző, további problémák váltak szemmel láthatóvá. A fejlődő területeken, ahol a közszolgáltatások minden fajtája iránt növekedett az igény, az önkormányzatok hatáskörébe tartozó fő bevételi források (helyi szinten elsősorban a helyi adókra, például iparüzési adóra, nemzeti szinten a támogatási forrásokra gondolok) gyakran nem tudtak lépést tartani a növekvő igényekkel.

Felmerült a kérdés, hogy az igények teljesítéséhez növelni és átcsoportosítani kellene a helyi adókat, de jogosan tartottak attól, hogy a nagyobb adóterhek elriasztják vagy

39 FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011.

40 FLINK – SCHNIERREK, 2009, JUHOS, 2009, POCZIK, 2011, KÁPOSZTA – TÓTH, 2013.

meggátolják az üzleti befektetéseket és ezzel hátrányba kerülhetnek a dinamikusan fejlődő térségek, így a *beruházás-vezérelt elméletek* kerültek előtérbe. Az elmélet szerint minden beruházásnak előrecsatoló hatása van, amely a kapcsolódó ágazatokban történő további feldolgozása miatt következik be, hiszen minden gazdasági fejlődés újabb beruházásokat fog generálni. Ugyanakkor vannak visszacsatoló hatásai is, amik a beruházáshoz és az általa megindított termeléshez szükséges áruk, szolgáltatások iránti keresletben érvényesülnek, hiszen a megtermelt többletjövedelem elköltése jelentős gazdasági fejlődést eredményezhet. Ez a hatás érvényesülhet a kereslet növekedésében, hiszen a beruházás következményeként keletkezett jövedelmek fokozzák az áruk és a szolgáltatások iránti keresletet, ami viszont további befektetéseket válthat ki.

Természetesen ezek a beruházások még nagyobb hatást fejthetnek ki, ha technológiai fejlesztéseket is generálnak, hiszen egy korszerű, modern technológiával működő üzem telepítése hozzájárulhat a munkaerő-állomány képzettségének növeléséhez, s ezáltal újdonságfogadási képességének bővítéséhez, ami például kapcsolódó kisüzemek létrehozását, az oktatás színvonalának növekedését is eredményezheti. A beruházások egy-egy térségben hatnak az infrastrukturális ellátottságra, a települések közszolgáltatásainak színvonalára, intézményi ellátottságára, így az államtól és a helyi kormányzatoktól újabb befektetéseket válthatnak ki, amelyek azután ismét serkentőleg hatnak a kapacitásokra, a jövedelmekre, s komplementer effektusaik révén további növekedési folyamatokat indíthatnak meg.⁴¹

Mindezen összefüggések jól mutatják, hogy a gazdasági fejlődés térbeli hatásai, mind gazdasági, mint jóléti összefüggésekben fontos tényezői a területfejlesztésnek, így a területi eloszlásban is számos komplementer hatást okoznak, melyek hatására létrejönnek *növekedési és erőforrásvesztő* térségek:

- *A növekedési régiókban* a lakosság jövedelmi szintje meghaladja az országos átlagot, a fejlődés dinamikus, a befektetések volumene folyamatosan emelkedik, a lokális iparban számottevő az exporttöbblet, a régió gazdasági potenciálja a termelési tényezők folyamatos beáramlását eredményezi.
- *Az erőforrásvesztő régiókban* viszont a gazdasági potenciál fokozatosan szűkül, a termelés volumene csökken, az ipari beruházások visszaesnek, valamint a mobil termelési tényezők kiáramlanak a térségből.

A munkaerő elvándorlása szelektíven megy végbe, elsőként a fiatal, innovatív és aktív népesség vándorol el, majd követik őket a területen működő szolgáltatások is. A regionális különbségek állapota, változásuk iránya és sebessége függ az adott nemzetgazdaság fejlettségétől is, így a nemzeti kormányzatoknak rendkívüli a felelősségük a területi különbségek kialakulásában, annak kezelésében. Hosszú távon a különféle politikai megfontolások, az irányított gazdasági fejlesztések következményei, de a társadalmi effektusok miatt is regionális politikai intézkedések születnek az erőforrásvesztő térségek fejlesztésére.

Mindezek azt mutatják, hogy a hosszú távú fejlődés során megkezdődik a kiegyenlítő-dés a térségek között, megindul a különféle, de döntően állami eszközökkel az erőforrások áttelése a fejletlen térségekbe, s ezzel a jövedelmezőségi és a komplementer hatások gerjesztése is. Természetesen, rövid távú hatásokról nem beszélhetünk, hiszen ilyen irányú

41 Káposzta, 2007, Kollár, 2012.

területfejlesztési komplex hatásokat csak emberöltőkben vizsgálhatunk.⁴² Egy tényezőt viszont fontos megfogalmaznom, miszerint nincs lineáris összefüggés a növekedés és az erőforrásvesztés között, hiszen a tapasztalatok szerint az erőforrásvesztő területeket fejlődési pályára állítani jóval több időbe kerül, mint a leszakadás kialakulásának ideje. A jellemzően hanyatló kelet-európai régiókban a szolgáltatások iránti igény nem a népesség fogyatkozásával arányosan csökkent, hiszen a fizetőképes kereslet rohamos visszaesésével a szolgáltatások exponenciálisan csökkentek. Fontos megjegyezni, hogy gyakran ezekre a régiókra jellemző előregedő társadalom tagjai, a legjobban helyhez kötött emberek azok, akik leginkább igénylik a közszolgáltatásokat.

Ez a probléma, valamint a meglévő infrastruktúra – az utak, a hidak, víz, gáz, elektromos- és a csatornahálózat – fenntartásához szükséges anyagi eszközök csak még inkább emelik az költségeket, ami a szerkezeti átalakítás miatt megviselt területeket még hátrányosabb helyzetbe hozta. Leginkább megfigyelhető e tendencia a 2004-ben EU-hoz csatlakozott kelet-európai országok keleti határvidékén lévő, a „keleti-falban” elhelyezkedő régiókban. Az infrastrukturális fejlesztések hatására megvalósult szolgáltatások árát kifizetni tudó társadalmi réteg jellemzően jelentősen csökkent, ami további társadalmi, gazdasági feszültségekhez vezetett. Így napjainkra az adókból befolyt közpénzek és az EU strukturális forrásaiból területfejlesztésre érkező támogatások igazságos és hatékony elosztása vált talán a legfontosabb kérdéssé és egyben az egyik legnagyobb feladattá is.⁴³

A beruházás-vezérelt elméletek továbbfejlesztési irányai a beruházások piaci irányultságai felé mozdultak el és így alakultak ki az *exportorientált fejlesztési modellek*. Az elméletek abból indultak ki, hogy egy régió gazdasági növekedése döntően az exportra termelő ágazatok számától és azok fejlődésétől függ, vagyis a fejlesztés meghatározó forrása a régió gazdasága iránt jelentkező interregionális kereslet. A modell szerint egy régióban a korlátozottan rendelkezésre álló nyersanyagok, illetve az ezekből előállított késztermék exportja a magasabb fejlettségű térségek felé teremtheti meg a gazdasági fejlődés alapját. Hiszen az exportból keletkezett bevételek részben az infrastruktúra fejlesztésére, részben pedig az exportbázis kiszélesítésére és annak termelési feltételei javítására szolgálhatnak. Mindezekhez beruházási eszközöket és különféle szolgáltatásokat a régió kívüli piacról szereznek be, de a regionális piacon is keresletet indukálhat az export fokozása. Az exportra termelő ágazatokban külső és belső megtakarítások jönnek létre, amelyek aztán gyorsítják a növekedési folyamatokat.⁴⁴

A gazdaság fejlődése következtében keletkező többletjövedelmek növekedése meghaladhatja az exportgazdaság fejlődésének felszívó hatását, így olyan ágazatok letelepedését is eredményezhetik, amelyek a regionális piacok ellátását szélesítik. A térségi keresletre épülő üzemek növelik a belső megtakarításokat, ami fokozza a regionális ipar versenyképességét, döntően a régió kívüli piacokon, egyben lehetővé teszi az exportstruktúra tágítását. Az exportbázis diverzifikációs folyamatok következtében a régió jövedelme erőteljesen emelkedik és megindulhat a régió belüli jövedelmek körforgása. Ezen jövedelmek egy része a térségen kívül realizálódik, illetve az exportágazatokban jelentkező áru és szolgáltatások

42 Káposzta, 2007, Kollár, 2012.

43 Káposzta, 2007, Kollár, 2012.

44 Káposzta, 2007.

importjának fedezését biztosítja. Másik része viszont a régióban marad, emelve ezzel a regionális gazdaság termelését, annak jövedelmezőségét. Ennek következtében a regionális gazdaság ágazatainak termelése, jövedelme növekszik, s a régión belül olyan multiplikátor hatások indulnak meg, amelyek újabb és újabb pótlólagos szolgáltatásokat, jóléti beruházásokat, többletjövedelmeket eredményeznek.

Természetes dolog, miszerint e kiegyenlítődé, egyensúlyi állapot irányába ható elméletek mellett kialakultak ezek ellentétei is, amiket összefoglalóan *polarizációs elméleteknek* nevezünk, melyek a fejlődési különbségek kiszélesítésében, a divergenciák előtérbe kerülésében látják a területfejlesztés főbb összefüggéseit. Az elméletek alapjai abban rejlenek, miszerint a belső növekedési tényezők a régiók között eltérnek, így a régiók között erős függőség alakult ki a növekedési tényezőkben. Az elméletek követői a fellépő egyensúlytalanságok által indukált körforgásokban létrejött halmozott, áttételes fejlődési folyamatokban, mint az ágazati és regionális polarizációban látják a fejlődés hordozóit, ami aztán egyensúlytalanságok sorozatán keresztül jelentkezik.

Az elmélet követői az ágazati polarizáció eredetét az innovációk értelmezésével, azok gazdaságmegújító hatásaival magyarázzák a regionális növekedést. Napjainkra legnagyobb hatású ilyen irányultságú stratégia Fabricio Barca (2009) nevéhez fűződik, aki a „konvergenciát” mint célkitűzést hibaként közelítette meg, mivel nem szolgálta egyik stratégiai fejlesztési célt sem. Véleménye szerint a fejlődést és a hatékonyságot az szolgálja, ha minden régió adottságait, potenciálját maximálisan használjuk fel: ez lehetséges akkor is, ha a különbségek csökkennek, de akkor is, ha nőnek.⁴⁵

A „konvergencia” a fejlett régiókban éppen ezen adottságok kihasználását fékezheti. A „konvergencia” eddigi értelmezése a kirekesztés és a szegénység megszűnését sem biztosította, mivel egy-egy régió belül az egyének közötti jövedelmi, életmódi különbségek jóval nagyobbak, mint a régiók átlagai közötti különbségek. A régiók GDP-je közelíthet egymáshoz, miközben az emberek helyzetében való különbségek nőnek. Ebből jól látható, hogy a regionális GDP nem lehet a különbségek egyetlen mércéje, hiszen számos gazdasági (innovációk), társadalmi (migráció, gyermeki jólét, öregedési tendenciák, képzettségi szint), természeti tényező (klímaváltozás) is befolyásolhatja a jólét és a fejlődés kialakulását. Mindezeket is figyelembe véve napjainkban egyre többen a belső adottságra épülő *keresletorientált stratégiákat* helyezik előtérbe, melyeket a helyi és a regionális erőforrások által vezérelt stratégiák közé sorolhatjuk.

Ahogy egyre több területi (NUTS) szint vesz részt a forrásokért folyó versenyben, az erőfeszítések mind nagyobb része irányul egyszerűen a másik fél megelőzésére, úgy a belső adottságokra épülő területfejlesztési stratégiák előtérbe kerülnek. Ennek következményeként Európa szerte egyre több kérdés merült fel azzal kapcsolatban, hogy nemzeti szinten a leszakadó térségek fejlesztése fontos-e a növekedés szempontjából és vajon tényleg ez-e az állami cselekvés legfontosabb iránya. Ezen kérdések összefüggéseinek értelmezései is segítséget nyújtottak a **kompetitív fejlődési elmélet modelljeinek** előtérbe kerüléséhez, hiszen az egymást követő és egymásra épülő fejlesztési fázisok nehezen cserélhetők, illetve hagyhatók el. Így a fejlesztési stratégia kialakításához szükséges figyelembe venni, hogy egy régió fejlődése jelenleg milyen szakaszban van. Tényező-vezérelt, ami leginkább a fejlődő

45 Péli, 2013.

régiók gazdaságfejlesztését takarja, vagy beruházás-vezérelt, ami a gazdasági fejlesztését elsősorban a beruházások növelésén keresztül valósítja meg, vagy innováció-vezérelt, ahol túlsúlyban vannak az innovatív, start-up vállalkozások és ezek fejlesztést generáló hatása révén valósulhat meg a növekedés.

4.2. Az endogén növekedésemélet meghatározó erőforrása

Az előzőekben bemutatott elméletek alapján láthatjuk, hogy a regionális növekedést és fejlődést számos tényező meghatározza és egyre inkább az endogén irányzatok kerültek előtérbe. Napjainkra világossá vált, hogy a klasszikus termelési tényezők mellett az immateriális javak szerepe sem elenyésző a fejlődésben és a növekedésben, így a gazdasági változók mellett e tőkeelemek elemzése sem elhanyagolható.¹ Ezeket a materiális és immateriális (anyagi és nem anyagi) tényezőket a területi tőke számszerűsíti, gyűjti, rendszerezi és magába foglalja. A területi tőke fogalma az endogén regionális növekedéseméleti irányzatból származik, amely ma már a növekedés és fejlődés meghatározó irányzatává vált.² „A kínálatorientált szemléletű területi tőke gondolatköre kiválóan összegzi és rendszerezi az összes olyan tényezőt, amelyek az endogén fejlődés vizsgálatánál illetve az alulról szerveződő fejlesztési elképzelések kidolgozásánál fontosak lehetnek.”³

A **területi tőkének** még nem létezik pontos és mindenki által elfogadott meghatározása, csupán definíciós modellekkel találkozhatunk, amelyek a területi tőke összetevőit csoportosítják. Két nemzetközi megközelítés létezik, az egyik az OECD (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet), a másik a Roberto Camagni professzor által létrehozott modell. Először az OECD definiálta (Territorial Outlook című jelentésében) 2001-ben a területi tőke fogalmát. A modell szerint a területi tőkének a következő egymást kölcsönösen determináló tényezői vannak:

- **Látható tényezők:** a terület földrajzi elhelyezkedése, mérete, természeti adottságai, éghajlata, tradíciók, természeti erőforrások, életminősége, méretgazdaságossági előnyök, a városok agglomerációs gazdasága, üzleti hálózatok (amelyek csökkentik a tranzakciós költségeket).
- **Láthatatlan összefüggések:** megállapodások, szokások és informális szabályok (amelyek képessé teszik a gazdasági szereplőket, hogy együttműködjenek bizonytalan helyzetekben is), szolidaritás, kölcsönös segítségnyújtás (amelyek ugyanabban a szektorban működő kis- és középvállalkozásokban fejlődnek ki).
- **Intangibilis tényezők, más néven Marshall szerint az a bizonyos „valami a levegőben”:** intézmények, szabályok, gyakorlatok, termelők, kutatók, politikusok, a kutatók és politikusok együttműködésének eredményeképpen a kreativitás és újítás.⁴

1 Jóna, 2013 Idézi: Camagni et al 2011; ROTA 2010; VENERI 2011.

2 Tóth, 2010.

3 LENGYEL, 2012. 163. old.

4 OECD, 2001. 15. old.

4.3. A humán tőke főbb térgazdaságot befolyásoló összefüggései

A 19. századtól az emberi tőke egyre nagyobb szerepet kapott a gazdasági növekedésben és fejlődésben. Ma már nyíltan állíthatjuk, hogy ez az egyik legfontosabb tényező. Azonban értelmezése és tartalma eltérő volt az egyes gazdaságtörténeti korszakokban. A következőkben a főbb értelmezéseket tekintem át röviden. A 17. század végén az emberi tőke fogalmát először William PETTY (1623-1687) használta, ugyanis az emberi erőforrás értékét beleszámította államháztartási becsléseibe. A klasszikus közgazdaságtanban elsőként Adam SMITH (1723-1790) ismerte fel, hogy az érték forrása az emberi munka. *„Az állótőke részének kell tekinteni a társadalom valamennyi tagjának minden gazdaságilag hasznos tudását és képességét.”*⁵ Tehát a tudást álló tőkének és a nemzet vagyonának tekintette.

A francia klasszikus közgazdaságtan legfőbb képviselője, Jean-Baptiste SAY (1767-1832) az emberi tőkét ugyanolyan jellegűnek tekintette, mint a munkabért. Hangsúlyozta, hogy az emberi tudás által tud a fizikai munkás értéket teremteni, így a munkabér és a humán tőke hozama megegyezik. Szerinte az orvos, az ügyvéd, a színész és a köztisztviselő nem anyagi jellegű, de a társadalmi szempontból hasznos vagyont állít elő, ezért a felkészítésükre fordított költségeket tőkének kell tekinteni. David RICARDO (1772-1823) szintén tőkének tekintette a tudást, de Adam SMITH-szel ellentétben a forgótőke részének. Kidolgozta a munkaérték-elméletet, ami szerint egy áru egy másik áruhoz viszonyítva azért drágább vagy olcsóbb, mert kevesebb vagy több munkára volt szükség az előállításához.⁶

A magyar klasszikus közgazdaságtan képviselője, Gróf SZÉCHENYI István (1791-1860), Magyarország gazdasági felemelkedésének legfőbb eszközének az emberi erőforrást tekintette.⁷ A marxizmus névadója, a materialista közgazdaságtan fő képviselője Karl MARX (1818-1883), nem értett egyet Say-jel. Véleménye szerint a szellemi munka nem hoz létre értéket, mert nem termelő tevékenység. Elutasítja azt a nézetet, hogy a munkás tudása a tőkéje, szerinte a munkás tudása csak a vagyona és nem zsákmányolhatja ki magát. A megszerzett képességnek így nincs tőkejellege.⁸

Az angol közgazdász Alfred MARSHALL (1842-1924) nem ismerte el nyíltan, hogy a tudást tőkének tekintené, de a „Principles of Economics” című munkájában hangsúlyozta, hogy a tudásnak fontos szerepet tulajdonít a különböző javak előállításában. Azonban a tőke fogalmát a fizikai tőkére szűkítette le, szerinte a termelés legfontosabb tényezője a munka.⁹ Marshall kortársa, Irwing FISHER (1867-1947) viszont az emberi tőke fogalmát beleértette az általános tőke fogalmába, és fontosnak tartotta azokat a beruházásokat, amelyek a dolgozók képességeit fejlesztik. Ezt a humántőke megközelítését később Marshall is elismerte. J. R. HICKS (1904-1989) szerint Fisher felfogását kellett volna a közgazdaságtannak

5 SMITH, 1959. 322.old.

6 Péter, 2008.

7 LAMPERTNÉ, 2013.

8 MARX, 1961.

9 MARSHALL, 1890.

elfogadnia, hiszen Marshall értelmezése elhanyagolta a gazdasági-társadalmi fejlődést gerjesztő tényezőket.¹⁰

A növekedésemléletek hatására egyre elfogadottabbá vált, hogy a technikai haladás kulcsa a humán tényező, a tudás. Az emberi tőke a 60-as évektől új fogalmat nyert, és a modern emberi tőke elméletének alapjait Theodore W. SCHULTZ (1902-1998) fogalmazta meg. Megállapította, hogy a tudás költséges és hosszú folyamat révén jön létre, amely leginkább a beruházáshoz hasonlít. Az emberi tőkébe való beruházásokkal makroökonómiai megközelítésben foglalkozott, véleménye szerint a humán tőke mértéke a fizikai tőkéhez hasonlóan beruházással növelhető. A Nobel-díjas közgazdász „Investment in Human Capital” című könyvében számításokkal is alátámasztotta a humán tőke szerepét a gazdasági növekedésben. Kimutatta, hogy az emberi tőke úgy mérhető, mint a fizikai tőke állománya. Szerinte a műszaki haladást endogén tényezők eredményezik – úgy, mint az emberi tudás – így a technikai haladás elengedhetetlen feltétele a humán tőke, technikai haladás nélkül pedig nincs fejlődés. Ebből kifolyólag az emberi erőforrás közvetetten is befolyásolja a gazdasági fejlődést és növekedést.¹¹

Szintén a fejlődés meghatározó tényezőjének tartotta a humán tőkét Milton FRIEDMAN (1912-2006). Gary S. BECKERT (1930-2014) az emberitőke-beruházások és annak megtérülése foglalkoztatta. Megállapította, hogy az emberek magasabb jövedelme humántőke felhalmozással érhető el, ezért foglalkozott az oktatási költségekkel, elemezte megtérüléseket. Vizsgálta a nevelés, a család, az egészségügy, és munkaerő migrációjának szerepét is mint humántőke-képző tényezőket. Kutatásai folyamán nyilvánvalóvá tette, hogy külön kell határolni a beruházásból azokat az elemeket, amelyek az emberi tőkébe történő beruházások közé tartoznak. JÁNOSSY Ferenc (1914-1997) szintén azzal értett egyet, hogy az embernek meghatározó szerepe van egy ország gazdasági fejlődésében.¹²

Az elméleti áttekintést összefoglalva kiderült, hogy a gazdasági növekedés és a gazdasági fejlődés fogalmát meg kell különböztetni egymástól. Leegyszerűsítve, a növekedés mennyiségi változást, a fejlődés pedig minőségi változást jelent. Az eltérő megközelítés ellenére a két fogalmat nem célszerű elválasztani egymástól, hiszen előfeltételei egymásnak. Mindkét fogalomra másként tekintettek az egyes gazdaságtörténeti korszakokban és ennek eredményeképpen különböző elméletek alakultak ki. A növekedésemléletek a gazdasági növekedés forrására fókuszáltak, a fejlődésemléletek pedig a fejlődés okát és annak területek közötti eltéréseinek magyarázatát kutatták. A két fogalom együttes vizsgálatakor láthattuk, hogy a kettő kapcsolódik egymáshoz. Ez a kapcsolódási pont az endogén irányzat, amelyben a materiális és immateriális javakat is magába foglaló területi tőke kapott szerepet.

Pontos meghatározás hiányában két definíciós modellt mutattam be. CAMAGNI modelében a humán tőkét – mint endogén faktort – klasszikus erőforrásnak tekinti. De a humán tőke értelmezése is eltérő volt koronként, és ezek ismertetése alapján láthattuk, hogy világszerte elismertté vált az alábbi gondolat: a gazdasági növekedés és fejlődés meghatározó szereplője a humán erőforrás. Ezért fontos, hogy egy ország, régió és kisebb területi egység

¹⁰ LAMPERTNÉ, 2013.

¹¹ SCHULTZ, 1983.

¹² LAMPERTNÉ, 2013.

is tisztában legyen e tényező fejlettségével, amely meghatározó szerepet játszik gazdasági és társadalmi teljesítményében.

4.4. Területi verseny és a nemzeti érdek kapcsolata

Általános az a vélekedés, hogy egy adott régió fejlődéséből néhány befolyásos érdekcsoport húz csupán közvetlen és jelentős hasznot, míg a fejlesztés költségeit valószínűleg sokkal többen viselik úgy, hogy esetleg nem is tudnak róla. Következésképpen a legtöbb régió szentel némi erőfeszítést arra, hogy a saját gazdasági fejlődését előmozdítsa azáltal, hogy további tevékenységeket vonz magához. A regionális versenyképesség növelése mindezen által egy másik régió veszteségét jelentheti. Ez különösen kis térségek esetében nagyon égető kérdés. Azok az erőforrások, amelyeket egy adott térségben felhasználnak – például a tőke és a munkaerő –, már sehol másutt nem vonhatók a termelésbe, és a makrogazdaságnak csak akkor lesz tiszta jövedelme a tevékenységből, hogyha az erőforrást felhasználó régióban ezeknek az erőforrásoknak nagyobb a termelékenysége. Mindezen összefüggés pontos feltérképezése lehet az egyik és talán a legfontosabb alapja egy adott régió területfejlesztési stratégiájának kidolgozásában. Jóllehet a regionális növekedés inkább fejlődést hoz, mintsem versenyt. Ebben a pozitívabb megvilágításban minden régió termelékenységi előnye hozzájárulhat a nemzeti jólét kialakulásához.

RICHARDSON szerint lehetséges, hogy egy gyorsabb regionális fejlődés löketet ad a nemzet fejlődésének, ugyanakkor az is lehetséges, hogy a regionális fejlődés fokozásához nem kellene kiegészítő erőforrás-inputok. A nagyvárosok agglomerációiban folyó gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációja például nagyobb teljesítményt eredményeznek, mint hogyha a termelés szétszórta volna, vagy hátrányos helyzetű régiókban valósulna meg. A fejlődés motorjának tekinthető innováció eredményeit a helyi vállalkozások is alkalmazhatják, még ha azokat először a régió kívülről honosították is meg, de a településszerkezet változása vagy pedig a régió belüli szállítási rendszer átszervezése is jelentősen növelheti a termelés hatékonyságát. Tehát azok az innovatív helyi törekvések, amelyek a régió fejlődési potenciáljának növelését célozzák meg, jelentős tiszta hasznot eredményezhetnek az adott térségnek lokálisan és globálisan is.

Ilyenek lehetnek a régió emberi és természeti erőforrásainak, valamint közszolgáltatásainak javítása, a lehetőségek megóvása és bővítése, a vállalkozói kedv és az innováció serkentése, az együttműködés előmozdítása a különböző üzleti, társadalmi és politikai elemek közt, valamint a régió tényleges komparatív előnyeinek feltárása, melyek a további fejlesztésben szerepet játszhatnak. Ezen eredmények mindegyike az erőforrások jobb hasznosítását részesíti előnyben, és nyilvánvaló, hogy a nemzeti és a regionális érdekeket egyaránt szolgálja. Ezt tekintem a legfontosabbnak egy nemzeti fejlesztési stratégia kidolgozásakor.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a régiók közti fejlődésbeli verseny *rosszabb* lehet egy nullszaldós játéknál is, hiszen eltorzíthatja az erőforrás-elosztás hatékonyságát. Ez a veszély együtt jár a helyi támogatások alkalmazásával, de legfőképpen a természeti erőforrások felhasználásával illetve kihasználásával, és az externáliák figyelmen kívül hagyásával. A versenyszerű regionális és városi fejlődés nyilván közel sem optimális. A régiókat olyan versenyhelyzetbe hozhatja, amelyben a levegőjük és vízük minőségét kell magánjellegű kiaknázásra felajánlaniuk. Ennek eredményeként az erőforrások kimerülnek, amellyel együtt

jár, hogy a jövedelem a helyi lakosoktól az üzleti vállalkozásokhoz áramlik át. Az egymást túllícitáló adóengedmények, melyeknek az lenne a célja, hogy fejlődést vonjanak maguk után, ugyancsak a közszféra viszonylagos gyengüléséhez vezethetnek.

A versenyszerű területfejlesztés komoly külső többletköltségekkel járhat, amelyek abból a kudarcból erednek, hogy a környezeti elemeket, mint például egy folyó vízgyűjtő területét, tervezési egységként kezelték. Minél nagyobb ugyanis a tervezési régió, annál pontosabban lehet felbecsülni az externáliákat. Láthatjuk tehát, hogy a nemzeti fejlesztéspolitika az egyes régiók vonatkozásában ugyanúgy segíthet a természetes erőforrások hatékonyabb felhasználásának megvalósításában, mint a regionális munkanélküliség csökkentésében és az emberek lehetőségeinek bővítésében.

Amikor egy régió fejlődik, és közelít a teljes foglalkoztatottsághoz, nincs nagy hajlandóság arra, hogy részletesen megvizsgálják a helyzetét és lehetőségeit, és olyan módszerek után kutassanak, amelyekkel még inkább megerősítik. Az állam figyelme általában ebben az esetekben csak a „problémás” régiókra irányul. Más szóval azt feltételezzük, hogy az egészséges régiókban a piacgazdaság működése a fennálló korlátozások ellenére viszonylag kielégítő, pedig ez nem igaz. Mind politikailag, mind gazdaságilag ésszerű a regionális fejlődés folyamatosságára, annak mozgatórugóira összpontosítani. Talán legjobb hazai példa a napjainkban folyó regionális átalakulást kezdeményező folyamat, melyek hatására a legfejlettebb régió (Közép-magyarországi Régió) gazdasági növekedését szem előtt tartva átalakulás küszöbén állunk. A probléma meghatározó és orvosló eszközei meglehetősen korlátozottak, és sokkal valószínűbb, hogy az adott régió nyilvánvaló gyengeségeire találunk valami üdvös megoldást, mintsem hogy egy egyébként is jó helyzetet javítsunk.

Fontos tény, hogy a regionális gazdaság fejlődése nem egy folyamatos, egyenes irányú folyamat. Az erőfeszítések folytonossága, melyek a fejlődést, egymást követő „lépcsőfokokként” magyarázzák, igazolják, hogy igenis léteznek jelentős szakadások. Azt viszont igenis tudjuk, hogy egy régió fejlődése során, akár csak a nemzet fejlődésekor, időről időre olyan döntő helyzetekkel kerülünk szembe, amelyeknél a fejlődés jövőbeni menetét a nagyobb tervezési döntések és célkitűzések jelentősen befolyásolhatják. Gyakori eset az, hogy a fejletlen régiók az iparosítás küszöbén egyensúlyoznak, elsősorban csak az újraparosításban látják a lehetőséget és egy valós malthusi veszély, a szegénység túlnépesedése fenyegeti őket. Sok erőfeszítésbe kerül azon feltételek meghatározása, amelyek ezen iparosodási küszöb átlépéséhez, vagy az úgynevezett „önfenntartó saját utas fejlődés megindulásához” szükségesek. Ugyanakkor minden országban található egy vagy több elmaradott régió, még akkor is, ha kiemelkedő gazdasági erővel rendelkező országról beszélünk (például Ausztria, Németország, Olaszország). Ezek a régiók elakadtak a fejlődés útján, és nem tartottak lépést a szerkezeti változásokkal, valamint az ország fejlettebb régióinak növekvő jövedelmi szintjével és lehetőségeivel sem.

A problémának egy másik, egészen eltérő típusa az érett iparosodott városi régiót sújtó pangás. Nagy-Britanniában Dél-Skóciának, Walesnek és Észak-Angliának az ipari területei az 1920-as években léptek ebbe a szakaszba. Nagyjából ugyanebben az időben az Egyesült Államokban a textilipar délre költözése jelentett nagy csapást New England déli iparosodott térségének, és több mint húsz éven át az új iparágak segítségével sem indult igazi megújulás. A pittsburgi régióban a lassú fejlődés, illetve a vezető iparágak hanyatlása miatt, megrekedéstől és recessziótól félték, aminek következtében jelentős közösségi törekvés alakult ki a II. világháborút követő fejlődési irányvonal megfordítására. Ennek a

sajátos tünetcsoportnak az előjelei könnyen felismerhetők. A gyengélkedő régiók fejlődési foka évtizedek óta egyre inkább átlag alatti. A munkanélküliség magas arányú és tartós. Nagy az elvándorlás. A térség elveszíteni látszik azt a lendületes fejlődési jellegét, amely annak idején jelentőssé tette. Ez kiemelten megfigyelhető Magyarországon is, ahol olyan régiókban indult meg a jelentős hanyatlás, amelyek gazdasága erősen függött néhány olyan tevékenységtől (például nehézipar), amelyek fejlesztését maguk szüntették be, illetve amelyek hanyatlásnak indultak. Ezek a tegnap és a ma tevékenységei, de nem a holnapé. Ugyanakkor egy régió megtorpant fejlődése egyszerűen azt is jelentheti, hogy a régiók közti verseny tényezői néhány tevékenység esetén kedvezőtlen irányt vettek az adott régiók számára. A régió problémái összetettek, ha a fent említett feltételek *mindegyike* teljesül, és ezért a hanyatló tevékenységek csökkenő arányával találja szemben magát. Remek példa erre Magyarországon Borsod-Abaúj-Zemplén megye, ahol a bányászat és a nehézipar hanyatlása magára hagyta gazdaságilag a területet.

Az ilyen régiók bajainak megállapításakor azonban nem elég annak meghatározása, hogy a fő tevékenységek milyen mértékben szorultak ki más területekre, vagy szűntek meg, illetve a tevékenységeinek milyen aránya nem tartozik a fejlődő ipari típusba. Elvégre nem várhatjuk, hogy minden tevékenység folyamatosan fejlődjön, ahogy azt sem, hogy minden régió megőrizze vagy növelje fő tevékenységeinek viszonylagos helyzetét. Egy egészséges regionális gazdaság különösebb megerőltetés nélkül képes arra, hogy csökkentse veszteségeit, és új területre irányítsa erőforrásait. Ily módon az újonnan kibontakozó tevékenységekből nyert hozzájárulások szolgálnak a többi tevékenység elkerülhetetlen hanyatlásának ellensúlyozására. Figyelembe véve a hazai gazdaság csekély, bár növekvő arányát (GDP növekedés), jelenleg nem tudja a növekedés kompenzálni a leszakadás fékezését. Fontos, tény annak az elfogadása, hogy a változás a fejlődés szükségszerű velejárója, és az, hogy egyes régiók felvirágoznak, míg mások nem. Amikor azonban a változás az ország nagy területeit érinti, sok ember válik érintetté a folyamatban, emiatt erősödhet a politikai nyomás a kapcsolódó problémákra adott válaszáért.

Az érintett régióknak azonban nem egyformán nehéz a helyzetük. Némelyikük számára a megújítás alapját már jóval azelőtt letehetik, mielőtt a hanyatlás nyilvánvalóvá válik, és a politika tulajdonképpeni szerepe csupán az átmenet megkönnyítésére korlátozódhat. Más régiók esetén nem jár eredménnyel a helyzet ilyen módon történő rendezése, és ilyenkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miért? Lehet, hogy az ok egyszerűen annyi, hogy a fejlődésben megrekedt tevékenységek esetén nagyon nagy volt a specializáció mértéke. Esetleg néhány fontos tevékenység esetén nagyon drasztikus volt a versenyelőny elvesztése. De az is lehet, hogy a régió egyfajta „gazdasági betegséget” kapott, amely meggátolja azon képességét, hogy igazodjon a gyorsan változó feltételekhez. Itt tartom fontosnak ismét megfogalmazni a humán erőforrás minőségének kérdését, a változáshoz való alkalmazkodás tényét.

4.5. Az újraparosítás térgazdasági kérdései, területi versenyképesség, rugalmasság

Amikor belepillantunk az utóbbi 30-40 év nemzeti, vagy regionális statisztikai évkönyveibe, láthatjuk, hogy az 1970-es évek végi, 1980-as évek eleji nyersanyagválság következtében olyan, eddig gazdagnak, és tehetősnek számító régiók kerültek bajba, amelyeknél addig

a vezetők el sem tudták képzelni, hogy egy válság könnyen szétbonthatja a jól felépített gazdaságot (ilyenek például a német Ruhr-vidék vagy a közép-angol szénvidék). Ahol addig erős lábakon álló gazdaság volt, ott a recesszió hatására pár év alatt sok, elsősorban a tradicionális ipari tevékenységeket folytató, üzem ment tönkre, így hirtelen megugrott a munkanélküliek száma. A tradicionális ipari tevékenység alatt elsősorban azokat, az ipari forradalmak idején kialakult iparágakat értjük (például textilipar, vas- és acélipar, később vegyipar), amelyeknek közös jellemzője volt többek között az óriási nyersanyagigény, az olcsó tömegtermelési lehetőség. Miután ezt a termelési metódust a nyersanyagválság gyakorlatilag megfojtotta, szükség volt egy olyan megújulásra, amely gyökeresen átforgalmazza az azt megelőző körülbelül 50-100 év alatt felépített ipari struktúrát, beleértve az addigi munkalehetőségeket, a szakképzést, a tudományos kutatásokat, a térség településeit, azaz szükség volt arra, hogy mind a gazdaság, és a gazdasági igényekhez igazodva a társadalom is megújuljon.

Az 1980-as években egyre több európai ipari régióknak volt szüksége arra, hogy egy komplex megújulási stratégiát tűzzön ki maga elé.¹ Ezeknek a megújulási stratégiáknak az egyik nagyon jelentős eleme az újrapiarosodás lett. Az újrapiarosodásnak köszönhetően egyrészt olyan új ágazatok vagy tevékenységek jelenhettek meg egy-egy régióban, amelyekkel korábban ott nem foglalkoztak, és az úgynevezett új, innovatív ipari tevékenységek közül kerültek ki, másrészt pedig az addig ott megtalálható ipari bázisra építve (zöldmezős-, barnamezős beruházások) alakult át a terület gazdasági szerkezete. Az újrapiarosodás, nemcsak a gazdaságban okozott jelentős változásokat, hanem a társadalomban is markáns változásokat hozott (például diplomások számának megváltozása, a „régió-tipikus” állások megszűnése, átalakulása vagy újak keletkezése), amelyeknek a nyomát a különböző statisztikai adatok között is megtalálhatjuk. Ahogy régen az ipari fejlődés egy-egy térség fontos, arculatformáló tényezőjévé vált, úgy vele együtt párhuzamosan, az ipari fejlődés társadalmi változásainak egyik legmarkánsabb jeleként következtek be az urbanizációs ciklusok egyes lépcsői. Mivel a két jelenség lefolyása (legalábbis bizonyos keretek között) meglehetősen hasonló, ezért tekintsük át, hogy a városiasodás során mi történt, és így könnyebben szemléltethetjük az ipari fejlődés szakaszainak eseményeit a korai industrializációtól a reindustrializációig.

A két folyamat természetesen nem ilyen pontosan követte egymást, azonban mint szemléltető példaként érdekes lehet, hogy bemutassa az újrapiarosodáshoz vezető folyamatokat. Az egyes szakaszok eleje és vége nem szigorú időbeli határokat jelöl, és nagyon fontosak az átmeneti periódusok is, mivel elsősorban akkor van lehetőség a következő periódus alapjait megteremtteni, továbbá maguk a folyamatok is keverednek. Ez az összehasonlítás főleg a nyugat-európai, magasan fejlett országokra érvényes (főleg Németország, Nagy-Britannia, Franciaország), Magyarországra kevésbé vonatkozik egy-egy időszakon belül, ugyanis „*a dezindustrializáció, a delokalizáció, az új innovatív ipar egy időben, egymással párhuzamosan, egymást kiegészítve és keresztezve jelenik meg.*”²

Ahhoz, hogy ezek a komplex stratégiák megvalósulhassanak, szükség volt az akkori Európai Közösségek államainak egy olyan közösségi politikára, amely abban volt hivatott segíteni, hogy a paradigmaváltást megsínylő és emiatt leszakadó térségek minél előbb, és

1 Lux, 2007.

2 HORVÁTH, 2009. 12. old.

minél hatékonyabb módon talpra álljanak. A *regionális politikának* az egyik alapvető célja, hogy az európai régiók között meglévő különbségeket kiegyenlítsé úgy, hogy az elmaradotabb régiók számára a különböző stratégiai célok és programok megvalósításához pénzügyi (Strukturális Alapok, Kohéziós Alap) vagy intézményi támogatásokat nyújt. Ez segíti a régió gazdaságát és a társadalmát abban, hogy a modern, innovatív kezdeményezések és technológiák átvétele és megtelepítése, valamint az ehhez szükséges előfeltételek megteremtése ne okozzon gondot.

Napjainkban tehát ismét úgy tűnik, hogy lokális, regionális és nemzeti szinten, valamint világviszonylatban is jelentős változás figyelhető meg a közvélemény és a legtöbb térgazdaság tervezésével foglalkozó szakértő, döntéshozó fejlesztési irányait meghatározó álláspontjában. Az elmúlt években a nézőpontok változása, talán abban módosult leginkább, hogy a fogyasztói társadalom létszámának növekedése mellett a jóléti célkitűzések is előtérbe kerültek, a nagyobb arányú foglalkoztatás és a magasabb egy főre jutó jövedelem mellett. Ezen fontos célok át/kialakulásai leginkább a technológiaváltásból és a jövedelem növekedéséből erednek, amik jelentős szerepet játszanak a területfejlesztés újragondolásában. Ennek hatására, újból előtérbe került az újraparositás kérdése. A területfejlesztést meghatározó és befolyásoló tényezők ez irányú változása több oldalról is megközelíthető. *Ezek közül talán a legmeghatározóbbak az alábbiak:*

1. Az újraparositás folyamatába bekapcsolt iparágak, valamint nyersanyag-források és a felvevőpiacok közti kapcsolat szempontjából a nehéz és nagy terjedelmű áruk fizikai szállításának költsége háttérbe szorult. Nagyobb lett a jelentősége a nagy értékű áruk, feldolgozott alapanyagok gyors és rugalmas szállításának, a képzett munkaerő létének, de mindezek mellett leginkább a kommunikáció – azaz a kézzel nem fogható szolgáltatások és információk átadásának – fejlődése lett az, ami elsődlegesen befolyásolja a gazdasági átalakítást.
2. A legtöbb iparág esetében a nyersanyag illetve energiaforrások megközelíthetőségével szemben nőtt a piachoz való közelség jelentősége. Ez a tendencia is tükrözi, hogy bővült a termékek köre és összetettsége, ami viszont növeli a vevői összehasonlítások, a reklám és a szerviz fontosságát és így a piac közelségét kívánatosá teszi. A termékek egyre összetettebb volta azt is jelenti, hogy a nyersanyagok közvetlen kinyerésétől kezdve a végső fogyasztóig a feldolgozásnak több szakasza van, és így a feldolgozási folyamatok nagyobb része nem használ fel közvetlenül természetes nyersanyagokat.
3. Egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a kényelmi tényezőknek, mint például a tiszta levegőnek, a lakásépítési és szociális kedvezményeknek, a közszolgáltatások elérhetőségének, valamint a szórakozási és kulturális lehetőségeknek. Ez a változás a jövedelem és a szellemi munkaerő foglalkoztatásának fokozódó jelentőségét jelzi és azt a tényt is magában hordozza, hogy a dinamikusan növekvő iparágak magas aránya igényli a jól képzett szakembereket, akik részéről mindinkább megjelenik a szabadabb lakó- illetve munkahelyválasztás.
4. Egyes iparágak (például autógyártás) egyre jobban függenek számos olyan helyi szolgáltatástól, klaszterizációtól, melyeket más iparágak, intézmények és a helyi önkormányzatok nyújtanak számukra. Így egyre többet hallunk az olyan telephelyek választásakor jelentkező költséghatékonyságról, amelyek jól ellátottak ezekkel a szolgáltatásokkal és adottságokkal. Számos alkalommal kerül előtérbe a megfelelő területi vagy közösségi infrastruktúra fontossága – amelyek például a helyi közművek, rendőrség és tűzvéde-

lem, óvodák, iskolák, kórházak, könyvtárak, és így tovább –, mivel ez az infrastruktúra nélkülözhetetlen alapja az olyan jövedelmező vállalkozások fejlődésének, amelyek elsősorban exportorientált stratégiát követnek.

5. Más iparágak számára az elektronikai és számítástechnikai eszközök technológiai fejlesztésének folyamatos fejlődése azt jelentette, hogy a gyártási folyamatokat olyan új eljárásokkal helyettesítették, amelyek csupán egy vagy néhány mikroáramkör elérhetőségétől függenek. Mind az új technológiát alkalmazó gyártók, mind az elektronikai alkatrészeket szállítók viszonylag nagyobb szabadsággal választhatnak a különböző telephelyek közt azokhoz a társaikhoz képest, akik a régebbi technikai alkatrészeket használják, illetve szállítják.

Mindezek a technológiai változások miatt került előtérbe a területfejlesztés céljainak és stratégiájának legfőbb kérdései, amelyek napjainkban alapvetően befolyásolják a hosszú távú területfejlesztés stratégiáit. A *versenyképesség* fogalmával már évtizedek óta foglalkozik a nemzetközi szakirodalom, és léteznek olyan nemzetközi intézmények, valamint időszakosan és folyamatosan megjelenő nemzetközi tanulmányok, amelyek kifejezetten arra specializálódtak, hogy a világ különböző országait versenyképességük szerint rangsorolják. LENGYEL szerint a regionális versenyképesség nehezen definiálható gyűjtőfogalom, amely azt határozza meg, hogy adott régióban, illetve térségben miként mutatkozik meg a piaci versengésre való hajlam, a piaci versenyben hogyan képes a térség pozíciót szerezni, valamint helytállni a versenyző régiók között. Ezen képességek főként a piaci részesedés, jövedelmezőség és üzleti sikeresség növekedésével jelezhetők előre. Minden régió egyedi gazdasági és társadalmi összetétellel rendelkezik, így mindenhol eltérő inputok (például know-how, természeti erőforrások stb.) és eltérő versenyek (például vállalati, önkormányzati, nemzetközi stb.) lépnek fel a különböző piacokon (például munkapiac, termékpiac stb.). A versenyképesség mérése komplex, nem kifejezetten egy indikátorral mérhető elemzés, amely átfogó képet ad az adott terület készségeiről és fejlettségi szintjéről.³

KRUGMAN (1994) viszont tagadja az országok, régiók, illetve térségek között fennálló versenyeket, szerinte verseny csakis gazdasági társaságok között figyelhető meg. A fogalom területi egységek közötti alkalmazásban félrevezetheti a politikai szereplők döntéshozatalát, ami végül akaratuk ellentétes eredményét válthatja ki. A regionális versenyképesség mérésénél két alapvető irányt különböztethetünk meg: az általános piaci versenyképességet és a regionális versenyképességet. A verseny meghatározásánál figyelembe kell vennünk:

- a verseny típusát,
- a versenyzők típusát,
- a versenyzők közötti versenykapcsolatokat, valamint
- a verseny eredményét.

A versenytípusok között szintén megkülönböztetünk:

- versenyeket, amelyek az élővilágban – nem gazdasági térben – az állatok és növények szintjén a fajfenntartásért és élelemhez jutásért folynak,

³ LENGYEL, 2000.

- versenyeket, amelyek nemzetek, politikai pártok, szociális csoportok, törzsek stb. között különböző politikai célok, illetve hatalom megszerzéséért folynak; továbbá
- versenyeket, amelyek gazdasági egységek között profit és gazdasági előnyök megszerzéséért zajlanak.

A versenyzői típusok főként a gazdasági egységeknél definiálhatók, mint például a magán- és közszféra vállalatok, közhivatalok, háztartások és ezek kombinációi közötti versenykapcsolatok. A versenyzők közötti versenykapcsolatok horizontális és vertikális kapcsolatokra bonthatók.

A *vertikális versenyzői kapcsolatok* főként a szabályok, törvények és rendelkezések rendszerében keresendők, míg a *horizontális kapcsolatok* nagy része a polgári joghoz köthető. Ilyen kapcsolatok például az adók, tarifák mértéke, az árak vagy a mennyiségi korlátozások. Természetesen a versenyeket, versenyzőket és a versenyzői kapcsolatokat mindig valamilyen cél vezérli, ami a verseny eredményében nyilvánul meg. Ha a versenyző a régió képviselőjeként lép fel, eredménye a régió jóléti változásának tükrében értendő. Az ilyen eredményeket főként a gazdaságpolitikában szemléltetik, például a profitok, árindexek, munkanélküliség, export stb. függvényében.

A gazdasági egységek között történő versengés három különböző csoportra osztható. A versengés történhet munkavállalók, vállalatok között (munkahelyekért, illetve piacok, erőforrások megszerzéséért) és területi egységek (például régiók, települések) között (jólét növekedéséért).⁴ A területi egységek közötti verseny olyan folyamat, amelynek célja az adott területi egységben (régió, város) élők jólétének növelése és a regionális, helyi gazdaság fejlesztésének elősegítése. Ez a fejlődés a helyi politikákon keresztül más térségekkel versenyezve történik explicit vagy implicit módon.⁵ Ezt a definíciót LENGYEL (2003) kiegészíti többek között azzal, hogy:

- a verseny célja nemcsak a régióban élők jólétének növelése, hanem a régióban megtermelt jövedelem tartós növekedése is;
- a civil szféra és a gazdasági élet szereplői is fellépnek, és ők együtt egy regionális hálózatot hoznak létre;
- a helyi gazdasági fejlesztések végrehajtását a kidolgozott tanulmányok elősegítik, valamint tervezési, statisztikai, integrált tervezés is szükséges, és
- a régiók közötti tudatos kooperációk kölcsönösen előnyt nyújthatnak a régió és régiók fejlődésében.

Véleményem szerint a régiók, illetve területi egységek versenyének középpontjában a területen megtermelt jövedelem tartós növekedése áll, amely jelentősen befolyásolja az ott élők jólétének színvonalát. A jövedelem tartós növekedése pedig alapvetően függ a regionális vagy helyi gazdaságok fejlettségétől, azok fejlesztésének ütemétől. A gazdasági fejlesztést elősegíthetik a régióban a gazdasági élet szereplői között létrejött régió belüli kapcsolatok vagy például regionális hálózatok, a régiók közötti tudatos kooperációk. A gazdasági fejlesztés

4 SIEBERT, 2000.

5 LENGYEL – RECHNITZER, 2000; GORDON – CHESHIRE, 2001; CHESHIRE, 2003.

tések végrehajtását pedig döntően meghatározza a fejlesztések statisztikai vagy integrált tervezése és a tanulmányok kidolgozottsága.

A gazdasági fejlesztéseknek nem döntő, de meghatározó tényezői lehetnek a civil szféra szereplői és a gazdasági életben résztvevők kulturális attitűdjei, hagyományai, társadalmi és szociális kapcsolatrendszerei. A régióban élők jólétét a jövedelmen és a gazdasági élet fejlesztésén kívül meghatározza az ott élők egészségi állapota, képzettsége és iskolázottsági szintje, a szabadidő mennyisége és hasznos eltöltése, *valamint* teljes testi és szellemi jóléte. Ebből a szempontból is nagyon fontos a civil szféra szervezettségi szintje és szerveződési ereje, mint például a hagyományok őrzése, a kulturális és vallási attitűdök, a lakossági kulturális programok szervezettsége és a magas színvonalú oktatás elérhetősége.⁶

A regionális rugalmasság, versenyképesség és a hatékonyság összefüggéseinek meghatározását jelenleg is széleskörűen vizsgálják.⁷ A regionális rugalmasság fogalmát az elmúlt években, a nemzetközi szakirodalomban számos szerző eltérő módon közelítette meg.⁸ Értelmezése és definíciója is sokszínű. A regionális rugalmasság (regional resilience) vizsgálata új kutatási irány, amely még a témával behatóan foglalkozók között is kezdeti stádiumban jár. Nincs kiforrott, általánosan elfogadott definíciója sem.

CHRISTOPHERSON, MICHIE, TYLER (2010) szerint a rugalmasság fogalmi dilemma, mely aszerint változik, hogy miként kezelik az egyes szerzők a térben és időben változó folyamatokat. Egyes kutatók szerint a rugalmasság időbeli fogalom, amelyet meghatározott pillanatokban mért változásokkal jelölnek, például a krízis előtti („pre-shock”), közbeni („shock”) és a krízis utáni („post-shock”) állapotokban. Mások szerint a rugalmasság térbeli változásokat jelöl, amelyek az emberi cselekvésekben és a szociális kapcsolatokban keresendők. A régiók rugalmassága azokban a politikai és gazdasági folyamatokban is kifejezhető, amelyek a befektetéseket vagy azok hiányát eredményezhetik.

HASSINK (2010) úgy vélekedik, hogy egy rugalmas régióban a piacok és helyi politikai struktúrák folyamatosan alkalmazkodnak a változó környezeti hatásokhoz, és ha ez a hozzáigazodó folyamat valamilyen módon megakad, valamint korlátozzák az innovatív képességet, akkor a régió kénytelen lesz egy régebben már bevált működési rendszerhez visszatérni, hogy ideiglenesen működőképes maradjon, és újból építkezni tudjon. A régió rugalmasságát az is meghatározhatja, hogy milyen módon tud kilábalni egy válságból, valamint a növekedés folyamata mellett képes-e fenntartható növekedést hosszabb távon produkálni. Ez a növekedés nem folyamatos, időnként megszakadhat, és a de-presszió előtti optimális helyzetbe való visszatérés időbeli és növekedési mértéke a meghatározó.⁹

FOSTER (2007) szerint a rugalmasság egy egymásra épülő folyamat, ahol az anticipáció, előkészület, reakció és a gazdasági vagy társadalmi depressziókból való kigyógyulás ciklusai dominálnak. A rugalmasságot egy multidimenzióális, régiókon átvivő fogalomként is lehet értelmezni, nem kifejezetten egy régióra specializálva. A depressziók különböző formákban jelenhetnek meg, úgymint akut, krónikus vagy ezek ötvözeteként. Az akut krízisekből való kilábalásra célszerű egy időkorlátot meghatározni, így könnyebben mérhető,

6 Fábán et. al., 2011.

7 LENGYEL, 2000; FOSTER, 2010; MARTIN, 2010; STREBOTNJAK et al., 2014.

8 FOSTER, 2007; HILL et al., 2008; CHRISTOPHERSON et al., 2010; HASSINK, 2010.

9 HILL et al., 2008.

mint a krónikus krízisek. Foster megkülönböztet abszolút és relatív rugalmasságot. *Abszolút* rugalmasnak az a régió tekinthető, amely képes ellenállni a hatékonyság csökkenésének, és újra növekedésnek indul. *Relatív* rugalmas az a térség, amely a többi térségnél nagyobb hatékonysággal indul növekedésnek.¹⁰

Ugyancsak különbséget tesznek *technikai* (engineering resilience) és *ökológiai* rugalmasság (ecological resilience) között, bár nagy hasonlóság is megfigyelhető, hiszen mindkét megkülönböztetésnél az optimális, egyensúlyi állapot a cél. A technikai rugalmasság hasonló alapokon nyugszik, mint Hill és szerzőtársai elmélete, miszerint egy adott régió ellenálló képességében és a normalitás időbeli helyreállításában keresendő a rugalmasság. Az ökológiai rugalmasság megközelítés szerint a recesszió megállítása és a rehabilitáció során több optimális pont létezik, és ezek valamelyikére tér vissza a régió, amely kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetet is jelenthet a depresszió előtti állapothoz képest.¹¹ Ezen megközelítéseket azonban erősen támadja MARTIN és SUNLEY (2006) azzal a magyarázattal, hogy komplex rendszerekben az egyensúly fogalma nem lehetséges. CRISTOPHERSON, MICHIE, TYLER (2010) megfogalmazza azokat a fontos tényezőket, amelyek egy régió időbeli alkalmazkodóképességénél meghatározó szerepet játszanak. Egy rugalmas régió például erős területi innovációs hálózattal rendelkezik: tanulásra hajlandó; modern és fejlődő infrastruktúrával; képzett, vállalkozó kedvű, megújulásra képes munka-erővel és támogató pénzügyi rendszerrel, tőkével. Egy, az Európai Unió Régiók Bizottsága által elkészített tanulmány már vizsgálja az Európai Unió tagországaiban a NUTS 2 régiók szintjére bontottan, a régiók fejlődésében talán legfontosabb szerepet játszó néhány meghatározott indikátor időbeli változását. Az indikátorok alapján a tanulmányban meghatározzák az egyes országokra jellemző regionális fejlődési indikátort (Regional Progress Indicator).¹²

A rugalmasságot egy komplex alkalmazkodó rendszerben lehet legjobban elképzelni és ezt a rendszert leginkább az adaptív ciklikus modell, a négyfázisú „nyolcas alakú” modell fejezi ki, amely a külső és belső erők egymásra hatásával jön létre. Az adaptív ciklus valamennyi fázisa kapcsolatban áll a rugalmasság valamennyi szintjével, amelyek a rendszer sebezhetőségeként mérhetők, és e sebezhetőségek lehetnek meglepetésszerűek, stresszek és sokkhatások. Ennek az alkalmazkodó, adaptív ciklusnak a változásai két dimenzióban mérhetők: az összetett erőforrások mérésével, ami potenciálisan hat-hat a rendszerre, valamint a kapcsolódó belső erők és a rendszer közötti hatások mérésével. A négyfázisú ciklikus adaptációs modell egy folyamatosan mozgásban lévő dinamikus rendszeren alapszik, amelyben két ellentétes irányú folyamat figyelhető meg. Az egyik folyamat a külső erőknél létrejövő állandó változás és adaptáció, a másik folyamat pedig az ezzel szemben álló belső erőkből álló összefonódás és stabilizáció.¹³

10 FOSTER, 2010.

11 DAWLEY et al., 2010; CHAPPLE – LESTER, 2010; MARTIN – SIMMIE, 2010.

12 SREBOTNJAK et al., 2014.

13 Tóth, 2012.

5. AGRÁRORIENTÁCIÓ A VIDÉKGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉBEN

Magyarország olyan természeti adottságokkal (gazdaságföldrajzi, időjárás feltételek, biológiai alapok, termelési kultúrák) és humán erőforrásokkal rendelkezik, amelyek a legtöbb európai országgal szemben komparatív előnyt biztosíthatnának az agrártermelés számára. Mégis a mai magyar mezőgazdasággal kapcsolatban nem az a legfontosabb kérdés, hogy az "agrárium" húzóágazata-e a modernizációnak, hanem az, hogy hogyan kezdheti meg talpra állását abból a mély válságból, amelybe az elmúlt évtizedben, de különösen a rendszerváltás utáni években került.

A termelés és az állatállomány drasztikus csökkenése, a tulajdonviszonyok rendezetlensége, az agrárpénzügyi helyzet megoldatlansága, az integrációs lánc széttöredezettsége, illetve kiépítetlensége, a termelési kedv hanyatlása, az értékesítés körüli kiszolgáltatottság, az érdekvérvényesítés szinte teljes hiánya, a vidéki munkanélküliség mérete stb. drámai módon sürgetik a stabilizációt, az érintettek és a kormányzat együttes cselekvését. Az agrármodernizációs stratégiának ezért nemcsak a tervezett integrációs csatlakozás, hanem az újjáépítés és a társadalompolitika szempontjai miatt is számba kell vennie a magyar mezőgazdaság tényleges lehetőségeit és távlati céljait, nem feledkezve meg arról sem, hogy a belföldi élelmiszer-ellátás biztonsága minden ország, így Magyarország számára is stratégiai kérdés.

Paradoxonnak tűnik, de a magyar mezőgazdaság az elmúlt évtizedekben – ha eltérő tulajdoni szerkezetben is, de – sok tekintetben hasonló modellt követett, mint a nyugat-európai agrárgazdaságok. Ez a modell igen intenzív, sok ipari eredetű anyagot használ fel, nagy a ráfordításigénye, s nem kis mértékben környezetszennyező. A '70-es évek elején ez a modell még valóban kiemelt bennünket agrárteljesítményben a környező országok közül, ennek azonban részben konjunkturális, részben olyan keresleti-piaci okai voltak, amelyek a KGST összeomlása után gyökeresen megváltoztak. Az agrárgazdaság lendülete már a '80-as évek közepén megtört, mind közgazdaságilag, mind környezetvédelmi szempontból zsákutcába került, bár az elvonási rendszer is megakadályozta, hogy a létrejövő potenciális forrásokat az ágazat gazdasági és környezetvédelmi korszerűsítésre használhassa. A válság elmélyülése azonban egyértelműen a '90-es évek ideologikus alapú, átgondolatlan intézkedéseire vezethető vissza. Az agrármodernizációnak mégsem a korábbi állapot helyreállításának útjait kell keresnie, többek között azért sem, mert jelenlegi helyzetünkben és a korábbi agrárszerkezetben a nagy ráfordításigény miatt (energiaárak, importárak) sokkal nagyobb lenne az agrárról, mint eddig bármikor. A gazdaságos export nehézségei nemcsak a valóban létező protekcionista korlátok, hanem a magas importtartalom miatt is fokozódnának.

Az úgynevezett "fenntartható agrárfejlődés" modellje, adaptálva a magyarországi viszonyokhoz mind a hazai adottságok, mind az Európai Unió szempontjából perspektivikus lenne. E modellben ötvözhető a környezetbarát mezőgazdálkodás viszonyaink között is reális elemei, a nyugat-európai ráfordítás-igényes rendszer egyes részei (főként a kertészeti kultúrák esetén), az észak-amerikai extenzív technológia néhány eleme (elsősorban a szántóföldi növénytermesztésben), s a fentiek keretében szolgáló hazai mezőgazdasági hagyományok.

A fenntartható mezőgazdaság új magyar modellje egyfajta optimális kombinációt keres az egyes modellek hasznosítható részelemeiből, azzal az igénnyel, hogy a politikai, közgazdasági, környezetvédelmi és biológiai elvárások fokozatos teljesítése az ezredforduló után egy valóban korszerű mezőgazdaság létrejöttét segítse. Magyarországon egy versenytípusú, a szükséges mértékben támogatott, a lehetséges mértékben exportorientált, a versenyképességi kihívásoknak megfelelő, a minőségi termelés előállítását előtérbe helyező, a hazai piacok szükségleteit kielégítő, a nagy-, közép- és kisüzemek munkamegosztására építő agrárgazdaság megteremtésére van lehetőség és szükség. Az exportorientált versenyképes mezőgazdaság:

- a jó és közepes termőhelyi adottságokkal bíró területek maximális kihasználásával,
- a kedvezőtlen adottságú (10-12%) területek környezetvédelmi,
- a foglalkoztatáspolitikai szempontok szerinti hasznosításával,
- figyelembe veszi a mezőgazdasági termelés ökológiai adottságainak megfelelő, történelmileg kialakult szerkezetének az előttünk álló időszak követelményeihez a lehetséges mértékig igazodó módosulását
- szerkezetváltásnál elsősorban a termékek minőségének javítására, a feldolgozottság arányának növelésére és a hozzáadott érték emelésére összpontosítva teremthető meg.

Az Európai Unió agrárpolitikai reformlépései várhatóan, ha lassan is, de gyengítik a belső piac védelmi rendszerét, szabadabb lesz a termékáramlás, csökkennek az exporttámogatások, s a világgiazi árak emelkedése a magyar élelmiszereket is jobb helyzetbe hozhatja az exportpiacokon. Magyarország hosszú távú stratégiájának kialakításakor tehát akkor jár el helyesen, ha nem az EU – agrárrendszer esetleges kihasználhatóságával, „réseivel” számol, hanem tudatosan hozzákezd egy európai normákat is figyelembe vevő:

- versenyképes üzemi struktúra kialakításához, a piacgazdaságban is életképes szervezeti rendszer kiépítéséhez,
- egy termelésfejlesztési koncepció kialakításához,
- az állami agrárpolitika és az agrárképviselő új munkamegosztásra épülő átalakításához,
- ha kialakítja az agrárkutató és oktatás új rendszerét,
- s a piacpolitika és piacépítés mellett a vidéki térségek fejlesztését tekinti az új agrárstratégia alappilléreinek.

Az agrármodernizáció kérdését nem szűkíthetjük le a mezőgazdasági termelésre. A fejlett országok gyakorlatából ismert, hogy a szélesebb értelemben használt „agrobusiness” fogalmába a mezőgazdaság mellett beleértik a mező-, az erdő- és vadgazdaság részére termelőeszközöket gyártó szférát és a teljes élelmiszer-feldolgozást is. Ebben az értelemben a magyar „agrobusiness” is a termelő, feldolgozó, beszállító, szolgáltató tevékenységek

sokféleségét fogja át, szorosan kapcsolódik az idegenforgalomhoz, a természet- és környezetvédelemhez, a regionális fejlesztéshez. Az „agrárium” társadalmi és politikai súlyát az is érzékelteti, hogy a hazai lakosságnak mintegy fele kötődik valamilyen formában az élelmiszer-gazdasághoz, s a munkanélküliek, nyugdíjasok, nagycsaládosok megélhetésének sok helyen – különösen a halmozottan hátrányos térségekben – az agrárgazdaság az egyetlen forrása.

5.1. A mezőgazdasági földhasználat történeti változásai Magyarországon

A magyarországi polgári fejlődés elindításában az 1848-as jobbágyfelszabadításnak volt meghatározó szerepe és jelentősége, mivel felszámolták a parasztok a földesúrtól való feudális jogi függését és minden, a földesúrnak járó szolgáltatást. Ez a törvény hosszú időre meghatározó érvényűvé vált, mivel az 1867-es kiegyezés utáni időszakban is döntő kereteket szabott és mozdulatlanságot eredményezett az agrárfejlődésnek és a birtokstruktúrának. A korszak egészére jellemző (az ország 28,1 millió hektárjából 21,2 millió hektárt magában foglaló 1895. évi mezőgazdasági összeírás szerint), hogy a birtokmegoszlás meghatározó tényezője döntően a törpe- és kisgazdaságok voltak.¹

A táblázat számadatai egyértelműen mutatják az aránytalanságot, mely szerint a gazdaságok több mint 50%-a törpegazdaság, tulajdonosaik száma meghaladja az 1.200.000 főt, de az összterületnek csak mintegy 6%-án gazdálkodnak. Ehhez az aránytalansághoz illeszkedett az agrártársadalom szerkezeti felépítettsége is, mivel a közel 11 millió agrárlakosból, közel 8 millió volt törpebirtokos és bérlő, mezőgazdasági munkás és uradalmi cseléd, azaz az agrárlakosság mintegy 70%-a, míg az ország összes lakosságának 42%-a.²

A századforduló időszakában, Nyugat-Európától eltérően a mezőgazdaság termelési színvonala megrekedt hazánkban. A terméshozamok továbbra is alacsonyok voltak, a modern gépek és eljárások alkalmazása váratott magára.³ A mezőgazdaságban hatalmas nyílt és rejtett munkanélküliség uralkodott. A paraszti lakosság jelentős része kívül rekedt a belső piacon, szinte csak tengette életét. A nagyüzemek viszonylag fejlettebb gazdálkodása és az átlagos paraszti üzemek termelése között hatalmas szakadék tátongott. A túltermelés kezdeti szakaszának következtében a kiviteli lehetőségek összezsugorodtak.⁴

Az 1890-es évektől kibontakozó agrárszocialista mozgalmak időszakában a mezőgazdasági földhasználat vetésszerkezete szinte állandónak mondható és változásokat csak az I. világháború utáni területelcsatolások okoztak. Az I. világháború kitérésével a nyersanyag- és munkaerőhiány miatt már korán visszaesett a mezőgazdasági termelés. A háború utolsó éveiben a mezőgazdasági termelés a korábbi szint öt-hat tizedére csökkent, ami élelmiszerhiányhoz vezetett.

1 CZETTLER, 1932, 1. táblázat.

2 SZENDRŐ, 1990.

3 CZETTLER, 1945.

4 GUNST, 1970.

**1. táblázat: A földbirtok megoszlása Magyarországon 1895-ben
(1 kataszteri hold=0,575 hektár)**

Megnevezés	Gazdaságok	száma	Gazdaságok	területe
(méret szerint)	összesen	%-ban	kh	%-ban
Törpegazdaságok				
1 kh alatt	526.949	23,6	232.011	0,6
1-5 kh	716.769	30,0	1.923.157	5,2
Kisgazdaságok				
5-10 kh	458.535	19,2	3.317.079	9,0
10-20 kh	385.381	16,1	5.396.130	14,6
20-50 kh	205.181	8,6	6.012.080	16,3
50-100 kh	36.032	1,5	2.411.657	6,6
Középgazdaságok				
100-200 kh	10.275	0,4	1.403.452	3,8
200-500 kh	6.448	0,3	2.021.432	5,5
500-1.000 kh	3.144	0,1	2.238.905	6,1
Nagygazdaságok				
1.000 kh felett	3.768	0,2	11.901.380	32,3
ÖSSZESEN:	2.388.482	100,0	38.857.283	100,0

Forrás: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900.

XIV. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1900.

Az 1919. évi forradalom bár felvette programjába a földreformot, de végrehajtására megkés-
ve került sor. A 288 ha-nál nagyobb birtokok felosztásáról hozott törvény gyakorlatilag nem
valósulhatott meg.⁵ A Tanácsköztársaság azonban a földreform végrehajtása helyett a nagy-
és középbirtokok, sőt a gazdagparaszti birtokok egy részének szocializálását valósította
meg, az agrárproletariátus szövetkezeteit hozva létre rajtuk.⁶ Az, hogy az I. világháborúból
Magyarország vesztesként került ki, hosszú időre meghatározta gazdaságának fejlődési
viszonyait. A trianoni békeszerződés következtében a földterületek, a korábbi terület 32,7%-
ára, míg a lakosság létszáma a korábbi létszám 42%-ára csökkent. Ez a tény lényeges vál-
tozásokat eredményezett a művelési ágakban és a vetésterület szerkezetében (2. táblázat).

A gabonával bevetett területek aránya korábbi 50,9%-ról, 55,4%-ra emelkedett a ter-
mőterületek elcsatolásának következtében. A békeszerződés utáni helyzet meghatározó
jelentőséggel bírt a mezőgazdaság fejlődésére Magyarországon.

5 GULYÁS, 1985.

6 NYILAS, 1976.

2. táblázat: A vetésterület szerkezetének változása az I. világháború után (%)

növény	1910-ben 100%-nak véve	1920 után maradt terület (%)
kukorica	100	35
cukorrépa	100	42
vöröshere	100	37
kender	100	23
rozs	100	63
takarmányrépa	100	66
dohány	100	83

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyvek, 1991-1995, KSH Kiadvány Budapest.

Csakúgy, mint más kelet-európai országokban, Magyarországon is földreformokkal próbáltak változtatni az egészségtelen birtokmegoszláson. Ennek következtében jelent meg 1920 augusztusában a Nagyatádi-féle földtörvény. E törvény a földhöz juttatás céljára szükséges ingatlant elsősorban szabad kézből történő vásárlás, árverés, valamint elővásárlási jog alapján kívánta biztosítani.⁷ Földjuttatásban elsősorban hadirokkantakat, hadiözvegyeket és felnőtt hadiárvékat, továbbá föld nélküli mezőgazdasági munkásokat, törpe- vagy kisbirtokosokat kívántak részesíteni. A földreform céljaira 733.700 hektárt használtak fel. A földreformmal mesterségesen felduzzasztották a félproletárok és törpebirtokosok amúgy is magas számát, mivel egy igénylőre átlagosan 1,0 hektár földterület jutott. A nagybirtok aránya továbbra is döntő nagyságú volt, mivel bár arányaiban csökkent, mégis 1935-ben az összes földterület 29%-a az 575 hektárnál nagyobb földtulajdonosok kezében volt, míg az 58 hektáron felüli birtokosok kezén az összes földterület 48%-a volt. Ezzel szemben a 2,9 hektáros, illetve az azon aluli birtokosok kezén a földterületnek csak 10%-a volt és a 11,5 hektáron aluliaké volt a földterület 35%-a. Ezek a számadatok akkor tükrözik a tényleges helyzet súlyosságát, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az összes mezőgazdasági népesség 42%-a egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal.⁸

Az I. világháborút követően kialakult viszonylagos konszolidáció és birtokpolitika meghozta jótékony hatását. A fejlődés egyik mozgatórugója a gyáripár fejlődése volt, amely magával hozta a mezőgazdaságban felhasznált gépek széleskörű terjesztését. Az ipari fejlődés következtében nőtt a belső piac felvevőképessége, de eközben nőtt a dolgozó parasztság nyomora. A mezőgazdaság tőkés átalakításának ezen kezdeti szakaszát segítette a javuló hitelviszony, valamint az értékesítési lehetőségek bővülése. Megjelent a birtokokra jegyezhető *jelzálogkölcson*, melynek hatására lehetőség nyílt a mezőgazdasági termelés gépesítése és a műtrágya-felhasználás növelésére. Ezek hatására a *terméseredmények* emelkedése volt megfigyelhető.

⁷ CZETTLER, 1923.

⁸ SZENDRŐ, 1990.

3. táblázat: A földbirtokmegoszlás 1935-ben (%)

csoport (kataszteri hold)	létszám (%)	terület (%)	átlagterület (kataszteri hold)
0-5	72,5	10,1	1,38
5-10	12,5	9,2	7,23
10-20	8,8	12,6	14,05
20-50	4,5	13,5	29,39
50-100	0,9	6,5	67,99
100-200	0,4	5,0	139,01
200-1.000	0,3	13,2	408,46
1.000 felett	0,1	29,9	4.307,20
összesen	100,0	100,0	9,84

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyvek, 1991-1995, KSH Kiadvány Budapest.

Kiemelkedő volt a növekedés a gabona ágazatban (búza, árpa), a cukorrépa és a burgonyatermesztésben, ahol a terméseredmények növekedése meghaladta a 25-30%-ot, de átlagban minden ágazatban megfigyelhető 6-10%-os termésnövekedés. Ezzel ellentétben az állattenyésztés nem regisztrálható fejlődést, mivel mind a szarvasmarha-állományban, mind a sertés- és juhállományban, mind pedig a lóállományban visszaesés mutatkozott.

A világválság következtében kialakult áresés, az agrárólló nagyarányú kinyílása súlyos helyzetbe hozta a mezőgazdasági termelőket. Amíg 1928-ban az ipar körébe tartozó áruk árindexe a mezőgazdasági termékek árindexénél (1913-hoz viszonyítva) még csak 6%-kal volt magasabb, 1930-ban már 47%-kal, 1933-ban 70%-kal. A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 1933-ban az 1928. évinek csak 40%-a volt. A válság következtében megnöttek az adóterhek is, amely ebben az időszakban a nemzeti jövedelem 32 %-át tette ki. Ennek következtében egy szűkülő belső piac jelentkezett. Magyarország földbirtokait 1935-ben két nagy csoportra lehetett osztani, úgymint szabadforgalmú földbirtok és korlátozott forgalmú földbirtok. A szabad forgalmú földbirtokok, melyek magántulajdonban voltak, adták a földterület döntő hányadát, míg a korlátozott forgalmú földbirtokok képezték a területek több mint 27%-át.⁹

Erősen növekedett a munkanélküliség, ami leszorította a béreket és egyre gyakoribbak voltak a szegény parasztság vagyonának árverezései. A válságból való kilábalás megvalósítása – csakúgy, mint az egész világon – az állami beavatkozás megerősödését vonta maga után. Az 1934-1937-es időszakban az állam mellett már egyre több egyesülés játszott szerepet a bel-, illetve külkereskedelemben és a szövetkezetek is egyre nagyobb szerepet kaptak az exportőrök által létrehozott szervezetekben is.¹⁰ A monopóliumok a kivitel egyre jelentősebb részét összpontosították és ezeken belül a kivitel tetemes részét a szövetkezetek

⁹ KERÉK, 1939.

¹⁰ SZENDRŐ, 1990.

bonyolították le. A szövetkezetek az államhatalom támogatásával kereskedelmi forgalmukat jelentősen megnövelték (Hangya szövetkezet). Mindezeket mérlegelve megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban tovább folytatódott a birtokrendszer elaprózódása, melynek következtében az 1930-as években az agrárlakosság 40%-a semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezett. Az 5 kh-on aluli törpebirtokosok, bérlők és mezőgazdasági munkások lélekszáma meghaladta az 1,4 milliót, vagyis a szigorú értelemben vett agrárproletárok 3,04 milliónyian voltak.¹¹

A II. világháború után Európa gazdasági, politika térképe meghatározó változáson ment át. Politikai alapon szétválasztották Európát és kialakult a két világrend a kapitalista és a szocialista. A II. világháború után elindult az 1945-1947-es földbirtokreform. Megalakult az Országos Földbirtokrendező Tanács és középfokú szervként a 25 megyei földbirtokrendező tanács. Községi földigénylő bizottság az ország 3.300 községéből, 3.165-ben alakult. Ezzel kezdetét vette a kisajátítás, mely szerint minden 100 kh-nál nagyobb úri birtokot egészében ki kell sajátítani. Ebben a folyamatban a földminőséget nem vették figyelembe. A kisajátítással a föld egyharmada tulajdonost cserélt és azokon a területeken, ahol nem volt kellő mennyiségű földterület, egyre nagyobb lett a feszültség és egyre gyakoribbak voltak a törvénysértések.¹² A rendeletek szerint a juttatott föld minimuma 3 kh, maximuma 15 kh lehetett. Az adatok szerint 1,9 millió ha-t osztottak fel körülbelül 660.000 igénylő között. Az átlagos juttatás 5,1 kh volt, mely persze társadalmi csoportonként és vidékenként is változott (4. táblázat).

4. táblázat: Az 1945. évi földreform során juttatásban részesültek adatai

Megnevezés	számuk	kapott terület (ha)	átlag (ha)
Gazdasági cselédek	109.875	530.726	4,9
Mezőgazdasági munkások	261.088	741.455	2,9
Törpebirtokosok	213.930	477.335	2,3
Kisbirtokosok	32.865	82.367	2,6
Iparosok és kisiparosok	22.164	30.998	1,4
Képesített gazdák	1.256	8.372	6,7
Erdészeti alkalmazottak	1.164	4.027	3,5
ÖSSZESEN	642.342	1.875.290	3,0

Forrás: Mezőgazdasági Adattár I. kötet, KSH, Bp. 1965.

A jogosultság, illetve a sorrend megállapítása után a bizottságok döntöttek arról, hogy ki, hol, melyik földet kapja. Általánosan elfogadott módszer lett a sorshúzás. A rendelet szerint a juttatottnak a földért megváltási árat kellett fizetni, amely a végleges változatban körülbelül 5 éves haszonbérletnek megfelelő megváltási ár lett. A proletárok 20 évi, a törpe- és kisbirtokosok 10 évi részletfizetési kedvezményt kaptak. A földreform során az ország terü-

¹¹ IHRIG, 1941, BEREND – RÁNKI 1972, CSENDES, 1976.

¹² PETŐ – SZAKÁCS, 1985.

letének 1/3-át kitevő nagybirtokot teljesen, míg a gazdagparaszti birtokok 1/3-át, összesen 5,6 millió holdat számoltak fel, melynek 40%-át nem osztották ki a kisüzemi művelésre való alkalmatlansága miatt.¹³ Ez a földosztás annyiban tért el a más országokban megvalósult gyakorlattól, hogy míg máshol elsősorban olyanok részesültek földterületekből, akik már rendelkeztek birtokkal, addig Magyarországon a személyek számára juttatott terület csaknem egésze az agrárnincstelének kezébe került.

A földreformot követő időszakot mind általánosságban, mind pedig a gazdaságpolitika szempontjából cikcakkpolitika jellemezte. Ebben az időszakban (1948-1956), viszonylag rövid ideig tartó, a stabilitást mindig nélkülöző és ismételten megtörő, egymásnak is ellentmondó, politikai-gazdaságpolitikai-agrárpolitikai periódusok váltogatták egymást. Ennek legfőbb jellemzői a parasztság egyes rétegeinek egymásra uszítása, a kuláklisták készítése, a kötelező és erősen progresszív beszolgáltatási rendszer kiteljesedése, az adóterhek általános növelése és az ezzel járó erőszakos szövetkezetszervezés és földrendezés volt. A parasztság földtől való megfosztásának következményeként 1953-ra egymillió kataszteri hold szántóterület maradt parlagon.¹⁴

Az ezt követő két év (1955 márciusáig) gazdaságpolitikáját bár ellentmondásosnak tekinthető, mégis a végbement változtatások miatt véleményem szerint pozitívan értékelhető. A politikai-ideológiai-személyi csatározások közepette végbement érvényesülés során ugyanis több olyan gazdasági változás is bekövetkezett, amely jelentősen befolyásolta a teljesítőképességének határára jutó mezőgazdaságot. Többek között mérsékeltek a begyűjtési és adóterheket, elengedték a felgyülemlett hátralékokat és lehetőség nyílt az erőszakosan szervezett szövetkezetek feloszlásának, illetve az ebből való kilépéseknek. Megvalósulni látszott az egyéni gazdálkodás bővítése és kiterjesztése. Ezt követően (1955 márciusától) a személyi változások következtében megindult a visszarendeződés és az 1951-1953-as agrár- és szövetkezetpolitikai vonalvezetés folytatódott. Ennek következtében a parasztság kilépése a szövetkezetekből tömegessé vált és összfel már egyénileg fogtak hozzá az őszi munkák végzéséhez. Országos méretűvé vált a begyűjtések és az adófizetések megtagadása és a parasztok illegálisan kezdtek egymás között szétosztani a szövetkezet földtulajdonát. A parasztság meghatározó tömegeiben erre az időre (1956) általánossá vált a zűrzavar a földtulajdoni és használati helyzetet tekintve, eluralkodott az egzisztenciális bizonytalanság.¹⁵

1948-1953

Megalkották a haszonbérletekről szóló kormányrendeletet, melynek értelmében igénybe vették a 25 kh-nál nagyobb bérleteket, illetve azokat, amelyek a saját tulajdonban lévőkkel együtt nagyobbak voltak 40 kh-nál. Az így kisajátított bérleteket döntően földbérlő-szövetkezeteknek, vagy földműves-szövetkezeteknek, vagy a földműves-szövetkezetek kereteiben

¹³ BERETTYÁN, 1990.

¹⁴ PETŐ – SZAKÁCS, 1985.

¹⁵ ORBÁN, 1972.

működő földbérlőcsoportoknak juttatták, amelyek később tszcs-sé alakultak. Az idő teltével egyre erőteljesebbé váltak az erőszakos szövetkezetesítések. A szövetkezetek földtulajdoni és földhasználati viszonyaiban annyi változás történt, hogy a földtulajdonnal rendelkező parasztok szövetkezetbe lépése következtében az 1950. évi csaknem 60%-ról, 1953 közepéig 34%-ra csökkent a használatukban lévő állami tulajdonú földek, s 66%-ra növekedett a termelőszövetkezeti tagok által bevitt földek aránya. A szövetkezetek számbéli gyarapodásával együtt járt a gazdasági eredmények romlása. Ebben az időszakban (1951-1953) a területegységre számítva, a szövetkezetek közös gazdaságai fele annyi termelési értéket állítottak elő, mint az egyéni és egyéb gazdaságok, melynek következtében a megélhetési problémák előtérbe kerülése sújtotta a parasztokat. A vizsgált időszakban (1949-1953) több mint 1 millió hektár földet „ajánlottak” fel a parasztok és más gazdálkodók az államnak. Lényegesen csökkent a mezőgazdasági terület és 1953 nyarára az egész mezőgazdaság, de különösen a szövetkezeti szektor súlyos válságba került. Kézzelfoghatóvá vált a változás szükségszerűsége.

1953-1955

Nagy Imre miniszterelnökké való megválasztásával (1953. június) új szakasz kezdődött mind az agrárpolitikában, mind az agrárszektor reálfolyamataiban. Növekedett a mezőgazdaság állami támogatása, meggyorsult a gépesítés, nőtt a műtrágya-felhasználás, kiterjedt a talajjavítások területe, vetőmag akciókat szerveztek a parasztok számára, a gyárak mezőgazdasági kéziszerszámokat és fogatos eszközöket kezdtek gyártani. Mindezek a műszaki-technikai javítások mellett azonban lényegesebbek voltak azok az enyhítések, amelyek a parasztság terhein könnyítettek és lehetővé tették a szövetkezetek feloszlását. Többek között:¹⁶

- törölték a terménybeszolgáltatási hátralékokat, az adókat és a hiteltartozásokat;
- csökkentették a terménybeszolgáltatási kötelezettséget (körülbelül 10-24 %-kal), és megreformálták a begyűjtési rendszert, valamint
- javították a szerződéses termelés feltételein és kedvezőbbé tették a termelői árakat.

A szövetkezetekből kilépő gazdáknak, akik földjeiket korábban felajánlották, állami tartalékföldről kártalanítást kaptak, megszüntették a kuláklisztákat, előtérbe helyezték az önkéntes földcseréket és a tagosításokat az önkéntességre bízták és megengedték a termelőszövetkezetekből való kilépéseket és a szövetkezetek feloszlását. Az egyéni gazdálkodást választók, mintegy 350.000 hektár földterületet kaptak vissza kártalanításként. A gazdálkodók számának növekedésében az iparból visszavándorolt parasztság is nagy szerepet játszott. A vizsgált időszak alatt mintegy 21%-kal emelkedett az egyéni gazdaságok száma. Az állami gazdaságok területében a folyamatos növekedés volt megfigyelhető. Az 1949. évi 90.000 hektárról, 1954 végére 900.000 hektárra növekedett a földterület. Ennek érdekessége, hogy ez a szám egészen 1989-ig szinte változatlan maradt, mivel 1989-ben

¹⁶ DONÁT, 1977.

az állami gazdaságok földterülete 905.200 hektár volt. A foglalkoztatottak száma is viszonylagos állandóságot mutat, mivel 1954-ben 200.000, 1989-ben 126.000 ember dolgozott az állami gazdaságokban. Részesedésük az ország mezőgazdasági területéből 1954-ben 10, 1989-ben 11% volt.

1955-1956

Miután Nagy Imrét eltávolították a vezetésből, azonnal megindult a visszarendeződés időszaka és ezzel kezdetét vette a második szövetkezetszervezési kampány.¹⁷ Ennek módszerei kísértetiesen hasonlóak voltak az 1951-1952-ben alkalmazottakhoz. Ennek hatására egyéni gazdaságok száma csökkenésnek, míg a termelőszövetkezetek száma növekedésnek indult. A visszarendeződés nagy ellentéteket indított el. A terhek folyamatos növekedése és az ismételten elindított erőszakos szövetkeztesítés egyre nagyobb ellenállásra ösztönözte a parasztságot. A parasztság egyre kevésbé tett eleget beszolgáltatási kötelezettségének és egyre nagyobb intenzitással bontakoztak ki a termelőszövetkezetekből való kilépések. A kampány megtorpant és a parasztság úgy jutott el 1956 őszéhez, hogy forradalmát már jóval előbb elkezdte.

1957-1962

Ebben az időszakban is, – épp úgy, mint általában – a hazai mezőgazdaság földtulajdoni és földhasználati viszonyait azok a politikai események, folyamatok és fordulatok alakították, amelyek meghatározói voltak a társadalmi viszonyok változásainak és természetesen nem voltak problémamentesek. A földhasználati viszonyok átalakítása miatt több olyan lépést kellett megoldani, amely a forradalmi események hatására változtak. Többek között a termelőszövetkezetekből kilépő mintegy 200.000 parasztgazda földigényét kellett kielégíteni, amely több mint 1 millió kataszteri hold földterületet érintett. Lehetővé vált a kártalanítás nélkül elvett földek részbeni visszaadása, amely újabb 165.000 parasztgazdát és 500.000 kataszteri hold nagyságú földterületet érintett.

A *mezőgazdasági szövetkezetek* számában és dolgozóinak összetételében jelentős változások álltak be, mivel a szövetkezetekből elsősorban a földtulajdonnal rendelkező (és közülük is a 7 kat. holdnál nagyobb tulajdonnal rendelkezők) parasztgazdák léptek ki, melynek hatására a nagyobb földterülettel rendelkező termelőszövetkezetbe lépett családok aránya 28%-ról 16%-ra csökkent. Az összes termelőszövetkezeti család 45-47%-a 1957 közepén földnélküli agrárproletár volt. Ennek következményeként a termelőszövetkezetek által használt földterületben az állami tulajdonú földek domináltak. A mezőgazdasági területének 75-77%-a, míg a szántóterület 71%-a állami föld volt. E periódusban az *egyéni gazdaságok* léte, struktúrája, szociális helyzete és bővülése érdemel figyelmet, ugyanis mintegy 1,3 millió egyéni gazdaságot tartottak nyilván, melyek az ország mezőgazdasági területének 52%-án, szántóterületének 71%-án gazdálkodtak.

Az egyéni gazdaságok legfőbb szépséghibája a struktúrában rejtett, mivel nagyfokú elaprózottságával Európa legszétaprózottabb, leginkább kisüzemű mezőgazdaságát hozták

¹⁷ HEGEDŰS, 1982.

létre. A 400 négyszögölnél (0,14 hektárnál) nagyobb területtel rendelkező parasztgazdák között is nagy különbségek voltak. További hibája volt az egyéni gazdaságoknak, hogy alacsony színvonalú volt a felszereltségük és tárgyi feltételeik nem tették lehetővé, hogy folyamatos termeléssel, elfogadható minőségű árut tudjanak termelni.

A mezőgazdasági kollektivizálás példátlan méretű politikai kampányának hatására a termelőszövetkezetek száma folyamatosan növekedett. A szektor aránya a mezőgazdasági területben az 1958 decemberi 8,5%-ról, 1959 márciusára 22%-ra, míg a szántóterületben 28%-ra nőtt. E folyamat hatására 1960 júniusára a szövetkezeti szektor elérte, hogy a mezőgazdasági területből 45 %-ot birtokolt. A további kollektivizálás miatt 1961-ben mintegy 2 millió kat. holddal növekedett a szövetkezetek területe és ezzel a szektor elérte a 58%-os részesedést a mezőgazdasági terület használatából.¹⁸ Erre az időszakra gyakorlatilag befejeződött a mezőgazdaság szocialista kollektivizálása.

1963-1970

Az 1961 végére befejezettnek tekintett kollektivizálástól számított időszakot követően jelentős fordulatot hozott az 1967-es év, mivel megszületett az a földtörvény, amely a szövetkezeti földtulajdon létrehozását szentesítette. Folyamatossá vált a területek koncentrációja és egyre több szövetkezet, illetve állami gazdaság olvadt össze ebben az időszakban. Azt mondhatjuk, hogy szinte általánossá vált az a nézet, mely szerint a nagyobb méretű gazdaságokban tágabb tere nyílik a korszerű technika alkalmazásának, az új tudományos eredmények, valamint a korszerű üzemi és munkaszervezési eljárások bevezetésének, a munkaerő ésszerűbb felhasználásának és a termelési szerkezet célszerűbb alakításának. Az időszak további jellemzője, hogy beindult a szakemberképzés (technikusi, üzemmérnöki, mérnöki), melynek hatása a gazdálkodás eredményességében is kimutatható. Az egyesülések következtében fokozatosan kialakultak a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblaméretek.¹⁹

A gazdaságirányítás 1966-1968. évi általános reformját a mezőgazdaság irányításában megelőzte néhány alapvető intézkedés. Ilyen volt például, hogy a tsz-ek nem kaptak termelési és felvásárlási irányszámokat, megszűnt az előzetes tervkészítés és a hatósági beavatkozás. A reform gazdasági önállóságot, az állam és a szövetkezetek kapcsolatainak lazítását, a szövetkezeti jelleg következetesebb érvényesítésének tiszteletben tartását és a vállalati gazdálkodás kibontakozásának lehetőségeit ígérte a mezőgazdasági szövetkezeteknek, de nem szerepelt a reformban a földhasználati és tulajdonviszonyok rendezésének kérdése. Első lépésként emelkedett a mezőgazdasági árszínvonal, majd később a termelőszövetkezetek hiteleinek elengedésével újabb lehetőségeket nyitott meg az állam.

A termelőszövetkezetek 1967-ben több mint 8 millió kat. hold területen gazdálkodtak. A becslést adatok alapján e földek 37%-a volt a szövetkezeti tagok, 21%-a a tagok házas-társának, idős családtagjának, 22%-a az államnak és 20%-a a szövetkezettel tagságban nem állóknak volt a tulajdona. A termelőszövetkezeten belüli földmagántulajdon lényegében korlátozott magántulajdont jelentett és abban nyilvánult meg, hogy a termelőszövetkezet

¹⁸ SALAMON, 1989.

¹⁹ DONÁT, 1977.

földjára fizetett a földek tulajdonosainak.²⁰ Mivel hogy a szövetkezetek földtulajdont nem szerezhetek, az elvándorlások, halálozás stb. miatt egyre inkább *kezdett a földhasználat és a földtulajdon szétválni*. Nem kellett sokáig várni arra, hogy az Országgyűlés elfogadjon az új földtörvényt (1967. évi földtörvény), melynek értelmében megteremtődött a szövetkezeti földtulajdon.²¹

1971-1975

Ebben az időszakban tovább folytatódott a területek koncentrációja, valamint a szövetkezetek összeolvasztása. Az időszak további fontosságát az is mutatja, hogy megjelentek a termelési rendszerek, beindult a táblásítás, a kézimunka-igényes kultúrák elsősorban a háztáji termelésre maradtak és intenzívvé vált a mezőgazdasági termelés.

Ennek hatására 1975-re 1.500 hektárosnál nagyobb volt a közös gazdaságok 84%-a és a használatukban lévő földterület a termelőszövetkezetek összes földterületének 95%-át tette ki. A szövetkezeti szektor egy különleges sajátosságokkal rendelkező része sem kerülhetett el a koncentráció szelét. Ezekből az egyszerűbb szövetkezetekből alakultak ki *mezőgazdasági szakszövetkezetek* és az áfészek keretein belül működő *mezőgazdasági társulások*. Az egyszerűbb szövetkezetek az ország mezőgazdasági területének mintegy a 4-5%-át hasznosították, de jelentőségük messze túlnőtt ezen. Nagy szerepet tölthettek be az ország gyümölcs- és szőlőtermelésében, az egyes kisállatok tartásában és helyenként a sertések, juhek és a szarvasmarha tenyésztésben is.²² Centralizációjuk következtében az 1970. évi 225 szakszövetkezetből, 1977-re már csak 98 működött és átlagos földterületük 1.244 hektárról, 2.348 hektárra nőtt.²³

1976-1988

Ebben az időszakban is tovább folytatódott a mezőgazdaságban a vállalati koncentráció. Az MSZMP XI. Kongresszusának Programnyilatkozata (1975) a földet nemzeti kincsnek deklarálta. Ennek megfelelően megszüntette az állami tulajdonban lévő földek eladását és helyette bevezette a meghatározott időre szóló bérbe, illetve használatba adást. A diktátum a szövetkezetek használatában lévő földalpra az oszthatatlan szövetkezeti tulajdonná való fokozatos átalakítást és a földek forgalmának befagyasztását írta elő. Ennek értelmében a magántulajdonban, illetve személyi tulajdonban lévő földek, telkek adásvételének hatékony állami ellenőrzését követelte meg, megakadályozva ezzel a vagyonfelhalmozást és a spekulációkat.²⁴ Magyarország nemzeti vagyonának mintegy 20-25%-át, a természeti erőforrásoknak pedig mintegy 40%-át a földvagyont teszik ki. Az összes földterület 88,57%-a termőterület, 69,69%-a pedig mezőgazdaságilag művelt terület, amely a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termelést szolgálja. A művelési ágak között az idők folyamán megfigyelhető átrendeződés és ezzel együtt a mezőgazdasági terület csökkenése.²⁵

20 TAR, 1967, 1968.

21 Békési – Molnár – Seres – Tar, 1968, lhrig, 1968.

22 CSENDES et al. 1990.

23 NAGY, 1979.

24 Várkonyi, 1989.

25 CSENDES et al. 1990.

Az elmúlt 50 évben számos olyan intézkedés született, mely jogtalan tulajdonelvonás formájában a lakosság szinte valamennyi rétegét érintette. A rendszerváltást követően az Országgyűlés elismerte a sérelmet és erkölcsi kötelességének tekintette, hogy az állam által az állampolgárok tulajdonában okozott károkért részleges kárpótlást nyújtson. A földtulajdoni viszonyokat és a mezőgazdasági birtokviszonyokat átstrukturáló rendelkezések láttak napvilágot azzal, hogy a Parlament megalkotta a kárpótlási törvényt. Az 1980-as években már megoldásra érett, de az akkori politika által meg nem engedett földtulajdon reform az 1991-es és 1992-es kárpótlási törvényekkel rohamléptű változásokba csapott át, azok minden következményével együtt.

Termőföldet nyilvános licitálással vehetnek az adott településen azok, akik ott élnek vagy ott dolgoznak, vagy ott volt sérelmet szenvedett tulajdonuk. Tehát egy akkora kör, amely rendkívül szélsőséges keresletkoncentrációra vezethet a helyben lakók és a mezőgazdaságból élők rovására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az árverések a kedvező fekvésű helyekre koncentrálnak, megszüntetve így a helyi lakosság esélyegyenlőségét, a tulajdon *elaprózódását* váltva ki, s azt is, hogy a kevéssé frekvenciált helyeken irreálisan kicsi legyen a földkereslet. A termőföldre vonatkozóan – tekintettel arra, hogy a termőföld nem szaporítható, mással nem pótolható termelési eszköz – a többi tulajdoni tárgyhoz képest a legtöbb országban speciális szabályozás van hatályban. Magyarországon az új földjogi szabályozást ezen kívül az is determinálta, hogy az elmúlt 40 évben lényegében kizárólag állami, szövetkezeti földtulajdonlás és használat után újra meg kellett teremteni a piacgazdaságnak megfelelő föld-magántulajdoni viszonyokat. Az Országgyűlés ezért alkotta meg 1994 áprilisában az 1994. évi LV. törvényt a termőföldről és ezzel lezárta a rendszerváltásig tartó földhasználati és tulajdoni rendszer átalakításait.

5.2. Üzemi struktúra és a gazdálkodási szerkezet napjainkban

A mezőgazdasági termelés fejlődéséhez elengedhetetlen a földtulajdon stabilizálása, a földkoncentráció elősegítése, a korszerű üzemi struktúrák kialakítása. A jelenlegi birtokstruktúra szétaprózott. Az 1,5 millió egyéni gazdaságból jelenleg mindössze 440 gazdálkodik 500 ha-nál nagyobb területen, a gazdaságok 99%-ának területe 50 ha-nál kisebb. A föld, illetve az agrártőke tulajdonrendezése során igen nagy arányban (sőt jelentős részben) városi lakosok jutottak tulajdonhoz. Reális a veszély, hogy az agrárstruktúra polarizálódik: egyfelől létrejönnek a tömeges árutermelést folytató, exportorientált kommercializált óriásgazdaságok, másfelől a jelentős részben autark, legfeljebb csak a lokális kapcsolatokra koncentráló, korszerűtlen törpeüzemek.

Az EU – agrárstruktúra az önálló tulajdoni egzisztenciával rendelkező szereplőkre épül. Ezért is tekintik a családi gazdaságot leginkább kívánatos modellnek. Ugyanakkor az unióban működő, részben „munkaszövetkezet”-i vonásokkal rendelkező szervezetek

is életképesnek bizonyultak. Az EU alapvető törekvése továbbá, hogy elégséges számú gazdálkodó maradjon a mezőgazdaságban a környezet, a tájak hagyományos képe, a falusi társadalom megőrzése végett.

- A mezőgazdaság üzemi méreteinek, gazdálkodási típusának fejlesztése – országonként differenciáltan ugyan, de – mindenütt szervesen összefonódik a vidékfejlesztési, környezetvédelmi, településpolitikai és szociális célokkal is.
- Stratégiai célként az európai normákkal harmonizáló, magántulajdonon alapuló, elsősorban középüzemi formák (családi gazdaságok, csoportos gazdaságok) fenntartását és további elterjedését kívánjuk elősegíteni. A tulajdonviszonyok rendezésének – a megszerzett tulajdon tiszteletben tartása mellett – olyan új, modern üzemi struktúrák kialakítását kell szolgálniuk, amelyek a mezőgazdaság életképes rendszerének kialakítása révén képesek elfogadható jövedelmet biztosítani a mezőgazdasági termelők számára. A mezőgazdasági termékeket előállító gazdaságok – európai és hazai feltételeket ötvöző – típusai a következők:
 - a) családi középüzemek, amelyek egy család megélhetését biztosítják;
 - b) munkaszövetkezeti vonásokat hordozó, a termelők társulásaként működő ügynevezett csoportos gazdaságok, termelési rendszerek, integrációk;
 - c) részidős gazdaságok, amelyek mellékfoglalkozásként kiegészítő jövedelemszerzésre szolgálnak.
- A modernizációs program számol a (szövetkezeti, társas, alapítványi, állami, önkormányzati és társasági) nagygazdaságok tartós fennmaradásával is. Amíg a hazai bérek és az élelmiszerárak jelenlegi aránya gyökeresen nem változik, addig – tájanként változó nagyságrendben – tovább élnek az árutermelést eseti jelleggel folytató „családélelmező” törpeüzemek, valamint az életmód részeként kezelt „hobbigazdaságok” is.
- A piacgazdaság intézményrendszerének kiépítése hathatós állami szerepvállalást igényel a szövetkezeti rendszerek átalakítása, illetve újak létrehozásának segítségével. Ennek érdekében a kormány támogatja szövetkezetfejlesztési szervezet, illetve ügynökségek létrehozását.
- A mezőgazdasági foglalkozásúaknak a fejlett országok gyakorlatát indokolt követni, miszerint e tevékenység folytatását megfelelő szakképzettség és szakmai tapasztalat meglétéhez kötik.

5.3. A vidékfejlesztés stratégiai kérdése és a termelésfejlesztés

Az agrártermelés korábbi fejlesztési stratégiáját nem a hozamok egyoldalú növelésére törekedve, hanem az ügynevezett fenntartható mezőgazdasági fejlődés követelményei szerint kell újrafogalmaznunk. Vagyis csak olyan termelésnövelést szabad szorgalmazni, amely:

- lehetővé teszi a termelés gazdaságosságának folyamatos fenntartását,
- megőrzi a természeti erőforrások – lehetőség szerint eredeti – állapotát a következő generációk számára,
- a vidéki népesség minél szélesebb köre számára képes munkaalkalmat és megélhetést biztosítani.

Az agrártermelésnek a lehetséges mértékű export mellett egyrészt biztosítani kell az ország lakossága és az ideérkező külföldiek számára az egészséges, piacképes élelmiszereket, élvezeti cikkeket, másrészt az ipar számára meg kell termelnie a mezőgazdasági eredetű nyersanyagokat (fa, bőr, textil, bioüzemanyag stb.). Hosszabb távon a termelési struktúra természeti adottságainkhoz igazodó átalakítást követel, amit a fokozódó nemzetközi versenyben, valamint az EU-hoz való kapcsolódásunkkal összhangban kell megvalósítanunk.

Adottságaink jobb kihasználása révén a nemzetközi kereskedelemben elsősorban áruink sokféleségével indokolt bekapcsolódnunk:

- termelni csak azokon a szántóterületeken érdemes, ahol a költségeknél gyorsabban növekvő hozamokat érhetünk el. Ezért a gabona- (búza, kukorica) és hústermelést – különösen az abrakra, illetve a drága takarmányokra épülő hústermelést – a piacok fizetőképes szintjéhez kell igazítani,
- az öntözési rendszerek (regionális vízgazdálkodás fejlesztése) meghatározó szerepet játszanak a zöldség- és gyümölcsstermesztés modernizálásában, az exportálható vetőmagok, szaporítóanyagok vagy általánosabban biológiai anyagok termelésében. Fontos körülmény az is, hogy a Kárpát-medence Európa egyik legszárazabb régiójává vált, s az előrejelzések szerint e tendencia folytatódik. Az esetleges éghajlatváltozás hatására bekövetkező vízkészlet csökkenés ellensúlyozása érdekében megelőző intézkedésekre van szükség. A kertészeti ágazatok jelentős szerepet vállalhatnak a gazdaságos mezőgazdasági exportképesség fokozásában, s a kormányzati támogatások kiemelt prioritásai lehetnek (vízdíj, berendezések beszerzése stb.),
- az aszályos időjárás ellensúlyozásának másik széles körben alkalmazott módszere a szárazságtűrő növényfajták nagyobb arányú nemesítése és termesztése. E növények termesztése nem igényel költséges technológiát, s összeegyeztethető a “fenntarthatóság” alapelvével.

5.4. Az állami politika eszköz- és intézményrendszere

Állami szerepvállalás nélkül a magyar agrárgazdaság gondjai nem oldhatók meg. Ezt a szerepvállalást, az állami támogatás egész rendszerét, a mai helyzetnek megfelelően, valamint a kitűzendő agrárpolitikai célok realizálása érdekében újra kell fogalmazni. Nagy a veszély ugyanis az állami támogatást szolgáló források elaprózására, ami lerontja a támogatások hatékonyságát. A fejlesztési támogatások lehetőség szerinti csökkentése mellett például piacépítési, marketing-promóciós programokat is kell indítani. Az agrárgazdaság működési zavarainak egyik alapvető oka az ágazat sajátosságaihoz igazodó finanszírozási rendszer és banktechnikák hiánya. Megoldandó az agrártermelés forgatóke-finanszírozása, másfelől a hosszabb lejáratú fejlesztési hitelek feltételrendszerét is ki kell dolgozni. Mindehhez sajátos intézményi konstrukciók is szükségesek (földhitelintézet, jelzálog, ügyletfinanszírozás stb.). Emellett rendkívül fontos a mezőgazdasági adósságokkal kapcsolatos adósságrendezési megoldások kidolgozása.

A csökkenő állami szerepvállalás tendenciájának nem mond ellent az ágazati minisztérium hatósági jogkörének rövid ideig történő bővítése. A gazdasági diplomáciában, a tudományos kutatásban, a szövetkezés támogatásában, a járványok, fertőzések, környezeti ártalmak megelőzésében és elhárításában, a piaci rend (kvóták, garanciák, monopólium-

ellenes fellépések, minőség-ellenőrzés stb.) megkövetelésében, s természetesen az ezt alátámasztó jogalkotásban ugyanis az állami jelenlét hosszú távon sem nélkülözhető.

A hatósági jogkörök alkalmazásának empirikus vizsgálata során Jaffe KLEIMAN és Logue WILLETT a következőkre hívja fel a figyelmet. A kormányok egyáltalán nem meghirdetett célként produkálták az inflációt, hanem az más irányú gazdaságpolitika – elsősorban a kormányzati kiadásokat növelő, a teljes foglalkoztatottságot és jóléti államot célzó politika – eredményeként jött létre, miközben a kormánytisztviselők hangoztatták ragaszkodásukat a stabil árakhoz. Mindezt választóik miatt teszik, akik üdvözölnék ugyan az infláció számos mellékhatását, de még mindig makacsul ragaszkodnak az állandó értékű pénz képzetéhez, így az infláció kirobbanása azonnali nyomást váltana ki elfojtása irányába. A gazdaságpolitika állandó irányváltoztatásaival elősegíti a tényleges és az anticipált inflációs ráták széles skálájának kialakulását. Ilyen környezetben természetesen mindenkinek eltérő a várakozása. Mindenki érzékeli a jövőbeli infláció nagyságával kapcsolatos meglehetősen nagy bizonytalanságot. Olyan országokban, ahol az intézményesült megállapodások és a pénzügyi szerződések a hosszú távú normál árszínvonalhoz igazodnak, az inflációnak a politika kohézióképességére gyakorolt hatása csak felerősíti az átlagosan magas infláció nagy változékonyságra való hajlamát. Valójában a körültekintő viselkedés válik meggondolatlanná, és a meggondolatlan magatartás lesz körültekintő. A társadalom polarizálódik; egyik csoport szembekerül a másikkal. A politikai nyugtalanság fokozódik. Csökken a kormány irányítási képessége, miközben fokozódik az erős kormányzati beavatkozást kívánó nyomás.

Az agrártermeléshez és piachoz kapcsolódó hatósági döntések koordinációs központja csak az egész agrárgazdasággal foglalkozó, az intézkedések hosszú távú hatásait is mérlegelő főhatóság lehet. Ezért a mezőgazdasági piac szabályozásában, az export, az import mezőgazdasági termékeket érintő befolyásolásában csakúgy, mint a vidéki térségek agrárfejlesztésében, az agrárnépesség foglalkoztatottságával, a kedvezőtlen szociális helyzetű térségek programjával kapcsolatos ügyekben is indokolt a szaktárca koordinációja. Az állami szervek, az érdekképviselők és a kamarák közötti munkamegosztást a modernizáció feladatai jelölik ki. Indokolt, hogy a piacszervezésben, a szolgáltatások ellátásában, az információs rendszer működtetésében a kamarák további feladatokat vállaljanak át.

Az agrárrendtartás működtetésével kapcsolatos jogosítványok egy része is a mezőgazdasági termelőkhez és az önkormányzatokhoz telepíthető. Az állam a támogatók felhasználásáról szóló döntésekbe be kívánja vonni az érdekképviselőket. Ehhez az érdekegyeztetés intézményes rendjének jogszabályi továbbépítése is szükséges. A piacgazdasági követelményekkel és EU csatlakozási törekvéseinkkel összhangban indokolt átalakítani az agrárágazat irányításának középszintű intézményi rendszerét. Növelni indokolt a regionális, szakmaközi kapcsolatok súlyát a megyei, igazgatási szervezetekkel szemben.

5.5. Az innováció új rendszere az agráriumban

Az agrárinnováció érdekében a kutatás, az oktatás-képzés és a szaktanácsadás intézményes rendjét a stratégiai célokhoz kell igazítani. Az agrárszabályozás rendszerében a mezőgazdasági termékek árszabályozásába beépül a kutatás és a képzés költsége. Az így képződő összegek, agrárinnovációs alapok felhasználásáról, a tudomány, az oktatás képviselőinek bevonásával születnek az állami döntések. Az alap- és alkalmazott kutatások mesterkélt szétválasztása helyett a vegyes finanszírozású, az egész innovációs láncot át-

fogó mezőgazdasági kutatási programoké a jövő (alap- és alkalmazott kutatás, fejlesztés s egyben szaktanácsadás). Az ilyen programok viszont csak nemzetközileg is versenyképes kutatóhelyekre telepíthetők. A többforrású pénzügyi menedzselést lehetővé tevő új szervezeti formák ésszerű takarékosagra, létszámgazdálkodásra serkentenek, s a kutatóhely anyagi biztonságát egyértelműen az eredményességhez kötik.

Az új agrároktatás elsősorban abban különbözik a korábbi rendszertől, hogy kevésbé a jelenleg többségének mondható, de az új agrárstruktúrában csökkent szerepkörű termelésirányítók képzésére irányul. Az átalakuló agrárstruktúrával összefüggésben szükségessé válik a mezőgazdasági vállalkozói szándékokkal rendelkező marketing- és egyéb szakemberek, a megnövekedett jelentőségű és tagoltságú hatósági szakszolgálati tevékenységek (növény- és állategészségügy) művelői, a környezetvédelmi szakemberek (természetvédelem, városi zöldterületek stb.) nagyobb számban való képzése. A nyugati mintákhoz hasonlóan nálunk is indokolt egy, a középfokú és a felsőfokú képzés közötti köztes forma megtalálása, amely az előbbinél több elméleti felkészültséget, az utóbbinál több gyakorlati ismeretet adna.

Az EU tagországokban sokszínű piaci intézmények segítik az agrártermelés alkalmazkodását, melyek kiépülését az agrárpolitika is támogatja, beindulásukat pénzügyileg is segíti. Különösen kiemelkedő a korszerű felvásárló és feldolgozó (marketing) szövetkezeti szektor szerepe. Magyarországon is kívánatos lenne ösztönözni a mezőgazdasági szereplők önszerveződését, az egyéni és társas vállalkozások összefogását, a vertikális integráció különböző formáinak kifejlődését. Ez egyben a nemzetközi versenyképességnek is fontos feltétele. A mezőgazdasági kereskedelempolitikában:

- Az exporttámogatások új rendszere alakítandó ki, amely az európai szabályozás analógiájára a termékekben foglalt mezőgazdasági nyersanyagtartalmat értékeli.
- Stratégiai cél a nemzetközi kötelezettségvállalásokkal összhangban lévő, GATT- konform vámszabályozás és az egyéb eszközökre támaszkodó piacvédelem kialakítása. Ennek nem szabad kizárnia a külföldi termékeket a magyar piacról, de ki kell szűrnie a beszállító országok, illetve régiók igen magas exporttámogatásából fakadó elfogadhatatlan versenyelőny hatásait.
- A piacpolitikában a termékek minőségi paraméterei, az élelmiszerek szavatolt egészségügyi biztonsága kerül előtérbe, s ehhez megbízható állami és önkormányzati ellenőrzési és garanciarendszer szükséges. Az élelmiszeriparnak különösen azok a területei tekinthetők perspektivikusnak, ahol a hazai nyersanyag-előállítás is biztosított, bár a feldolgozószféra azon területei sem hanyagolhatók el, ahol a magas importtartalom ellenére nettó export-többlet érhető el (például: édesipar). A hazai előállítású élelmiszerek ma már azonban nemcsak a külpiacokon, hanem belföldön is kiélezett versenyhelyzetnek vannak kitéve. A versenypozíció javulása a termékminőség javítása mellett a vállalati – harmadik fél által tanúsított – minőségbiztosítás bevezetésével érhető el. Az élelmiszer-ipari vállalatok közül egyre többen foglalkoznak e feladat megoldásával, ami a kormányzat által támogatott ágazati minőségpolitikával segíthető.
- A hazai agrárgazdaság egyik leggyengébb pontja a piaci pozíció megszerzésére irányuló marketing. A fejlett gazdaságú országok korszerű agrárkereskedelmének szervezettől, technikai, működési színvonalától nagy az elmaradásunk. A már a '90-es években is megújulásra érett szervezetek helyét sem az új, korszerű, hanem a más történelmi körülmények között létrejött, a '30-as évek piaci gyakorlatát idéző szervezetek foglalták el.

- A piaci igényeknek megfelelő élelmiszert csak integrált termeléssel lehet előállítani, ezért sürgető szükség van a jelenlegi dezintegrált állapot fokozatos felszámolására. Az integráció megteremtésében fontos módszerként alkalmazható a még nem privatizált élelmiszer-ipari és kereskedelmi vállalatoknak a mezőgazdasági termelők tulajdonába, illetve vállalkozásba (bérletbe) adása.
- Az agrárpolitikának, így az agrárkereskedelemnek sem lehet célja egy-egy úgynevezett kitörési pont mellett kitarítani. Az egy vagy kevés számú áru, a "hungaricum" lehetőségei ugyanis könnyen beszűkülhetnek. Adottságaink hasznosítása révén a nemzetközi áruforgalomban inkább termékeink sokféleségével indokolt integrálódnunk.
- Az agrárgazdaság modernizációs céljainak megvalósítása érdekében az exportversenyképesség egyik elengedhetetlen feltétele az exportfinanszírozás megoldása, amihez alapvetően az exporthitelezés, az exportfaktorálás és az exporthitel garancia-rendszerének kiépítése szükséges.

A magyar agrárdiplomácia fő feladata az alternatív piacok felkutatása, a kapcsolatrendszer lehető legszélesebb körű kiépítése, a fizetőképes, vagy jövőben azzá váló, vagy azzá tehető piacok megdolgozása, megnyerése. A megnyert piacok megtartása, a magyar áruk elismertetése, a piacra jutási lehetőségek javítása lehetőleg úgy történjen, hogy ezért cserébe aránytalan piacnyitásra ne kényszerüljünk.

Magyarországnak, az EU politikájával összhangban, modernizálnia kell, illetve külön kell kezelnie a kedvezőtlen helyzetű területek problémáját. Az ország területének ugyanis mintegy harmada tartósan kedvezőtlen helyzetű marad, kevés önfejlődési lehetőséggel. E területek sorsa más területek fejlődésétől és így az újra elosztható források nagyságától, valamint az önerőből származó lehetőségektől függ. Ez utóbbiak keretében a nem mezőgazdasági tevékenységből származó, de a mezőgazdasági munka mellett, azzal párhuzamosan végzett tevékenység érdemel figyelmet, valamint az esetlegesen új foglalkozási lehetőségek teremtése a regionális gazdaságfejlesztés által. Tapasztalatok igazolják, hogy a hátrányos helyzetű régiókban sem szabad csupán egy tényezőre, „kitörési pontra” összpontosítani a figyelmet, jóllehet sokkal szűkebb itt a gazdasági mozgástér, mint a kedvező helyzetű területeken.

A többtényezős térségi kezelés lényege, hogy az alacsony gazdasági színvonalú agrárvidékek számára készüljön olyan térségfejlesztési elgondolás, amely számba veszi – a hátrányok mellett – a kedvező vagy kedvezőbbé tehető lehetőségeket. Ebben kapjanak nagyobb szerepet régióként az ott működő agrár-felsőoktatási intézmények. Elsőrendű érdekek fűződnek tehát ahhoz, hogy ne alakuljanak ki új depressziós területek, a jelenlegiek pedig 10-15 év alatt megváltozzanak. Ennek eszköze a mezőgazdaságban a termelési- és a birtokstruktúra-váltás, nem mezőgazdasági eszköze a regionális gazdaságfejlesztés, s legkevésbé célravezető, de esetenként elkerülhetetlen módja a szociálpolitika. Ez utóbbihoz sorolva kell említeni a képzés, iskolázottság lehetőségeit, amely közismerten korlátozottabb az aprófalvas szórványtelepüléseken etnikai hátrányok esetén.

6. AGRÁRTERMELÉS ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS KAPCSOLATA

Tapasztalatok igazolják, hogy a hátrányos helyzetű régiókban sem szabad csupán egy tényezőre, „kitörési pontra” összpontosítani a figyelmet, jóllehet sokkal szűkebb itt a gazdasági mozgástér, mint a kedvező helyzetű területeken.

A gyermekek, a fiatalok iskolázottsága mellett kimondottan szociálpolitikai kezelést igényel e területek idős lakóinak helyzete. A családi, majd a szövetkezeti kötelek elsorvadása után sürgőssé vált olyan mezőgazdasági betegségyekezési, új biztosítási rendszer támogatása, amely figyelembe veszi az agrársajátosságokat, de számol az egyéni gazdálkodók új rétegeivel is. A rendszert indokolt és lehetséges összekapcsolni – a nyugat-európai gyakorlat bizonyos elemeinek átvételével – a birtokstruktúra szétaprózódását megakadályozó örökösödési törvény életbeléptetésével.

Hazánk kedvező gazdaságföldrajzi fekvése történelmi lehetőséget kínál ahhoz, hogy Nyugat- és Kelet-Európa metszéspontjában kiegyenlítő, közvetítő, agrárkereskedelmi fejlesztő és pénzforgalmi központtá fejlődjék. A magyar élelmiszer-gazdaság modernizációja a humán erőforrások és a gazdaságföldrajzi adottságok mellett a megújítható természeti erőforrásokra épülő termelési kultúrák (mezőgazdaság, élelmiszeripar, bioenergia) és az ezekhez kapcsolódó biotechnológiai iparok (gyógyszeripar, fermentációs iparok stb.) fejlesztésével számol. Az élelmiszergazdaságnak más tevékenységekkel nem pótolható szerepe van a nemzetközi gazdasági együttműködésben, a külkereskedelmi kapcsolatokban is, a magyar termékek előállítására és külföldi értékesítése terén. A mezőgazdaságnak – a nemzeti jövedelemtermeléshez való közvetlen hozzájárulását messze meghaladó mértékben – van szerepe ugyanakkor a vidék (az adott táj) kultúrállapotának fenntartásában és fejlesztésében, a környezetvédelem és környezetgazdálkodás megvalósításában. Jelentős hozzájárulása ez a nemzeti identitás és hagyomány ápolásához, a magyar nép jövőképeinek pozitív alakításához.

6.1. Komparatív előnyök és hátrányok az agráriumban

A magyar mezőgazdaság hagyományosan kiemelkedő jelentőséggel bír a nemzetgazdaságban. Innen származik a bruttó nemzeti termelés 11-13%-a, az export 20-22%-a, foglalkoztatja az aktív keresők mintegy 10%-át. Az 1989-et megelőző négy évtized mezőgazdasági teljesítménye különösen kiemelkedőnek minősíthető a környező országokéhoz képest, de számos paraméterében az élmezőnyhöz tartozott a fejlett piacgazdaságú országok mezőgazdaságaival folytatott versenyben is. A világon a legmagasabbak közé tartozott például az egy főre jutó nettó mezőgazdasági export tekintetében, miközben a hazai élelmiszerpiacot az árubőség jellemezte. Az ágazat jó teljesítményeihez hozzájárultak az ország kedvező

ökológiai feltételei. Az EU-országokkal összevetve a természeti erőforrásokban mind a termőtalaj, mind az éghajlati elemek tekintetében Magyarországnak potenciális előnye van.

Ez megmutatkozik például az egy lakosra jutó terület és az egy lakosra jutó szántóterület európai sorrendjében elfoglalt negyedik, illetve második helyezésünkben. Ha hozzáadjuk ehhez a kedvező klimatikus tényezőket és a rendelkezésre álló tapasztalt és képzett emberi erőforrást, adódik az ágazat feleslegtermelő képessége. Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben jelentős visszaesés volt megfigyelhető. Az általános visszaesés mellett nem elhanyagolható a területi különbségek kiéleződése sem. Az egyébként is hátrányos helyzetű térségek számára a mezőgazdasági termelés további csökkenése a teljes leszakadás veszélyét hordozza magában. Az agrárágazat válságjelenségei sem újkeletűek, gyökerei visszanyúlnak a rendszerváltás előtti időszakra.

A mennyiségi visszaesés mellett érzékelhető minőségromlási tendenciák is beindultak, amelyek hatásukban tartósabbak és költségesebbek, nehezebben kezelhetőek, mint a mennyiségiek. A tenyésztői munka megtorpanása, a biológiai, genetikai alapok leromlása, a megfelelő vető- és szaporítóanyag, a műtrágya és növényvédő szer felhasználás csökkenése, a gyomfertőzősítés növekedése mind a versenyképes minőségi áru előállítás ellen ható tényezők. A minőségromlás nagyobb veszély, mint a mennyiségi visszaesés. A mennyiségi árualap növelése – növény- és állatfajonként differenciáltan – a rendelkezésre álló tényezők felhasználásával megoldható.

Az agrár- és élelmiszerexportban sikerként könyvelhető el a gyorsan megvalósított piacváltás. Nem valósult meg ugyanakkor az export szerkezetének átalakulása, lassú a feldolgozottsági fok növekedése. Nem sikerült realizálni az EU-val kötött megállapodás biztosította aszimmetrikus előnyöket, amelyek potenciálisan 8-10-szeresek voltak a magyar fél számára. A magyar mezőgazdaság két évtizede tartó, a 90-es években egyre élesebben a felszínre törő ellentmondása az agrártermelés lehetőségei és tényleges teljesítménye közötti elszakadás. Az okok feltárása és elemzése nélkülözhetetlen az előrelépés szempontjából.

A számos ok közül legfontosabbnak a következőket szokás említeni:

- belső és külső piacvesztés;
- cserearányromlás;
- a gazdaság szerkezetéből adódó jövedelemhiány;
- az elmaradó fejlesztések;
- a tulajdonváltás, és szervezeti átalakulás.

Ezek mindegyike valóban kapcsolatos az ágazat válságával, a valódi okok azonban ennél mélyebben húzódnak meg, és sok vonatkozásban túllépik az ágazat kereteit. Nyilvánvalóan kapcsolatba hozhatók a gazdaság és a társadalom általános hazai és nemzetközi problémáival, a társadalmi-gazdasági rendszerváltással, valamint az azt követő pártpolitikai csatározásokkal egyaránt. A rendszerváltás után az agrárválság alapvető okának mégis a hosszú távú agrárstratégia hiánya volt tekinthető. A célok és eszközök tisztázása nélkül nem volt meghatározható a szükséges stratégia, nem volt felállítható a prioritási sorrend, nem alakulhattak ki azok az intézményi keretek és koordinációs mechanizmusok, amelyek nélkülözhetetlenek voltak az ágazat fejlesztése és jövője szempontjából. Az agrárstratégia hiányából következett az agrárválság másik oka, a szervezeti-intézményi zavar, és az ezzel szükségszerűen együtt járó koordinációs válság. A rendszerváltás gazdaságpolitikája a tulajdoni és szervezeti struktúra átalakítását a stratégiát szolgáló eszköz helyett célnak

tekintette, és mint ilyen fölé rendelte a gazdasági, hatékonysági követelményeknek. Ebből következően tovább bonyolódtek a tulajdoni és használói viszonyok, összekuszálódtak az integrációs láncok és az érdekviszonyok. A hosszú távú stratégia hiányában egyébként is elbizonytalanodó, belső feszültséggel terhes ágazat helyzetét természetesen tovább rontották az egyéb súlyos külső és belső hatások (piacvesztés, aszály). Átélve a gazdasági világválság (2008) által okozott gazdasági recessziót, új lendületet kapott a hazai agrárium, ami a földhasználat rendszerének átalakítását is eredményezte, ezzel lassú, de fejlődő pályára állt az ágazat.

6.2. Lehetséges agrárstratégiai modellek

Jövőorientált agrármodell olyan szemléleten alapuló gazdaságpolitikát jelent, amely az agrárgazdaság számára olyan feltételeket teremt, melyek hatásaként hosszú távon biztosítja az ágazat fejlődését, hosszú távú prosperáló fennmaradását. E tekintetben jelentős szerepe van a nemzetközi körülményeknek, várható versenyfeltételeknek megfelelő struktúra kialakításának, az erőforrások célszerű összpontosításának és az azt elősegítő politikáknak. A jövőorientált politika különösképpen figyelembe veszi a műszaki fejlődés várható trendjét, a technológia fejlesztési irányát, valamint a fogyasztói igények alakulását. A jövőorientáltság a stratégia szintjén mindenekelőtt megfelelő, optimális struktúra-politikai célok kitűzését jelenti. Ez programszinten az erőteljes gazdasági vállalkozások kialakulását elősegítő, az innováció, műszaki, technológiai fejlesztés eredményei adaptációjának támogatását célzó döntések meghozatalát jelenti. A fentiek értelmében a birtok-politika keretében olyan termelői és tőkeerőt képviselő átlag birtokméret kialakulását kell támogatni, amely képes a legkorszerűbb technika és technológia megszerzésére, eredményeinek adaptációjára és alkalmazására. Ezzel párhuzamosan az agrárpolitika a kutatási és fejlesztési politika program- céljaként biztosítsa a világszintű kutatási eredmények kimunkálását vagy átvételét. A jövőorientáció vonatkozásában a programcélokhoz sorolható a fentiekén kívül az információ, technológia, az infrastruktúra fejlesztésének, preferenciális súlyozással pedig az emberi erőforrás fejlesztésének támogatása.

A versenyorientált modell célkitűzését több tényező indokolja, így a piacgazdaság rendszer-kompatibilitásának, valamint az európai agrárpiacon egységesített versenyfeltételekhez való igazodás pragmatizmusának igénye. A versenyorientált agrárpolitika kompatibilis a jövőorientált politikával, mivel az a megfelelő üzemenagysággal a műszaki fejlődést és az erőforrások koncentrációját szolgálja, ami ugyanakkor élesebb versenyhez vezet. Az élesebb verseny a vállalatok részéről költségeik csökkenését és egyben optimalizálását igényli. Így elképzelhető, hogy a termelés és verseny optimuma közelít egymáshoz vagy akár azonos pontban alakul ki. Az optimumok egybeesése pedig mind a termelők, mind a fogyasztók érdeke. *A versenyorientált stratégia céljai:*

- Optimális versenyfeltételek kialakítása a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban.
- Optimális termékmennyiség, választék és minőség mellett biztonságos ellátás biztosítása.
- Versenyképes élelmiszerárak kialakítása, a fogyasztói érdek fokozottabb érvényesítése.

A megnevezett stratégiai célok megvalósulásához szükséges:

- Működőképes verseny kialakítása, a szerződési fegyelem szigorítása.

- A folyamatos ellátás biztosításának szabályozása, normális helyzetben és válság esetében, stratégiai tartalékok képzése. Piacorientált termelés, bel- és külkereskedelmi szabályozás.
- A föld, a haszonállatok és növények hozamának javítása.
- Az állat- és növényállomány minőségének fenntartása és javítása.
- Élelmezésfiziológiai szempontból optimális termékminőség biztosítása.
- A minőségi szabványok, jogszabályok EU-harmonizálása.
- Korszerű marketing logisztikai rendszer megteremtésének támogatása, a kereskedelmi lánc lerövidítése, az értékesítés hatékonysága növelésének támogatása.
- Megfelelő árszint biztosítása az FM, a terméktanácsok fogyasztói érdekképviselőket, valamint a kereskedelem képviselőinek egyeztetett, úgynevezett koncentrált akcióival.
- Az egészséges táplálkozás elterjedése érdekében a fogyasztók áru- és piacismeretének növelése.

A versenypolitikát mindenekelőtt az agrárpiaci rendtartás, az információpolitika, a szabvány- és minőségügyi politika, valamint az import-politika támogathatja.

Az exportorientált modell megvalósíthatóságát indokolja, hogy agrárgazdaságunk olyan adottságokkal, tradíciókkal és ezzel olyan jövőt hordozó potenciállal rendelkezik, amely indokolja agrárpolitikánk exportorientációját. Agrárexportunk fenntartásához és további fejlesztéséhez jelentős gazdasági, kül- és belpolitikai érdekeink fűződnek. Az Európai Unió azonban már csatlakozásunkat megelőzően is próbálkozott azzal, hogy a „komplementaritás” fogalma alatt nyomást gyakoroljon agrárpolitikánk hordozóira. E tárgykört objektív megközelítésből szemlélve, az lehetséges, hogy a jövőben, az egyre élesedő verseny körülményei között némely termékünk versenyképtelenné válik, és a piacról kiszorul. Ez ily módon a piaci verseny természetes szelektáló hatásának tekinthető.

Az azonban elképzelhetetlen, hogy politikai döntéssel olyan termékek termeléséről és kiviteléről lemondjunk, amelyek nemzetközi viszonylatban is állják a versenyt, és agrárgazdaságunk számára jövedelmező forrásnak bizonyulhatnak. Exportorientáció nélkül szinte az átfogó növekedést, fejlesztést középpontba helyező jövő-orientált agrárpolitika is értelmét veszítené. A – bár szelektíven – felfejlesztett kapacitások, a korszerűsített termelő eszközök, magas teljesítményű technológiák gazdaságos működtetése, megfelelő kihasználtsága csupán a hazai fogyasztási szintet jelentős mértékben meghaladó termelésnél képzelhető el. *Az export-orientált stratégia célrendszere:*

- Optimális export-alapok megteremtése.
- Export-alapok hatékony értékesítése.
- A nemzetközi együttműködés fejlesztése.

E stratégiai célok megvalósításához a következők a programcélok:

- A mezőgazdasági, élelmiszeripari termelés vertikális integrációja, a nagyarányú hozzáadott értéket tartalmazó termékek részarányának növelése.

- Az eredetvédelem, nemzetközi termékszabványok megalkotása, alkalmazásuk biztosítása.
- Minőségi import-input tényezők gazdaságos, hatékony beszerzése.
- Stratégiai export – logisztikai rendszer megteremtése.
- Export-termékeink kedvező, preferenciális feltételek mellett való értékesítése.
- Korrekt, diszkriminációmentes export-feltételek biztosítása, a protekcionista importpolitika leküzdése.
- Hatékony export-marketing szerviz intézmények létrejöttének támogatása.
- Offenzív kollektív – marketing stratégia és program kialakítása.
- Integrációs, illetve szabadkereskedelmi megállapodások rendszerének létrehozása.
- Nemzetközi kutatási, fejlesztési programokban való részvétel kezdeményezése.
- Vállalatok nemzetközi együttműködési feltételeinek javítása, támogatása.
- Állami intézmények együttműködésének kezdeményezése.

A magyar export-orientáció kulcskérdése – a megfelelő minőségű és mennyiségű export-árualap mellett – a marketing stratégia újragondolása, megfelelő logisztikai rendszer felépítése, az értékesítés formájának, módjának, technikájának a kiéleződő versenyfeltételekhez való alkalmazása. Igen fontos tényezőnek kell tekinteni a specialitások megteremtését. A magyar exportstruktúrában bővíteni kell az úgynevezett prémiumáras termékek skáláját, valamint szűkíteni szükséges az alacsony hozzáadott értékű termékek körét. E mellett jelentős kihatással lehet az export hatékonyságára a megfelelő képviselők, konzignációs raktárak rendszerének megteremtése, valamint a szállítási fegyelem, a korrekt magatartás.

Szociális- és környezetorientált modellben a fejlett gazdaságokban a mezőgazdaság ma már több célt követő, multifunkcionális ágazat, amely hagyományos termelő, ellátó szerepén kívül számos egyéb társadalmi feladatot is ellát. A mezőgazdaság kiemelten fontos funkciója a természeti életfeltételek fenntartása és ápolása, a vidék sokféleségének megőrzése, üdülőtérsegek teremtése és ápolása. Mindezek mellett az ipari nyersanyag termelése és szállítása, a vidéki lakosság életfeltételeinek biztosítása is alapfunkció.

Életminőségünk szempontjából a környezet védelme és ápolása alapvető, vitális érdek, ezért koncepcionális értéknek tekinthető. Jövendőbeli agrárgazdaságunkban – a fejlett országok fejlődési irányát is követve – a környezet határok feletti és egyetemes értékére, de a foglalkoztatási politika, az idegenforgalom és az egészségügy szempontjaira való tekintettel is, a környezet fokozott mértékben megkülönböztetett figyelmet érdemel. *A környezet-orientált stratégiai célok:*

- A természeti kincsek megőrzése és hasznosításuk biztosítása.
- A környezet és emberi lét integratív szemléletének megteremtése és alkalmazása.
- A vidéki üdülés feltételeinek javítása.
- Az állatok elkerülhető szenvedéstől való megkímélése.
- A talaj és vizek tisztaságának megőrzése, a föld ökológiai szempontból szakszerű művelése és gondozása.
- A termőföld termékenységének megőrzése.
- A levegőszennyezés csökkentése.
- A víz- és szélrózió hatásának csökkentése.
- Az ökológiai rendszer épségének megőrzése, működésének elősegítése.
- A növény- és állatfajták sokféleségének fenntartása.

- A természet mint élettér fontosságának ismertetése és népszerűsítése.
- A természet- és környezetvédelem magas szintű normáinak megteremtése, megsértésük szigorú büntetése.
- A környezetvédelmi normák, szabványok EK-harmonizációja.

A környezet-orientált stratégia céljainak végrehajtását elősegítheti a környezetvédelmi-, az állategészségügyi-, a minőség- és szabványpolitika, a támogatási- és az oktatáspolitikai.

A vázolt stratégiai célrendszerek fókuszában az optimális ágazati struktúra kialakítása, az optimális versenyfeltételek megteremtése, a külkereskedelem komplex fejlesztése, valamint az egészséges környezet kialakítása áll. Az optimális ágazati struktúra kialakítását indokolja, hogy agrárgazdaságunknak jövőt, perspektívát csak a csúcsteljesítményeket nyújtó műszaki és technológiai fejlesztéssel és annak szakszerű, gyors adaptációjával lehet biztosítani. Ugyanakkor a csúcstechnológia megszerzésére, alkalmazására csupán tőkeerős, magas szinten képzett munkaerővel rendelkező cégek képesek. Ez indokolja azt, hogy az agrárpolitika egyik fő feladatául a csúcstechnológia fejlesztését és adaptációja feltételeinek megteremtését tartsa.

Az optimális versenyfeltételek kialakítását a piaci verseny indokolja. Piacgazdasági feltételek között a verseny az, amely az ármechanizmust, valamint az erőforrások allokációját szabályozza. Mivel azonban a verseny – mint olyan – „vak” és csupán spontán erőt hatást kifejtő mechanizmus, ezért szükséges, hogy működését a társadalom – érdekeinek megfelelően – szabályozza, hatásait pedig korigálja. Agrárgazdaságunknak az önellátást meghaladó, nagy hatékonyságra, magas hozamokra képes potenciálja, termékeinek kiváló tulajdonságai, gazdasági és társadalmi szempontból jelentős szerepe indokolja a következetes exportorientációt. A környezetorientáció alapvetően két stratégiai szempontból indokolt. Egyrészt, mint gazdasági tényező, amely a termelés alapját képezi, másrészt, pedig mint élettér, amely az emberi élet biológiai és lélektani feltétele.

A fent felvázolt koncepció és stratégia rendszerével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy annak megvalósítása, szűkös forrásainkra való tekintettel, csupán jelentős forráskoncentráció esetében lehetséges. Ennek középpontjában makroökonómiai vonatkozásban a stratégiai szemléletű, kifelé orientált növekedés, társadalmi vonatkozásban pedig az életminőség magasabb dimenziójú fogalma áll, amely alapja lehet a vidékgazdaság térbeli fejlődésének.

6.3. A fenntartható fejlődés speciális tényezői és az élelmiszergazdaság

Külön figyelmet érdemel a mezőgazdasági átalakulás szociális oldala. A termelés visszaesése, a tulajdonosi struktúra átalakulása kétségtelenül szociális gondok és feszültségek forrása volt. A mezőgazdaság csak annyiban járulhatott e gondok megoldásához, amennyiben a hatékony termelés keretei között – számottevő állami támogatás nélkül – arra mód nyílott. Mindezek alapján az agrárszektor hosszú távú érdeke olyan üzemi struktúra kialakulása, amely mellett lehetőség nyílik a világpiacon versenyképes termékek előállítására. Ennek kell az agrárpolitika alapvető célkitűzésének lennie. Minden ettől való eltérés mérhető káros gazdasági következményekkel jár. *Cél a többszektorú agrárgazdaság fejlesztése, amelyben*

a szövetkezeti gazdaságok, a mezőgazdasági társaságok, a magánvállalkozások, és a kiegészítő mezőgazdasági tevékenységet folytató kiscgazdaságok az esélyegyenlőség és a versenysemlegesség feltételei között gazdálkodnak. Jövedelemtermelő képesség fejlesztése szempontjából a bel- és külpiazi lehetőségek radikális változása alapvető kihívást jelent az egész agrártermelés számára. Könnyen megfogalmazható az a kíváncsalom, hogy az ágazatnak alkalmazkodnia kell a megváltozott körülményekhez. Ez így igaz, de közgazdasági szempontból a feltételek megszervezése nélkül nehezen értelmezhető, illetve csak oly módon fogható fel, hogy a kemény verseny az agrárvállalkozások nagyszámú csődjét, a termelés csökkenését eredményezi, az alkalmazkodni képes hatékonyan termelő agrárvállalatok pedig kedvező helyzetbe kerülnek.

A pénzügypolitika azon elképzelése, hogy a pénzsűkítő rendszer a hatékonyan működő vállalkozásoknak kedvez, alapjában nem kérdőjelezhető meg. A konkrét megvalósulás azonban a behajthatatlan követelések miatt nehéz helyzetbe hozza az egyébként működőképes vállalkozásokat is. A vállalatok likviditási gondokkal küzdenek, még magas kamatok mellett sem képesek hitelhez jutni, ami a mezőgazdasági termelés sajátosságait figyelembe véve, komoly gondokat okoz. A szakirodalom és a gyakorlati szakemberek is régóta jelzik az árszínvonal változások eltéréseiből adódó gazdasági problémákat, aminek következménye, hogy a költségvetési központosítás mellett az árakon keresztül is jelentős jövedelemelszívás történik a mezőgazdaságból. A mezőgazdaság képtelen csak részben is áthárítani a termelési tényezők áremelkedését, azon egyszerű oknál fogva, hogy szűkül a piac, a fizetőképes kereslet csökken, az árliberalizmus árcsökkenési következményekkel járt. Ezen okok miatt az agrárágazat jövedelmezőségi szintje igen alacsony (átlagosan 4-5%), ami a fejlesztési források beszűkülését jelenti és fokozatos technológiai leépülést eredményez.

A költségvetési támogatások instabilitása, a hitelkamatok arra kényszerítik az agrártermelőket, hogy feléljék termelőalapjaikat, vagyonukat és olyan technológiai megoldásokat alkalmazzanak, amelyek nem felelnek meg a magas piaci követelményeket kielégítő termékek termelésének. Ha az érdekeltségi rendszert a vagyonérdekeltség irányába akarjuk elmozdítani, akkor lehetőséget kell biztosítani az agrárvállalkozások vagyonfelhalmozására, különösen kiemelve az újonnan induló vállalkozásokat, hiszen a felhalmozott vagyon képezheti a fedezetét a gazdálkodás folyamatos finomításának. Az állam – de inkább nevezzük makrogazdaságnak – szerepe nem csökkenhet, sőt bizonyos értelemben az átalakulás kapcsán még növekednie is kell a piacgazdaság építésének generálójaként.

A piacgazdaság fejlesztésénél abból kell kiindulni, hogy a tőke és a munkaerő hosszú távon szabadon áramlik az egyes nemzetgazdasági ágak között. Abban az esetben, ha a mezőgazdaságban elérhető profit és a személyes jövedelmek elszakadnak más ágazatoktól, akkor a spontán piaci hatások érvényesülnek, ami inkább tőkekivonást jelent a mezőgazdaságból és növekszik a munkanélküliség. A fejlett országokban sem magára hagyott piac az agrárszektor spontán hatásoknak kitéve, hanem szabályozás alatt áll, ami egyaránt jelent támogatást – pozitív ráhatás – vagy korlátozást – kvóták. A kettő együttesen biztosíthatja az átlagprofitot. Az agrárvállalkozások számára a viszonylagos jövedelemstabilitás, az árkiegyenlítés, a vagyonképzés válik az érdekeltségi hajtóerővé. A makrogazdasági folyamatrendszer olyan negatív jelenségeket takar – a piaci rendszer kiépítésének hangoz-

tatása mellett – ami a mezőgazdasági tőke kivonásában, az alacsony munkabérekben, a költségvetési többletbefizetések egyoldalusításában jelenik meg.

A vertikális és horizontális kooperáció a termelőerők fejlődése, a nagy nemzetközi piacok kialakulása egyre inkább szükségszerű a vállalatok között. A fejlett nyugat-európai országokban a vertikális kapcsolatoknak alapvetően két formája alakult ki. Az európai országokra jellemző családi magángazdaságok nagyrészt maguk alakították ki, szervezték meg közös szövetkezeti formában a feldolgozó és értékesítési, szolgáltató, információs, tanácsadó szervezetüket. Erre jellemző, hogy a vertikumok jövedelmét az alapító tőke, a feldolgozott, illetve forgalmazott áru arányában visszaosztják a termelőknek, tehát a termelői érdekelttség és piaci kapcsolat közvetlenül biztosítva van. Ez a szervezet garancia arra is, hogy a termelő és fogyasztó közötti termékpálya a legrövidebb legyen, mivel a versenyhelyzet a költségekkel való takarékosagra inspirál.

A vertikális kapcsolatok másik – egyre jobban meghatározó – formája az élelmiszerkonstrukción, amelyekben a feldolgozó és a kereskedelmi, illetve a banktőke játszik meghatározó szerepet. E multinacionális nagyvállalatok közvetlenül a piaci impulzusok alapján szervezik a termelést, a feldolgozást és az értékesítést. Az alapanyag-termelők termelés és jövedelmbiztonságát a hosszabb időre szóló szerződések garantálják, amelyek a termeléshez a szükséges anyagok (vetőmag, műtrágya, takarmány, üzemanyag stb.) szállításától az áru átvételéig az egész gazdálkodást átfogják. A nemzetközi nagyvállalatok integrációja a termelés, feldolgozás, szállítás, értékesítés teljes folyamatát részleteiben is behatárolja. Figyelembe véve a magyar élelmiszergazdaság potenciális termelési lehetőségeit, komparatív előnyeit, versenyképessége a fejlett országok agrártámogatásának mérséklésével vagy korlátozásával hosszú távon jónak ítélnélhető. A meglévő mezőgazdasági termelőkapacitások fenntartása és fejlesztése tehát nemcsak az ágazat, de a nemzetgazdaság érdekében (ellátás, export, foglalkoztatás) is szükséges.

A magyar élelmiszergazdaság stabilizálását, sőt fejlesztését indokolja, hogy ebben az ágazatban volt a magyar gazdaság a világszínvonalhoz legközelebb a hozamszintben, a ráfordításokban és a munkatermelékenységben egyaránt. Ebben van a legnagyobb komparatív előnye, amit jó lenne kihasználni. A magyar élelmiszergazdaság fejlesztésének egyik alternatívája, hogy – a kedvező alapanyag-termelési és szállítási adottságokra épülve – az élelmiszer-feldolgozás és kereskedelem gyorsan modernizálódjék. Így magasabb szinten lehetne helyreállítani a korábbi, történelmileg kialakult európai munkamegosztást.

A nagy térségi piacok kialakulásával a rendelkezésre álló korszerű információval, piacszervező módszerekkel viszonylag biztonságosan lehet felmérni az igényeket és azokat az alapanyag-termelés, feldolgozás, értékesítés szervezett integrálásával mind mennyiségben, mind minőségben gazdaságosan lehet kielégíteni. A nagyüzemi és kisüzemi szimbiózis, a mezőgazdasági nagyüzemek feldolgozó, felvásárlási tevékenysége, a nagyipar városellátó és export árukibocsátása – monopolisztikus jellege mellett is – az élelmiszergazdaságnak jelentős vertikális szervezettséget és nemzetközi versenyképességet biztosított. Mivel a piacgazdaság körülményei között a piacot a fogyasztó jelenti, a termelő vállalatoknak is törekedni kell, hogy piackész termékeket lehetőleg a fogyasztóig, tehát a kiskereskedelemig juttassák el. Így közvetlenül érzékelhetik a piaci igényt és realizálni tudják a vertikum különböző fázisaiban képződő jövedelmeket, sőt elősegítik a helybeni foglalkoztatást is. Az újonnan alakuló gazdasági szervezetek, tehát egyrészt a termelők összefogásával, közös nagykereskedelmi

árubeszerzéssel, termeltetési feladatok termék-felvásárlás és előfeldolgozás nagyipartól való átvállalásával, saját feldolgozó és értékesítő vertikum kiépítésével lehetnek versenyképesek.

Mindezen előzmények ellensúlyozására a piachoz való tulajdonosi és vállalkozói alkalmazkodás feltételeit a kormányzati agrárpolitikának, a helyi lehetőségek kihasználását pedig – a megyei igények és korlátok felismerése alapján – a piaci elveken nyugvó önkormányzati programoknak és eszközöknek együttesen kell biztosítania. A piaci impulzusok, a helyi önkormányzati programok, valamint egyéb tényezők alapján kell felépülnie a kormányzati agrárpolitika cél- és eszközrendszerének, amelyik azonban mindig alulról felfelé kell, hogy építkezzen és nem fordítva, mint eddig.

6.4. A vidékfejlesztés lehetséges fejlődési irányai

6.4.1. A környezetipari lehetőségek

A „zöld ipar”, a „láthatatlan ipar”,²⁶ az „ökológiai ipar”. *Csak egy pár azokból a jelzőkből, amelyekkel a környezetipart illeték az elmúlt évek során megjelent cikkekben és tanulmányokban. Ez az iparág „a környezetvédelem háttérparának tekinthető”.*²⁷ Ha pontosabban kívánjuk a környezetipart definiálni, akkor érdemes a különböző statisztikai hivatalok meghatározásai között keresgélni, bár a megfigyelések alapján azok leginkább az OECD és a Eurostat által használtat fogadják el.²⁸ Ezek alapján: *A környezetipar magában foglal minden termelő és szolgáltató tevékenységet, amelyek segítségével mérik, megelőzik, vagy helyrehozzák a környezeti károkat, valamint hozzájárulnak a hulladék- és zajkibocsátás csökkentéséhez, továbbá elősegítik a táj és természet védelmét,²⁹ továbbá „ide tartozik az integrált erőforrásmenedzsment, illetve a környezet hatékony termelés és fogyasztás is”.*³⁰

A meghatározásból is kitűnik, hogy itt nemcsak egyszerűen a szennyezés kezeléstről van szó, hanem ennél sokkal többről: megfelelő, vagy más szóval a fenntartható erőforrás-gazdálkodásról, és ez által egy fenntarthatóbb termelésről, azaz egy eléggé komplex körről, amelybe ugyanúgy beletartozik az erőforrások hatékony, és megfelelő felhasználása, mint a környezet hatékony építkezés, vagy tájrendezés. Ez a komplexitás megmutatkozik a környezetipar struktúrájában is, illetve abban is, hogy mennyi különböző gazdasági tényező kapcsolódik hozzá, mint kiegészítő elem (egyetemek, tudásközpontok, kutatólaboratóriumok, tudományos intézetek stb.). Ezek a környezetipar sikerességéhez elengedhetetlenek, egyrészt a már meglévő környezeti problémák felmérése, tanulmányozása és helyrehozása miatt, másrészt pedig a preventív, kármegelőző tevékenységek valamint hatékonysági intézkedések céljából.³¹ A környezetipar összefogja és intézményesíti, a környezetvédelemhez kapcsolódó „ipari termelést” folytató gazdasági tényezőket (vállalatok, kutatóintézetek stb.), így egyfajta keretet ad nekik.

26 Jänicke – Zieschank, 2008. 5. old.

27 KOLLÁNYI – LISKA, 2007. 6. old.

28 MEZŐSÉGI, 2007, PÁGER, 2011.

29 KSH, 2005.

30 Jänicke – Zieschank, 2008. 6. old.

31 Káposzta – Nagy, 2013.

Hogy pontosabb képet kapjunk arról, hogy konkrétan mit is takar a környezetipar, érdemes megnézni, hogy a környezetiparnak milyen az iparági felépítése, milyen tevékenységekből áll össze. A környezetipart két részre szokták bontani:³²

1. A „pollution-management” vagy „end-of-pipe management” része. Arra utal, hogy ez a környezetiparnak a régebbi, hagyományosabb formája, így ebben a tanulmányban ezt a részt „*hagyományos környezetiparként*” nevezzük a továbbiakban.
2. A „resource management”, azaz környezeti erőforrás-menedzsment. Ehhez a részhez tartozik a természeti erőforrásokkal való hatékonyabb gazdálkodás, de ide kapcsolódnak az alkalmazott környezetbarát megoldások is. A hagyományos környezetiparhoz képest abban különbözik, hogy nem a szennyezés okán lép közbe, és minimalizálja azt, hanem eleve a megelőzésre törekszik, azaz a szennyezés kockázatát igyekszik redukálni.

A környezetipar legjelentősebb funkciója az, hogy megelőzze, illetve csökkentse a környezeti károkat. A fejlett országokban (például USA, Japán, Németország) e mellett további fontos funkciókat is kaphat, mint például a lakóhelyek környezeti feltételeinek, körülményeinek javítása. Itt jelenik meg a fogyasztók környezet-tudatra ébredésének jelentősége, ugyanis a társadalmi középosztály köreiben egyre nagyobb igény mutatkozik a természetes, egészséges környezetre. Mindinkább kezd kibontakozni az a cél, főleg civil szervezetek, egyéni kezdeményezések és természetesen a háttérben az állam révén, hogy az emberek minél magasabb hányada próbáljon meg környezettudatosan élni. Ezt az igényt kielégítendő, ezekben a környezetvédelemben általában az élenjáró országokban igyekeznek minél nagyobb figyelmet fordítani a környezetvédelmi fejlesztésekre és innovációkra (gazdasági szükség-szerűség), amiből értelemszerűen következik, hogy ők ennek a szektornak a piacvezetői.³³

Továbbá nemcsak a lakosság részéről van igény a környezetipari innovációk erősítésére, ugyanis az egyre szigorúbb szabályozások (mind lokális, mind globális) tovább növelik ezt az innovációs „kényszert”, hiszen a már említett magasan fejlett országokban általában igen jelentős intézkedéseket tettek a környezet megóvásával kapcsolatban. A környezetipart ma még javarészt inkább a politikai irányelvek terelik.³⁴ Ebből következik az összefüggés, hogy ahol nagyobb szigorúság van e téren, ott nagyobb lehet a környezetipari potenciál is. A nagy szigor hatással van az innovációk kialakulására és elterjedésére.

Az államnak fontos szerepe van a környezetvédelmi innovációk létrehozásában, igaz azt várnánk, hogy a piac stimulálja a magánvállalkozásokat, hogy versenyképes innovációkat hozzanak létre, de egyelőre a környezetipar kivételt képez ez alól, még pedig azért, mert a piaci mechanizmusok nem képesek felismerni a hosszú távú környezeti károkat, így azok nem nyújtanak megfelelő ösztönzőket a magánvállalkozásoknak ahhoz, hogy piac képes megoldásokat hozzanak létre.³⁵ Ebből következően joggal feltételezhetjük, hogy a környezetvédelmi politika indukálja a környezetvédelmi innovációkat. A környezetvédelmi innovációk további különlegessége a környezeti javak közjóként való számon tartásában rejlik, ugyanis

32 KOLLÁNYI – LISKA, 2007.

33 MEZŐSÉGI, 2007, PÁGER, 2011.

34 Jänicke – Zieschank, 2008.

35 Jänicke – Zieschank, 2008.

az így elért környezeti terhelés csökkenés, és az ebből következő költségcsökkenés nem „piacképes jószág”.

A környezetvédelem központi stimulálására jó példa az Európai Unió által 2008 végén kiadott „European Economic Recovery Plan” azon része, mely olyan PPP (public-private partnership) beruházásokra igyekszik ösztönözni a gazdasági szereplőket, amelyek segítségével a Lisszaboni Szerződésben meghatározott fenntartható fejlődési célkitűzésnek eleget tudnak tenni. Az egyes kategóriák alapján látható, hogy kifejezetten átfogó programról van szó, ugyanis az építőipar és az autóipar mellett a kis- és középvállalatoknak is nyújtanak támogatásokat a célok teljesítéséhez. Az Unió elkötelezettségét mutatja az ügy érdekében, hogy a teljes K+F-re fordítandó összeg nagyjából felét, mintegy 3-3,2 milliárd eurót különített el azért, hogy ebben a program segítse a vállalkozásokat, és hogy ez által azok teljesíteni tudják a már említett zöldebb, az erőforrások szempontjából hatékonyabb termelési technológiák adaptálását.

A környezetipar és a foglalkoztatás kapcsolatát még a piac méreténél is nehezebb megbecsülni, ugyanis itt még jobban elmosódnak azok a határok, amelyek alapján be lehet tájolni, hogy ki számít környezetipari foglalkoztatottnak és ki nem. Mindenesetre azt a tényt rögtön leszögezhetjük, hogy a környezetipar komplexitásából adódóan, eléggé tág azoknak a köre, akiket ide lehet sorolni. Így a következő részben fontos lesz annak a megkülönböztetése, aki *közvetlenül* érintett a környezetiparban attól, aki *közvetetten* (beszállítók, segéd munkások stb.). Annak is lényeges szerepe van, hogy az „ipari alkalmazottak” köre az „új iparágak” létrejötté során kibővült, és a gép mellett álló, kemény fizikai munkát végző munkások helyett, egyre inkább előtérbe kerülnek a magasabb tudásszinttel rendelkező, diplomás „ipari alkalmazottak”. Ezt támasztja alá az a statisztikai adat 2000-ből, mely szerint, amíg az Európai Unió teljes munkaerőjének 49%-ának van egyetemi végzettsége, addig a környezetvédelmi tanácsadás keretein belül dolgozók 57%-ára, a környezetipari foglalkoztatottak 58%-ára és a „szennyezés-menedzsmentben” érdekeltek 50%-ára igaz ez.³⁶

Amennyiben a definíció alapján határoljuk be a környezetipari foglalkoztatottak számát, úgy az Európai Unió munkaerőjének körülbelül 1%-át, mintegy 2,3 millió főt foglalkoztatott közvetlenül ez az iparág.³⁷ Ha ehhez hozzávesszük azokat is, akik közvetetten érintkeznek a környezetiparral, úgy azt kapjuk, hogy körülbelül 4,6 millió embernek ad munkát teljes-, vagy részmunkaidőben ez az ágazat az Európai Unióban (összehasonlításképpen: Magyarországon a KSH adatai szerint 2018-ban összesen nagyjából 4,5 millió fő volt „gazdaságilag aktív”).

A 15-74 éves népesség gazdasági aktivitását nemenként (1998-2008), foglalkoztatottjai körében szintén érdemes megvizsgálni, ahogy azt a piaci méretnél is tettük, azt, hogy miként oszlanak meg a foglalkoztatottak a két fő ág között:

- A hagyományos környezetiparban közvetlenül 1,85 millió fő dolgozik (az összes közvetlenül környezetiparban dolgozó körülbelül 80%-a), és további körülbelül 500.000 fő dolgozik közvetetten.
- A környezet hatékony erőforrás-menedzsmenten belül 455.000 főt alkalmaznak közvetlenül, és közvetetten további 585.000, így összesen egy kicsit több mint 1 millió fő dolgozik ebben az ágazatban.

³⁶ ECORYS, 2008, MEZŐSÉGI, 2007, PÁGER, 2011.

³⁷ ERNST&YOUNG, 2006.

Az, hogy a gazdaság a zöldebb, fenntarthatóbb irányba mozog, a foglalkoztatásra többféleképpen lehet hatással. Eszerint a környezetipari termékek gyártása révén létrejöhetnek új munkahelyek, továbbá lesznek olyan foglalkozások, amelyek lecserélődnek, így például a fosszilis energiahordozók helyett megújuló energiahordozók használatára térnek át, vagy a közúti helyett vasúti szállításra. Bizonyos állások meg fognak szűnni anélkül, hogy pótolná őket bármi is. Ez főleg az olyan állásokat érinti, amelyek nem vagy kevésbé környezetbarát gyártástechnológiához kapcsolódnak. Végül pedig sok meglévő szakma újradefiniálásra vagy átdolgozásra kerülhet általa, hogy a munkafolyamatokat, a módszereket vagy a szak tudást egyre jobban befolyásolja az, hogy a gazdaság a fenntartható, „zöld” irányba tart.

A megállapításokat figyelembe véve nyugodtan ki lehet jelteni, hogy az oktatásnak nagyon fontos szerepe lesz abban, hogy a szakmai elvárásoknak megfelelő munkaerőt képezzen a munkaerőpiacra, amely a környezetipari munkaerő-kereslettel szemben megfelelő kínálatot nyújt. A megváltozó igények a környezetiparral foglalkozó vállalatok részéről indukálhatja azt, hogy egy régióban, ahol a környezetipar jelentősebben megtelepedik, ott minimum felsőoktatási szinten, de szerencsésebb esetben akár a középfokú oktatásban (szakképzés) is megjelennek a környezetiparhoz kapcsolódó elméleti, gyakorlati szakismerteket oktató tárgyak, később pedig akár szakok is.

6.4.2. A smart vidékfejlesztés: a smart falu koncepció összefüggései

Általában a „smart” (okos) kifejezést a városi, urbánus világgal azonosítjuk, a vidéki térségekben való hasznosíthatóságát gyakran elhanyagoljuk. Ugyanakkor van létjogosultsága a smart vidéknek is, amely alapvetően a rurális térségek fejlesztési perspektíváit hivatott javítani. Mielőtt azonban a „smart falu” vidékfejlesztési aspektusait bemutatjuk, mindenképpen fontosnak tartjuk a fogalom és a koncepció bemutatását, azt, hogy milyen komponensekkel rendelkezik, milyen eltérő fogalmak ismerhetők fel, és milyen közös elemei vannak a koncepciónak. A kérdés, amire tehát a választ keressük az, hogy mitől lesz/lehet a vidék „smart”.

A definiálás kezdetén fontos hangsúlyozni, hogy (ahogyan a vidék fogalmára sem), úgy a smart vidék meghatározására sincs egységes keretrendszer. Másként használják a fogalmat Európában, az USA-ban és a fejlődő világban. Gyakran más a fókusz, más a hangsúly. Ugyanakkor, a definícióhoz vezető út első lépcsőjeként érdemes lehet segítségül hívni a régebb óta jelenlévő, és talán a köztudatba és a politikai döntéshozatalba jobban beívódott „smart city”, vagyis az okos város koncepciót, és a városi léptékből kiindulva meghatározni a vidéki térségekre is érvényes elemeket.

A „smart” kifejezés az elmúlt évtizedben egyre erőteljesebb és hangsúlyosabb kifejezéssé vált az európai vidékfejlesztési politikában. Köszönhető ez elsősorban az EU 2020 stratégia megjelenésének, amely intelligens (smart), fenntartható és inkluzív növekedést kíván megvalósítani, lényegében azért, mivel termelékenységben és a K+F+I kiadások tekintetében az EU-nál lemaradás észlelhető. Az intelligens (smart) növekedés olyan gazdaság építését jelenti, amely a tudásra és az innovációra támaszkodik. A fenntartható növekedés pedig inkább az erőforrás-hatékony, zöldebb és versenyképesebb gazdaságot támogatja. Az inkluzív növekedés pedig magas foglalkoztatású gazdaságot és szociális kohéziót hirdet.³⁸

A SMART koncepció hazai vonatkozásban 2014-ben, egy kormányhatározatban jelent meg, a 1631/2014 (XI.6.) Kormány határozata a *Digitális Nemzet Fejlesztési Program* megvalósításáról, melyben kijelölik az infokommunikációs szektor fejlesztési irányait, céljait, illetve a Nemzeti Infokommunikációs Stratégia végrehajtásának négy pillérét: digitális kompetenciák, digitális gazdaság, digitális infrastruktúra, digitális állam. Majd ezt követően, a 2015-ös évben a Magyar Közlönyben megjelent *Digitális Nemzet Fejlesztési Program* megvalósításával kapcsolatos aktuális feladatokról, valamint egyes kapcsolódó kormányhatározatok módosításáról szóló 1486/2015. (VII. 21.) kormányhatározat 3. pontja a *Lechner Tudásközpontot* közreműködő félként jelöli meg az intelligens szolgáltatások összehangolt bevezetését és működését támogató szervezeti és tudásplatform létrehozásában és működtetésében, beleértve ebbe az ezekre a szolgáltatásokra vonatkozó ajánlások kidolgozását, valamint a rendszer működésének monitoringját is. A módszertan szerint véghezvit, fenntartható fejlesztés horizontális szempontokat – magas minőség és hatékonyság, környezeti és gazdasági fenntarthatóság, lakosság fokozott bevonása – érvényesít a szolgáltatások és az infrastruktúra fejlesztésében egyaránt. A fejlesztés és működtetés eszköztárába integrált információtechnológiák ezek eléréséhez és a fejlődés nyomon követéséhez nyújtanak majd segítséget. Ezzel párhuzamosan beindult a vidék népességmegtartó erejét szolgáló uniós „*okos falu*” (Smart Village) kísérleti projekt is hazánkban.

Az elmúlt évek urbanizálódó tendenciáinak köszönhetően elmondható, hogy a hazai központi és meghatározó gazdasági szereppel rendelkező városok a gravitációs zónájukban elhelyezkedő falvakat a smart kritériumok tekintetében is pozitív irányba mozdítják. Véleményem szerint a hazai Smart City koncepciók keretében létrejövő kezdeményezések hatásai a központi várost körül ölelő kisebb, vidékies jellegű települések esetén is érezhető lesz a jövőben.³⁹ A jelenlegi tervek alapján az okos falvak koncepció keretében megközelítőleg egy milliárd euró jut majd tagországoként az előkészítő referenciapontok létrehozására, amely előzetes becslések alapján 2021-re alapozná meg az okos falvak koncepciót.

Kérdés tehát, hogy hogyan lehet akkor valójában a smart vidékfejlesztést megvalósítani? A smart vidékfejlesztés feltétlenül olyan politikát igényel, amely az innovációt, a tudást és a tanulást vidéki környezetben mozdítja elő. Ugyanakkor, a smart fejlődést nem lehet egy kaptafára megvalósítani, mert fontos a hely-alapú megközelítés. Mindezek alapján látható, hogy a smart falvak nemzetközi koncepciója olyan vidéki területek és közösségek fejlesztésére utal, amelyek meglévő belső erőforrásaira, azok erősségeire és eszközeire építve, ezen endogén adottságok kombinációjából új lehetőségeket igyekszik megvalósítani. A smart falvak a hagyományos és az új hálózatok együttes szolgáltatásaival, a digitális, telekommunikációs technológiák, az innovációk és a tudás jobb felhasználásával erősítik a lakosság és a vállalkozások gazdasági környezetét. A digitális technológiák beépítése és innovációk meghonosítása támogatja egyaránt az életminőség javulását, a magasabb életszínvonal elérését, a lakosság számára nyújtott közszolgáltatások könnyebb elérését, az endogén erőforrások jobb felhasználását, a környezeti terhelések csökkenését.

Jelen anyagban a smart tervezésre és a tervezés fontosságára igyekszem helyezni a hangsúlyt egy olyan fejlesztési stratégia végrehajtásában, amely kihasználja a dinamikus szinergiákat a vidéki élettérben. A gazdasági ágakat vizsgálva fontosnak tekintem a me-

39 OLÁH et al., 2013.

zőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások együttműködő vidéki rendszerének kialakítását, hiszen az intelligens megoldások hálózata ezen keresztül valósulhat meg. Véleményem szerint hosszabb távon virágzó ipari és szolgáltató szektorok szoros kapcsolatrendszerei szükségesek ahhoz, hogy fenntartsák az egész vidékgazdaság dinamizmusát és elérjék a vidék-város közötti gazdasági, társadalmi különbségek csökkenését. A mezőgazdaság bővülésének korlátai vannak, pedig hosszabb távon a vidéki növekedés motorjának tekintem, miközben az ipari fejlesztések nagyobb potenciállal generálnak technológiai újításokat, bővítik és teszik dinamikusá a térgazdaságot. Olyan technológiai megoldásokat hoznak létre, amelyek tovább támogathatják a mezőgazdasági fejlődést, ezzel segítve a vidékgazdaság folyamatos bővülését, a fenntartható fejlődés megteremtését.

A fenntartható fejlődést általában a környezeti és a gazdasági szempontok alakítják, de a vidéki közösségek szempontjából a fenntartható fejlődésnek foglalkoznia kell a közösség humán erőforrásával és annak jóléti rendszerével is. Azokban a vidékfejlesztési tervekben, ahol a lakosság képzettségét, foglalkoztatottságát a fenntarthatóság részeként tartják számon, a smart fejlesztési irányok jobban tudnak integrálódni a stratégiák részeihez, így stabilitást biztosítva azoknak. Azonban a globalizáció hatására kialakult modern vidéki élet valósága ugyanakkor az, hogy a gazdasági körülmények gyorsan megváltozhatnak, ezért a fenntarthatóságról szóló tervezést olyan dinamikus környezetre kell tervezni, ahol a foglalkoztatás különböző formái együtt változhatnak meg a gazdasági feltételekkel. Ezen fenntartható fejlesztés kapcsolatrendszerének összefüggései rávilágíthatnak arra, hogy a mezőgazdaság és az ipar közötti szinergiák elérése és együttes fejlesztési stratégiáik kialakulása új dimenziókat nyithatnak. Véleményem szerint ennek előmozdítója lehet a smart fejlesztések közös hasznosítási rendszerének kidolgozása.

Természetesen a mezőgazdasági és ipari fejlesztések mellett nem szabad megfeledkeznünk a vidékgazdaság további fontos ágáról, a szolgáltatási ágazatok rendszeréről sem. Ezen ágazat foglalkoztatási arányával, gazdaságfejlesztési stratégiájával az elmúlt évek sikerágazatává nőtte ki magát. A szolgáltatások egyre fontosabb szerepet játszanak az újítások létrehozásában, az új technológiák elfogadásának megkönnyítésében, a tudás, az információ terjesztésében, amely bizonyítottan növeli a vidékgazdaság jövedelmezőségét. Meggyőződésem szerint a szolgáltatások hálózatos rendszereiken keresztül biztosíthatják a mezőgazdaság és az ipar közötti összekötő hidat, ezáltal elősegítve a szinergiák kialakulását.

Természetesen a tervezés folyamatában elkerülhetetlen az adott vidéki terület belső erőforrásainak számbavétele, hiszen az adott vidéki terület ökológiai, ökonómiai és humán erőforrásának ismerete nélkül a tervezett fejlesztések nem generálják az elvárt hatást. Fontos ismerni és elemezni a fejlesztendő vidéki tér termelési szerkezetén, tercier ágazatának állapotán, vonzerő leltárán kívül a humán erőforrásának állapotát, annak kitörési irányait és várható tendenciáit, hiszen a foglalkoztatás bővülésének alapjait, a vállalkozási kedv fejlesztésének bővülését csak ezeken a tényezőkön keresztül lehet fenntarthatóvá tenni. Meggyőződésem, hogy a smart vidékfejlesztés, az innovatív, smart fejlesztési megoldások lehetőséget biztosítanak a perifériából való kiszakadáshoz. A megvalósuló helyi gazdaságfejlesztés, a lokális piacok kialakítása, az oktatási rendszer innovatív fejlesztése csupán a kezdeti, de nélkülözhetetlen lépése a fejlesztési stratégiáknak, amit a smart fejlesztések által biztosított technológia a fenntartható vidékfejlesztés irányába mozdíthat el.

A vidékgazdaság általános kérdéseinek áttekintése után fontosnak tartjuk meghatározni azon fejlesztési irányok kérdésköreit, szolgáltatási irányokat melyek egy smart falu fejlesztési koncepció esetén megkerülhetetlennek ítélnünk. Ezek azok az irányok, melyek talán a leginkább befolyásolják egy település mindennapjait, így intelligens fejlesztésük jelentős életminőségi javulást eredményezhetnek, hiszen e fejlesztések megvalósulásával jelentősen bővíülhet az élettér élhetősége és ezzel csökkenhet a vidék talán egyik legnagyobb problémája az elvándorlás. Ilyen fejlesztési témakörök lehetnek:

- A település élelmiszerbiztonságának megteremtése, rövid értékesítési láncok kialakítása, helyi piacok kialakítása, smart megoldások megvalósítása a mezőgazdasági termelésben.
- Kreatív, vállalkozóbarát, biztonságos gazdasági, önkormányzati környezet, e-önkormányzat kialakítása, smart kommunikációs csatornák kialakítása, működtetése.
- Helyi smart fizetési eszközök kidolgozása, pénzügyi rendszer kialakítása.
- Civil és vidékbiztonsági smart rendszerek kialakítása.
- Hatékony tömegközlekedés helyi és helyközi smart rendszerének kialakítása, szükség esetén működtetése.
- Smart infrastruktúra kiépítése (közlekedési, közszolgáltatási, környezetvédelmi, hulladékkezelési), rendszerének alternatív működtetése.
- Endogén források determináltsága alapján alternatív (megújuló) energiaellátási rendszer tervezése, kidolgozása.
- Szociális ellátórendszer működtetése, szükség esetén civil szervezetek részvételével.
- Egészségügyi rendszer smart kapcsolati hálózatának kialakítása.
- Oktatási rendszer egymásra épülése, a személyes fejlődés lehetőségének megteremtésével, a tudatosság és a fenntarthatóság kiemelt oktatásával.

A felsorolt fejlesztési irányok egymásra épülve, a helyi endogén források teljes körű hasznosítása révén tudják lépésről lépésre megalapozni azt a fejlődést, ami hosszú távon, egymást erősítve és kiegészítve komplex rendszerré nőhet ki. A fejlesztések megvalósítása csak hosszú távú stratégia alapján fejtheti ki azt a pozitív hatást, amit majd összességében smart falufejlesztésnek nevezhetünk.

Mindezek alapján a téma összetettségéből is látható, hogy területi szempontból nem lehet egységes vidékfejlesztési koncepció kialakítás a stratégia célja, hiszen a vizsgált adottságok lokális kombinációja jelentős eltéréseket mutathat. Bár jól látható, hogy a koncepció fontos eleme a technológiai fejlesztések megvalósítása, de a lokális adottságok, úgymint az infrastruktúra, az üzleti környezet, az emberi tőke, a gazdasági és humán kapacitások és a területi tőke további adottságai alapvetően determinálhatják a fejlesztések irányait. Mindezek alapján a jó kormányzás és a helyi lakosság részvétele is kulcsfontosságú lesz az adott lokális smart stratégia kialakítása során.

A smart falu fejlesztési koncepciók esetében a vidékgazdaság aktuális kérdéseire adandó válaszok lehetnek azon legfőbb irányok alapjai, amikre építkezve kezdődhet el a stratégiai tervezés. Itt elsősorban az e-oktatási formák, az e-egészségügy és más alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés kialakítása mellett, például a környezetterhelés csökkentésére vonatkozó innovatív megoldásokra, a mezőgazdasági hulladékok körkörös gazdasági alkalmazására, a helyi erőforrások által támogatott technológiák digitális támogatására, az intelligens specializációs agrár-élelmiszeripari projektekre, a turizmus és kulturális te-

vékenységeken speciális szolgáltatásaira gondolhatunk. Továbbra is érzékelhető, hogy a koncepcióhoz kapcsolódó legfontosabb EU-s politika a jövőben is a közös agrárpolitika lesz, hiszen az EU vidékgazdaságának finanszírozásában, annak fejlesztésében még mindig e támogatási forrás a legmeghatározóbb, hiszen a vidék mezőgazdasági jövedelmének fontos része e forrásból érkezik a közvetlen támogatások, illetve vidékfejlesztési politika főbb fejlesztési irányain keresztül.

Mindezek alapján fontosnak tartom, hogy a továbbiakban röviden foglalkozzunk a lehetséges vidékfejlesztési irányok jövőbeli dimenzióinak vizsgálatával, hiszen a fejlesztési források és a smart fejlesztések nyilván ezen fejlesztési stratégiák eredményeinek mentén kell, hogy elinduljanak. Az elmúlt évtizedek vidéki életfeltételeiben bekövetkezett jelentős romlás és a negatív irányú – a vidéki közösségek gazdasági létalapját felszámoló – folyamatok gyors megállítása érdekében, alapvető gazdaság- és társadalmpolitikai fordulatra, közép- és hosszú távú stratégiai fejlesztési, cselekvési programra és ebbe illeszkedő rövid távú válságkezelő intézkedésekre van szükség.⁴⁰ Ahhoz, hogy e válságos helyzetben a perifériára sodródott vidék újraélesztésének irányait csupán csak megfogalmazzuk, már nem elégséges, hiszen a vidékgazdaság potenciálját beindító program kidolgozásához és sikeres végrehajtásához a pontos helyzetértékelésen túl jövőképre, világos célmeghatározásra, az e jövőkép és célok eléréséhez vezető stratégiai programokra és fejlesztési akciókra van szükség. Ezen mikro-és makro környezeti összefüggések rendszerében megkerülhetetlen az új innovációk beépítésén keresztül smart települések (városok és falvak, centrum és periféria) rendszerének kidolgozása. Mindezeket figyelembe véve a magyar vidék stratégiai, fejlesztési célkitűzéseit (vizsgálva a jelenlegi állapotát) az alábbiakban lehet összefoglalni:⁴¹

- szükséges a vidék gazdasági potenciáljának, népességmegtartó- és versenyképességének növelése, a környezet- és életminőség javítása, az infrastrukturális állapot fejlesztése
- szükséges a nemzetgazdasághoz tartozó szektorok (primer, szekunder és terciér) tevékenységeinek diverzifikálása, a jövedelemszerzés és a foglalkoztatási helyzet bővítése
- szükséges a meglévő természet, illetve a környezet állapotának védelme, a meglévő értékek, kulturális örökségek megóvása, hagyományok erősítése, idegenforgalmi adottságainak fejlesztése
- kiemelten szükséges a humán erőforrások fejlesztése, oktatási és felnőttképzési programok fejlesztése, a helyi közösségi kezdeményezések és szociális, családsegítő, illetve egészségvédelmi programok támogatása.

Mindezeket vizsgálva Magyarországon az alábbi vidékfejlesztési stratégiai célok fogalmazhatók meg:

1. A termelési körülményeknek megfelelő gazdasági struktúra kialakításának elősegítése, a versenyképesség javítása, a gazdaságos minőségi termelés feltételeinek megteremtése,

40 Goda – Tóth, 2013.

41 Káposzta, 2016.

2. Az agrár-környezetvédelem előtérbe helyezése, az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének megteremtése, a természetes környezet megőrzése, alternatív földhasználati módok bevezetése.
3. Alternatív és fenntartható energiaellátási rendszerek kidolgozása, fejlesztése, adaptációs és monitoring rendszerének kifejlesztése.
4. Az emberi erőforrás fejlesztésén keresztül az innováció segítése, a jövedelmi viszonyok általános javítása.
5. A lokális hagyományokra épülő terciér szektor infrastruktúrájának kiépítése, fejlesztése, különös tekintettel az endogén források hasznosítására.

Mindezek alapján jól látható, hogy a hazai vidékfejlesztési stratégia (Nemzeti Vidékstratégia) legfőbb célja nem is lehet más, mint a vidéki térségek nagy részén érvényesülő kedvezőtlen folyamatok megfordítása, melyhez jelentős stratégiai segítséget adhat a smart koncepciók beépítése. A további meghatározó feladatoknak elő kell segíteni a fenntarthatóságot, az életképes agrár- és élelmiszertermelést és a vidéki élet értékeit középpontba állító jövőkép hosszú távú kialakítását, melyekhez a már kidolgozott smart fejlesztési irányok kellő alapot adhatnak. Legfontosabb területei a vidéki foglalkoztatás növelése, a kiegyensúlyozott és sokszínű mező- és erdőgazdálkodás, termelési szerkezet, a helyi élelmiszertermelés és élelmiszerpiacok helyreállítása, a helyi energiatermelés fejlesztése, a vidék helyi közösségeinek megerősödése, a népesedési mutatók javítása és a természeti rendszerek, a biológiai sokféleség megőrzése.

A vidéki területek fejlesztésének célja elsősorban az endogén források, a területi potenciálok hasznosítása, aktivizálása, hiszen a fejlesztés alapproblémája, hogy miként lehet a területi faktorokat hatékony allokációval beilleszteni az adott társadalmi termelés és tevékenységek rendszerébe úgy, hogy azok működése optimális legyen az adott gazdasági, társadalmi viszonyok és feltételek között. Az irányzat elméleti gyökerei a generatív növekedési koncepcióban rejlenek, amiben az fogalmazódik meg, hogy a lokális fejlődési teljesítményekből, azok fejlődési kapacitásaiból levezethető, sőt generálható a nagyobb területi egység növekedése, így a komparatív lokális előnyökre épülő gazdaságfejlődés összessége adhatja meg az alapot a vidéki területek fejlesztéséhez.⁴²

A lokális potenciálok, mint endogén erőforrások, roppant széles skálán mozognak, melyek kiteljesedéséhez számos smart megoldás nyújthat segítséget. Kiinduló feltételezés lehet az egyes településekben, térségekben található földrajzi, környezeti, történelmi, kulturális, társadalmi, gazdasági tényezők együttes rendszerének értelmezése. Az ezen értéktartományok aktivizálását befolyásoló tényezők⁴³ meghatározó szerepet jelenthetnek az adott területi egység modernizációs, smart pályára állításában. Figyelembe véve a digitális fejlődést befolyásoló tényezők kapcsolatrendszerét, az alábbi főbb tényezőcsoportokhoz köthetők az endogén források, mint a gazdasági potenciál meghatározói:

- tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon),
- támogatásokhoz szükséges adszorpciós képesség,
- működő tőke jelenléte, összetétele,

42 SWINBURN – GOGA – MURPHY, 2004.

43 RECHNITZER, 1998.

- szabadon elkölthető többletjövedelem,
- munkaerő adottsága, iskolázottsága, képzettsége, korösszetétele,
- infrastruktúra felszereltsége, fejlettsége,
- földrajzi helyzet, centrumoktól való távolság,
- környezeti állapot és minőség, természeti adottságok,
- piaci kapcsolatok (keresleti tényezők), logisztikai lehetőségek, tercier szektor jelenléte,
- szociokulturális adottságok, nemzetiségi, kisebbségi kérdések,
- épített örökség léte,
- döntési-, intézményi és hatalmi rendszer.

Látható, hogy ezen endogén tényezők szinte mindegyikéhez kellő módon kapcsolódhatnak átfogó smart megoldások, ezzel is segítve a smart vidékfejlesztés kialakulásán keresztül az egyedi smart fejlesztések hasznosulását. Az eddigi tapasztalatok alapján ezek a fejlesztések önmagukban is értelmezhetőek, de kölcsönös meghatározottságaik révén összefüggnek egymással, sőt bizonyos társadalmi, gazdasági körülmények között megindíthatnak aktíváló folyamatokat, kiválthatják vagy magukban hordozhatják az adott tér megújításának lehetőségét.⁴⁴

A területi/térbeli potenciálok összekapcsolódhatnak, közöttük kialakulhatnak egymásra épületek, olyan hálózatok, amelyek újabb aktiváló tereket nyithatnak meg és további endogén forrásokat alakíthatnak ki. Mindezek alapján összefoglalóan megfogalmazható: a területi potenciál egy-egy térség endogén forrásainak összessége, melyek intelligens megoldások hálózatán keresztül új stratégiai irányokat nyithatnak meg. Egymás közötti kapcsolataik, átfedéseik és hálózataik új dimenziókat kínálhatnak a smart gazdaságfejlesztésben. Ezen összefüggések mentén jól látható, hogy a lokalitásban rejlő endogén tényezők jelentős befolyást gyakorolhatnak egy adott tér gazdaságfejlesztésében, a vidéki gazdaság fejlesztésében, így ennek intelligens erősítése, fejlesztése nélkül a gazdasági-, társadalmi periféria további növekedése, illetve a területi egyenlőtlenségek fokozódása várható. Mindezek alapján látható, hogy a smart vidékfejlesztés és annak alapját adó smart települések kialakulása, az innovatív fejlesztések adaptációja olyan kiterjesztési lehetőségeket adhatnak a vidék gazdaságának, amiken keresztül, az endogén források intelligens kihasználása révén a fenntartható fejlődés is megvalósulhat.

Maga a lokalizáció szó, különböző szakterületeken speciális jelentéstartalommal bír a víz- és tűzvédelemben, az informatikában, a gazdaságban, a tudományban. A lokalizációt – a gazdaságban és a tudományban – a legszűkebb értelmezésben a globalizáció ellentétéként határozzák meg. A helyi gazdaság, a gazdaságnak azt a legalsó működési szintjét jelenti, ahol a termelés és a fogyasztás közvetlenül összekapcsolódik. A gazdaságnak ez a típusa egyszerre tradicionális, mert a világ számos pontján máig létezik és újszerű, mert egyre inkább újra felfedezik, mint a fogyasztói társadalom alternatíváját, illetve a gazdasági nehézségekkel küzdő térségek gazdasági fejlesztésének egyik eszközét.

A történelemben a lokális gazdaságot alapvetően a helyi viszonyok határozták meg, nem volt jellemző az áruk nagy távolságra való szállítása, a termelés, a feldolgozás és

⁴⁴ PORTER, 2000.

a fogyasztás térbeli elkülönülése.⁴⁵ A gazdaság helyi viszonyainak újrászervezésében alkalmazható a vállalkozásösztönzés, a vállalkozások közötti együttműködés, a lakosság vásárlói tudatosságának erősítése, a közvetlen termelői-fogyasztói kapcsolatok elősegítése, továbbá közösségszervezési akciók, annak tudatosítására, hogy az emberek maguk is sokat tehetnek saját környezetük gazdasági talpra állításáért, mind-mind olyan irányok, melyekben jelentős szerepet játszhatnak a smart megoldások. Kifejezett cél, hogy az adott gazdasági tevékenység eredményei helyben hasznosuljanak, akár mint megvásárolható termék, elérhető smart szolgáltatás, vagy mint munkahely és jövedelem. Vagyis a helyi gazdaságfejlesztés nem egyszerűen helyi, hanem helyi érdekű gazdaságfejlesztés. A helyi piacot kívánja a helyi vállalkozások és gazdasági tevékenységek ösztönzésével támogatni, a helyi közösség érdekében, melyeknek a terjedését, piaci bővülését a smart megoldások tehetik fenntarthatóvá.

A fenti vidékstratégiai összefüggések értelmében a vidékgazdaság intelligens fejlesztésének célja nem kizárólagosan gazdasági, hanem meghatározóan közösségi és társadalmi, elsődlegesen a helyi lakosság életminőségének javítására irányul. Ezért – szemléleti és módszertani megközelítésére egyaránt utalva – akár helyi közösségi gazdaságfejlesztésnek is nevezhetjük. Ideális esetben a helyi smart gazdaságfejlesztő tevékenység helyi kezdeményezésként valósul meg, de kezdetben külső beavatkozás, szakértelem szükségessé válhat.⁴⁶ Ez annak függvénye, hogy az adott vidéki térség rendelkezik-e az előzőekben felsorolt endogén források optimális eloszlásával, illetve rendelkezik-e a fejlesztéshez szükséges rátermett és elhivatott humánerőforrással, akik „motorjai” lehetnek a smart folyamat beindításának, szervezésének és működtetésének. Amennyiben a jelenlegi vidékgazdaság hanyatlását vizsgáljuk, okként pont ezen erőforrás folyamatos szűkülése figyelhető meg.

Az elmúlt évtizedekben kialakult vidékgazdasági miliőt a kvalifikált humánerőforrás hiánya, annak elvándorlása, a maradó népesség idősödése, illetve eróziója okozza. Ezen tényezők olyan gazdasági-, társadalmi folyamatokat indítottak el, melyek a perifériákat, multi-perifériákká, halmozottan hátrányos helyzetűekké tették, az ott maradó lakosságot pedig a mélyszegénység szakadékja felé sodorták. *Felmerül a kérdés: lehet-e kiút a kilátástalannal tűnő helyzetből? Tud-e a smart falufejlesztés, az innovatív, smart fejlesztési megoldások lehetőségét biztosítani a perifériából való kiszakadáshoz?* Bizonyosan igen, de a megvalósuló helyi gazdaságfejlesztéshez, a lokális piacok kialakításához, az oktatási rendszer innovatív fejlesztéséhez, véleményem szerint ez a fejlesztés csupán a kezdeti, de nélkülözhetetlen lépés, de a fenntartható vidékfejlesztéshez mindenképpen szükséges.

A világszerte tapasztalható környezeti, társadalmi és gazdasági folyamatok, a tudományos világ ezekkel kapcsolatos figyelmeztetései egy olyan jövőt vizionálnak, amelyet erkölcsi/etikai, fizikai, biológiai és ökológiai értelemben vett fokozódó erőforrás-válság fog jellemezni. *Meg tudjuk-e őrizni a természetes és természet-közeli élőhelyek és az azokhoz kötődő fajok sokszínűségét, a mezőgazdasági termelés kedvező biológiai alapjait, képesek vagyunk-e alkalmazkodni az éghajlatváltozás várható hatásaihoz, és tudunk-e megfelelő élet- és munkalehetőségeket biztosítani a lakosság számára?* Mindezek alapján látszik a tervezési/fejlesztési feladat, miszerint a smart vidék és benne a smart falu fejlesztési kon-

45 LENGYEL, 2000.

46 NAGY, 2003.

cepciójának a globális kihívásokra adott válaszok kialakítását kell segítenie, de mik is ezek a vidéki gazdaságot súlyosan befolyásoló globális kihívások?⁴⁷

Klímaváltozás kérdései

A Föld éghajlata az elmúlt évmilliók során, természetes tevékenységből fakadóan is jelentős változáson ment át, ám jelenünkben egy szokatlanul gyors felmelegedési folyamattal és ennek számos hatásával kell szembenéznünk. A magyar vidékpolitikának, környezet- és természetvédelemnek, illetve a településtervezési politikának fokozottan fel kell készülnie az éghajlati szélsőségek agrártermelési, élelmiszerellátási, illetve lakókörnyezeti következményei kezelésére is. Mindezekhez történő alkalmazkodási stratégiák alapvető megoldásai lehetnek az intelligens/innovatív fejlesztések sokasága, melyek beépülésével javulhat a gazdaság alkalmazkodó képessége, így a kialakuló smart vidék és a benne lévő smart települések a fenntartható fejlődés irányába mozdulhatnak el.

Az energiaellátás kérdései

A változó életmódunk, a folyamatos gazdasági növekedés és a világszerte tapasztalható népességnövekedés fokozódó energiaigényt vetít előre (hiszen a GDP növekedés és a felhasznált energia mennyisége között szignifikáns kapcsolat van), miközben a fosszilis energiakészletek fokozott felhasználása, az ázsiai gazdasági növekedés szénkészletekre alapozott bővülése, klímaváltozási problémákat okoznak. A hazai vidékfejlesztési stratégiákban egyre több helyen megtalálható az energiainporttól való függés feloldása a helyi, térségi autonóm energiatermelési- és ellátási megoldásokra, a megújuló energiaforrásokra és az energiatakarékos életmódra építve lehetséges. A biomassza energetikai felhasználása, a bioüzemanyagok előállítása is összetett intelligens kérdés. Mindezek jól mutatják a fejlesztési stratégiákban az intelligens megoldások szükségességét, ami alapja lehet a fenntartható vidékgazdasági növekedésnek is. Ebben a jövőt tekintve egyre nagyobb szerepet fognak kapni a lokális adottságokra épülő smart fejlesztések, melyek az energiafelhasználás optimalizálásán és újabb források aktiválásán keresztül érik el a lehetséges fejlesztési hatásokat.

Környezeti- és gazdasági fenntarthatóság kérdései

A jelenlegi globális világgazdaság, mennyiségi növekedésre alapozza a gazdasági és társadalmi bővülést, így a természet biokapacitását, regenerálódó képességét meghaladó erőforrás-használatát, kedvezőtlen környezeti hatásait évtizedek óta ismerjük. Évezredes tapasztalatokra, ökológiai kapcsolatokra épülő fenntartható rendszerei csak úgy alakíthatóak át, ha a termelési, gazdasági teljesítmények javítására való törekvés a környezeti és társadalmi hatásokkal összhangban és azok figyelembevételével valósítjuk meg. Több évtizede ismert negatív tendenciák megváltoztatásához elkerülhetetlen lesz a modern, innovatív/smart megoldások rendszere, amik újabb kreatív gazdasági ágak meghonosításán keresztül fog

⁴⁷ Nvs, 2016.

meghatározó gazdasági szerepet játszani a vidékgazdaság és ebben az élelmiszergazdaság fejlesztésében.

Demográfiai válság és a népesedési trendek kérdései

A népesség világméretű növekedése nehézségeket vetít előre az élelmiszer- és ivóvízellátásban, a lakhatásban, a foglalkoztatásban, a természeti erőforrások használatában, az egészségügyi és a szociális rendszerek fenntartásában.⁴⁸ A vidéki térségek szempontjából ez több szempontból is kritikus: a lakosság előregszik, a jelenlegi kiöregedő társadalomnak nem lesz megfelelő utánpótlása, az inaktív népesség aránya rendkívüli terheket ró az aktív népességre. A smart vidék számára kulcskérdés lesz, hogy legyenek olyan fiatalok, akik a vidéki életet és a vidéken való gazdálkodást/vállalkozást választják. Ehhez a vidéken megvalósuló innovatív fejlesztések adhatnak olyan alapot, amivel lassítani lehet az elvándorlási trendek nyomasztó hatásait, illetve a smart fejlesztések megvalósulásával az elvándorlási tendencia is megfordíthatóvá válhat.

Globalizáció és lokalizáció kérdései

A globalizáció fogalmával leginkább azonosított, a kereskedelmi liberalizációra épített, növekedésközpontú globális gazdasági rendszer látványos kedvezőtlen környezeti, társadalmi és gazdasági hatásai figyelhetők meg világszerte.⁴⁹ Ezzel ellentétben fogalmazódott meg a „lokalizáció” fogalma, vagyis a helyi közösségi és gazdasági önrendelkezésre, így a helyi közösségekre és a helyi gazdaságra építkező „lokalitások” rendszere.⁵⁰ A smart vidékfejlesztés szempontjából, a vidéki települések gazdasági és társadalmi fennmaradása, megújulása kiemelt hangsúlyt kap, így a magyarországi intelligens vidékpolitikai fejlesztések egyik fontos pillérét éppen ezek a smart fejlesztések jelenthetik. Meggyőződésünk, hogy a lokális gazdasági erőforrásokra alapozott hosszú távú stratégiák kidolgozása jól kapcsolódhat az innovatív smart fejlesztések rendszeréhez.

Társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek kérdései

Világviszonylatban jelenleg rendkívüli és növekvő mértékű társadalmi egyenlőtlenség tapasztalható. A szegények közel fele napjainkban vidéki környezetben él, a halmozottan hátrányos helyzetben lévő lakosság esetében pedig kétharmados a vidéki arány. A kérdés további vizsgálata a fiatalok lakosság ruralitási indexének vizsgálata esetében még nagyobb leszakadási arányokat mutat, amit tovább nehezít a területi megoszlás jelentős koncentrációja. Mindezek alapján kulcsfontosságú a vidéki lakosság számára olyan smart foglalkoztatási, jövedelmi lehetőségek biztosítása, amely felzárkózásukat és a további szegénység kialakulásának megakadályozását jelentik.⁵¹ A foglalkoztatásban nemcsak

48 NEMES – NAGY, 2003.

49 DICKEN – LLOYD, 1990.

50 ENYEDI, 2000.

51 RITTER, 2008.

önmagában a munkalehetőség, hanem az értékteremtő munka lehetőségének biztosítása a cél, így ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet fog kapni az innovatív smart vállalkozási környezet kialakítása révén a smart települések rendszere.

Tudásalapú társadalom kérdései

A fentiekben megfogalmazott kérdéskörök is jól mutatják, hogy az információs társadalom olyan új társadalom- és gazdaságszerkezetet hoz létre, amely egyfelől világméretű hálózatba szervezi az egymástól akár jelentős földrajzi távolságban található szereplőket, másfelől új egyenlőtlenségi dimenziókat hoz létre. A vidéki közösségek szempontjából e folyamatban a hagyomány és az innováció egyensúlya emelhető ki, így a hazai vidékgazdaság a hagyományalapú tudástársadalomban érdekelt. Ezen tudástársadalomnak figyelembe kell vennie a vidéki hagyományokat, a hagyományos életforma meghagyása mellett, azonban kihasználja a modern infrastruktúra, a tudástranszfer azon előnyeit, melyek a vidéki élet, a vidéki munka könnyítését, bővítését szolgálják, így a smart rendszerek kiépítésével segíti a tudásalapú társadalom folyamatos fejlesztését.

Magyarország fejlett országokhoz történő felzárkózásának egyik meghatározó kihívása az, hogy miként lehet a megfelelő élet- és környezetminőséget, a vidék gazdaságát meghatározó lokális tereket olyan stratégiai állapotba hozni, ami a gazdasági fejlődés irányaival összeegyeztethető. Ezen kihívás megoldásához fontos az emberi, gazdasági és társadalmi tényezők pontos és alapos ismerete, hiszen e tényezők kombinációja adhatja meg egy adott terület vidékgazdaságának fejlesztési perspektíváit. Sok ember számára a vidéki területek egyszerűen csak a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer termelés terének számítanak, míg ettől jóval szélesebb feladatokat lát el: a családok lakóhelyének, munkahelyének és életterének helye is. Az itt élő közösségeknek munkahelyeket, alapvető szolgáltatásokat, és közigazgatási kapcsolatokat is biztosít. Mindezek alapján fontosnak tartjuk a smart megoldások bevezetésével megvalósuló új típusú üzleti/fejlesztési modellek kialakítását, melyek hatására a gazdasági folyamatok fejlődésén keresztül lehetőség adódik a fenntarthatóság és a gazdasági/társadalmi jólét kialakulására. A vállalkozások rendszerében megjelenő „földrajzi tőke” elismerése a smart hálózatokhoz való kapcsolódás lehetőségét is megteremthetik, így lehetővé válik a falvak számára, hogy termékeiket és szolgáltatásaikat hatékonyabban nyújtsák a városi és globális piacokon.

Ezen fejlesztések hatására a vidéki területek még vonzóbbá válhatnak, csak érdekeltté kell tennünk a helyi szereplőket az innovatív fejlesztések megvalósításában. Magyarország vidéki területei számára tehát alapvető kérdés, hogy létezik-e olyan fejlődési út az EU tagállamokhoz való felzárkózás felé, amelynek során a gazdaság lemaradását az értékes környezeti adottságai, természeti erőforrásai, valamint kulturális és társadalmi gyökerei megőrzése mellett képes lesz leküzdeni. Meggyőződésem, hogy e fejlesztés irányai az intelligens és innovatív fejlesztések megvalósításában rejlenek, így a smart falu koncepció kialakulását fontos tényezőnek ítélem.

A vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a hosszú távú és megalapozott smart vidékfejlesztést az oktatási rendszer teljes körűvé tételével szükséges megalapozni. Meggyőződésem, hogy az oktatás fejlesztése kulcsfontosságú a fenntartható fejlődés megvalósulásához, a smart fejlődés előremozdításához. A smart fejlesztések megvalósulásában a lakosság humán fejlettségét, kapacitását, képzettségét tekintjük a legfontosabb kérdésnek. Minden

fejlesztési stratégia, így a smart is – véleményem szerint – az oktatásfejlesztésre alapozva tudja megteremteni a fenntartható környezet etikus és tudatos fejlesztési stratégiáját. A vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a környezeti nevelés adhatja az alapját azon hosszú távú smart fejlesztéseknek, amik az általános iskolai életkortól a felnőttkoron át minden korcsoporthoz kötődni fognak, így e két tényező szoros kapcsolatának kialakítását tekintjük *minden smart vidékfejlesztés alapjának*.

UTÓSZÓ

Ezúton szeretném megköszönni a felkérést, miszerint a regionális gazdaság és a vidékfejlesztés térbeli dimenzióinak kapcsolatrendszerét taglaló kötet elkészítésére. A vizsgálat alatt jól körvonalazódott, hogy a térbeli struktúrák változásait befolyásoló tényezők mindegyike szoros kapcsolatot mutat a biztonságot, és ezen belül a vidékbiztonságot alapvetően meghatározó tényezőkhez. Ez alapján „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű projekthez való kapcsolatot szem előtt tartva olyan következtetések, összefüggések rendszerét sikerült vizsgálni, ami várhatóan jól kapcsolódhat a téma oktatási és további kutatási irányjaihoz. Mindezek alapján a lehatárolásra került vidékbiztonság pillérek szoros kapcsolatrendszere, azok fejlesztési irányainak további kutatása és a térbeli struktúrák fejlődése által körvonalazódott irányok együttese fontos tényezőivé váltak a projekt kutatási eredményeinek.

Ezúton szeretném megköszönni a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt támogatását és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérését a mű elkészítésére.

ABSTRACT

The impacts of innovations on space structure are in the focus of interest nowadays, since the moderation of spatial differences is a priority for each national government. Many deal with this urging spatial development problem that is in relation to the major problems of cities by now. One reason for seeking better economic conditions and strategies was the finding that regional recession might be gradual and the economic and social crisis might not be avoided. Innovative developments are more and more promoted because the economic basis of the Western-European states is risked by the tight competition and technological shift. Overall, it can be seen clearly that regional developments based on the introduction of innovations can bring long-term solutions for the changes in spatial structure.

„This work was created in commission of the National University of Public Service under the priority project KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 titled „Public Service Development Establishing Good Governance” and Szent István University.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. AGGARWAL, P. – ZOUGMORÉ, R. – KINYANGI, J. (2013): *Climate-Smart Villages: A community approach to sustainable agricultural development*. Koppenhága, Dánia: CGIAR Research Program on Climate Change, Agriculture and Food Security (CCAFS).
2. AMIN, A. (2003): Industrial Districts. In: ERIC Sheppard – TREVOR J. Barnes: *A Companion to Economic Geography*, BLACKWELL Publishing, Oxford.
3. APÁTI-KISS, SZ. (2007): *Az olasz iparági körzetekben működő vállalkozások tapasztalatainak alkalmazhatósága a magyar gazdaságban*. OTDK dolgozat.
4. *A vidékfejlesztési támogatások területi eltérései Romániában és Magyarországon*. OTDK dolgozat, 2015.
5. ASHEIM, B. T. (2003): Industrial Districts: The contributions of Marshall and Beyond. In: *The Oxford Handbook of Economic Geography*, OXFORD University press, Oxford.
6. BAKACSI, GY. (2006): *Kultúra és gazda(g)ság – A gazdasági fejlődés és fejlettség és a GLOBE kultúráváltozónak összefüggései*. Vezetéstudomány Különszám, 35–45. old.
7. BAKACSI, GY. (2012): *A Globe-kutatás kultúráváltozónak vizsgálata faktoranalízis segítségével*. Vezetéstudomány XLIII. évf. 4. szám.
8. BARTA, GY. – CZIFRUSZ, M. – KUKELY, GY. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom* 2008/4. 1–24 old.
9. BATEY, P. – FRIEDRICH, P. (2000): *Regional Competition*. Springer-Verlag, Berlin, pp. 3–33.
10. BATTY, M. et al. (2012): „*Smart Cities of the Future*”. *European Journal of Physics ST*. 214: 481–518. doi:10.1140/epjst/e2012-01703-3
11. BEER, S. (2004): *Die Entwicklung ostdeutscher Industriezweige von 1991 bis 2003*. Institut für Wirtschaftsforschung in Halle, p. 40.
12. BODÓ, B. (2004): *Európai Unió Pályázatok Kézikönyve*. Europa Média Kht.
13. BUDAY-SÁNTHA, A. (2002): *Környezetgazdálkodás*. Dialóg Campus kiadó, Budapest-Pécs, 240 old.
14. CZAKÓ, G. (2007): *Tisza-kécske fejlesztési lehetőségei*. OTDK dolgozat.
15. *CAP 2000 Working Document. Rural Developments, 1997*: Luxembourg, Official Publications of the European Communities, DG VI.
16. CARAGLIU, A. – DEL BO, C. – IJKAMP, P. (2011): *Smart cities in Europe*. In: *Journal of Urban Technology*, Vo. 18. n. 2. pp. 65–82.
17. CHAPPLE, K. – LESTER, T. W. (2010): *The resilient regional labour market? The US case*. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3., pp. 85–104.
18. CHESIRE, P. C. (2003): Territorial Competition: Lessons for (Innovation) Policy. In: BRÖCKER, J. – DOHSE, D. – SOLTWEDEL, R. (eds) *Innovation Clusters and Interregional Competition*. Springer-Verlag, Berlin, pp. 331–346.
19. CHIKÁN, A. – DEMETER, K. (2003): *Az értékteremtő folyamatok menedzsmentje*. Alexandra Kiadó, Budapest, 2003.

20. CHRISTOPHERSON, S. – MICHIE, J. – TYLER, P. (2010): *Regional resilience: theoretical and empirical perspectives*. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 3., pp. 3–10.
21. CLOUT, H. (1993): *European Experience of Rural Development*. Strategy Review: Topic Paper. No. 5. London, Department of Geography, University College London.
22. CONTI, S. (1993): Mítosz és valóság: A kisvállalatok szerepe az olasz területi fejlődésben. In: HORVÁTH Gy.: *Régiók és városok az olasz modernizációban*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
23. DAWLEY, S. – PIKE, A. – TOMANEY, J. (2010): *Resilience, adaption and adaptability*. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 3., pp. 59–70.
24. DICKEN, P. – LLOYD, P. E. (1990): *Location in Space*. Theoretical Perspectives in Economic Geography, Harper Colins, London.
25. DOBOS, K. – KULCSÁR, S. – NAGY, P. – SIK, A. – SZEMEREY, S. – MEGYHÁRT, É. (2015): *SMART City Tudásplatform Metodikai javaslat*. Lechner Tudásközpont, Budapest, 2015.
26. DUSEK, T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. Regionális Tudományi Tanulmányok 10. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. 63–89. old.
27. ECORSYS–EUROPEAN COMMISSION (2008): *Environment and labour force skills – Overview of the links between the skills profile of the labour force and environmental factors*. p. 77.
28. ENYEDI, GY. (2000): *Globalizáció és a magyar területi fejlődés*. Tér és Társadalom, 2000.
29. ENYEDI, GY. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai kiadó, Budapest.
30. ERNST&YOUNG–EUROPEAN COMMISSION (2006): *Eco-industry, its size, employment, perspectives and barriers to growth in an enlarged EU*. p. 347.
31. ESDP- *European Spatial Development Perspective* (1999). Potsdam, European Commission.
32. EURÓPAI BIZOTTSÁG (2010): *Europe 2020: a European Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. Európai Bizottság, Brüsszel.
33. EURÓPAI BIZOTTSÁG (2017): *EU action for Smart Villages*. European Network for Rural Development, Európai Bizottság, Brüsszel, Belgium.
34. EURÓPAI PARLAMENT (2014): *Mapping Smart Cities in the EU*. European Union, European Parliament's Committee on Industry, Research and Energy, Policy Department A: Economic and Scientific Policy. Brüsszel, Belgium.
35. EUROPEAN COMMISSION (2009): *European PPP Research Supports Economic Recovery: New public-private partnership for research in manufacturing, construction and automotive sectors*. p. 16.
36. FÁBIÁN, A. – TÓTH, B. I. – FAZEKAS, N. – Ékes, SZ. (2011): A kulturális teljesítmény és a verseny-képesség új dimenziói. In: CSATA Andrea – ELEK Sándor (szerk.) *Gazdasági válság – regionális kitekintés*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, Románia, 351–365. old.
37. FÁBIÁN, A. – TÓTH, B. I. (2013): *A kultúra területi mérhetősége és a települések közművelődési jellemzői*. Tér és Társadalom, 27. évf. 1/2013. szám, 23–39. old.
38. FARAGÓ, L. (1987): *A területfejlesztés fogalmáról*. Tér és Társadalom 1.

39. FLINK, A. – SCHNIERER, K. (2009): *Az önkéntesség szerepe a településfejlesztésben*. OTDK dolgozat.
40. FODOR, I. – SUVÁK, A. (2009): The role of environmental industry in sustainable economic development. In: BARANYI Béla – FODOR István (szerk.): *The role of environmental industry in the regional reindustrialization in Hungary*. MTA Regionális Kutatások Központja. Debrecen-Pécs, 2009. 35–50. old.
41. FOSTER, K. A. (2007): *A Case Study Approach to Understanding Regional Resilience*. Working Paper, 08., University of California, Berkeley.
42. Fraunhofer Institute for Experimental Software Engineering (2016): *Smart rural areas as an example of smart ecosystems*. Fraunhofer IESE. Kaiserslautern, Németország.
43. FUA, G. (1993): Iparosítás Északkelet- és Közép-Olaszországban. In: Horváth Gy.: *Régiók és városok az olasz modernizációban*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
44. G FEKETE, É. (2006): *Hátrányos helyzetből előnyök?* FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 2006. 1-2: 55–66. old.
45. GECSE, G. (2003): *Olasz iparági körzet esettanulmányok*. II. Országos Klaszter Konferencia, Budapest.
46. GODA, P. – TÓTH, T. (2013): *Pókháló-entrópia, mint új rendszervizsgálati megközelítés a területi elemzésekben*. TERÜLETI STATISZTIKA 53:(2) pp. 169–189. old.
47. GORDON, I. – CHESIRE, P. (2001): Local Advantage and Lessons for Territorial Competition in Europe. In: JOHANSSON, B. – KARLSSON, C. – STOUGH, R. (eds) *Theories of Endogenous Regional Growth*. Springer-Verlag, Berlin, pp. 137–149.
48. GRABHER, G. (1993): The weakness of strong ties: the lock-in of regional development in the Ruhr Area. In: GRABHER, G. (ed.): *The Embedded Firm: on the Socio-Economics of Industrial Networks*. Routledge, London, pp. 255–277.
49. GRANDINETTI, R. (1999): *Il seggiolaio e l'economia globale*. CEDAM, Padova.
50. GRANDINETTI, R. – PASSON, M. – ZOLLI, A. (2006): *Il distretto friulano della sedia: analisi di alcuni processi di cambiamento*. CAMERA DI COMMERCIO, Udine.
51. GRANDINETTI, R. – PASSON, M. (2004): *La situazione e le prospettive del distretto della sedia*. CAMERA DI COMMERCIO, Udine.
52. GUNDERSON, L. H. – HOLLING, C. S. (2002): Resilience and adaptive cycles. In: GUNDERSON, L. H. – HOLLING, C. S. (eds.): *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. Island Press, Washington D. C., pp. 25–62.
53. HASSINK, R. (2010): *Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability?* Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 3., pp. 45–58.
54. HEAP, R. B. (szerk.) (2015): *Smart Villages: New Thinking for Off-Grid Communities Worldwide*. Banson/Smart Villages Initiative, University of Cambridge.
55. HILL, E. W. – WIAL, H. – WOLMAN, H. (2008): *Exploring Regional Economic Resilience*. Working Paper, 04., University of California, Berkeley.
56. HOLMES, J. – JONES, B. – HEAP, B. (2015): *Smart villages*. Science. Vol. 350 (6259). p. 359.
57. HOLMES, J. – THOMAS, M. (2015): *Introducing the Smart Village Concept*. The International Journal on Green Growth and Development. 1:2, pp. 151–154.
58. HORVÁTH, GY. (1993): *Az olasz regionális fejlődés*. In: Régiók és városok az olasz modernizációban. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

59. HORVÁTH, GY. (2001): *A duális regionális fejlődés ellentmondásai Olaszországban*. In: Európai regionális politika. DIALÓG CAMPUS, Budapest-Pécs.
60. HORVÁTH, GY. (2009): Preliminary thoughts on the role of reindustrialisation and environmental protection in regional development. In: BARANYI Béla – FODOR István (szerk.): *The role of environmental industry in the regional reindustrialization in Hungary*. MTA Regionális Kutatások Központja. Debrecen-Pécs, 2009. pp. 9–18.
61. HORVÁTH, Z. (2001): *Kézikönyv az Európai Unióról*. Magyar Országgyűlés.
62. HÖJER, H. WANGEL, J. (2014): *Smart Sustainable Cities – Definition and Challenges. ICT Innovations for Sustainability, Advanced in Intelligent Systems and Computing*. Springer International Publishing, Vol. 310. pp. 333–349.
63. IBRAHIM, M. ADAMS, C. EL – ZAART, A. (2015): *Paving the way to smart sustainable cities: transformation models and challenges*. Journal of Information Systems and Technology Management. Vol 12 (3) pp. 559–579.
64. IMREH, SZ. – PELLE, A. (2002): *Italian Industrial Districts as a Special Form of the Spatial Concentration of Economic Activities*. SZTE-GTK, Szeged.
65. Institut für Wirtschaftsforschung Dresden (2009): *Cleantech in Ostdeutschland – Bestandaufnahme und Entwicklungsperspektiven*. Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung, p. 202.
66. JÄNICKE, M. – ZIESCHANK, R. (2008): *Structure and Function of the Environmental Industry*. Anglo-German Foundation, p. 35.
67. JUHOS, K. (2009): „Jótejkony rendezvények”- A rendezvények szerepe a települések fejlődésében. OTDK dolgozat.
68. KÁPOSZTA, J. (2015): *A vidékgazdaság fejlesztési kérdései a XXI. században*. Debrecen, 2015.
69. KÁPOSZTA, J. (2016): *Regionális összefüggések a vidékgazdaság fejlesztésében*. Studia Mundi-Economica Vol. 3. No. 1. 2016. DOI: 10.18531/Studia.Mundi.2016.03.01.52-61
70. KÁPOSZTA, J. – NAGY, H. (2013): Vidékfejlesztés és környezetipar kapcsolatrendszere az endogén fejlődésben. Journal of Central European Green Innovation, Vol. 1. No. 1, <http://greeneconomy.karolyrobert.hu/>, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, **ISSN 2064-3004**, 71–83. old.
71. KÁPOSZTA, J. – TÓTH, T. (2013): *Regionális és vidékfejlesztési ismeretek*. Debreceni Tudományegyetem.
72. KÁPOSZTA, J. – TÓTH, T. (2014): *Regionális és vidékfejlesztési ismeretek*. 168. old. Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó, 2014. ISBN:978-963-269-402-3
73. KÁPOSZTA, J. – RITTER, K. – NAGY, H. (2016): Local Economic Development in Transition Economies: A Tool for Sustainable Development of Rural Areas In: Vasily Erokhin (szerk.) *Global Perspectives on Trade Integration and Economies in Transition*. 361 p. Hershey: IGI Global, 2016. pp. 281–298. ISBN:9781522504528
74. KÁRPÁTI, L. (2006): *Európai uniós projektek pénzügyi menedzsmentje*. Szaktudás Kiadó Ház Rt.
75. KASSAI, ZS. – MOLNÁR, M. (2016): The social success factors of local rural development. In: RITTER K (szerk.) *Economic and local aspects of rural development*. p. 117. Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó, 2016. pp. 108–117. ISBN:978-963-269-550-1
76. KOLLÁR, K. (2012): *A hazai hátrányos helyzetű kistérségek főbb térgazdasági összefüggései*. PhD disszertáció, Gödöllő, 2012.

77. KLONKAI, L. (2000): Az 1990-es évek a Dél-Alföldről szemlélve. In: Farkas B. –Lengyel I.: Versenyképesség- regionális versenyképesség, JATEPress, Szeged.
78. KOLLÁNYI, ZS. – LISKA, J. (2007): *Környezetipar és társadalom*. DEMOS Magyarország, Budapest. 68. old.
79. KOVÁCS, T. (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó.
80. KOVÁCS, Z. – EGEDY, T. – SZABÓ, B. (2011): *A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon*. Tér és Társadalom. 25, 1, 42–62. old.
81. KÓSZEGFALVI, GY. – LOYDL, T. (2001): *Településfejlesztés*. ELTE Eötvös Kiadó.
82. KRUGMAN, P. (1994): *Competitiveness: A dangerous obsession*. Foreign Affairs, 2., pp. 28–44.
83. LADOS, M. (2011): *Smart Cities tanulmány*. (e-book) Győr: MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet.
84. LENGYEL, I. – RECHNITZER, J. (2000): A városok versenyképességéről. In: HORVÁTH Gy. – RECHNITZER J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 130–152. old.
85. LENGYEL, I. – RECHNITZER, J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
86. LENGYEL, I. (2000a): *A regionális versenyképességről*. Közgazdasági szemle, 12., 962–987. old.
87. LENGYEL, I. (2000b): *Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák Térbeli koncentráció, agglomerációk és klaszterek alapmodellje*. Tér és Társadalom, 4., 39–86. old.
88. LENGYEL, I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
89. LENGYEL, I. (2003): A gazdaság térbeliségének „újrafelfedezése”. In: *Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon*, JATEPress, Szeged.
90. LENGYEL, I. (2004):. In: LENGYEL I. – RECHNITZER J.: *Regionális gazdaságtan*, Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
91. LENGYEL, I. (2000): *A regionális versenyképességről*. Közgazdasági Szemle, 12. sz. 962–987. old.
92. LUKOVICS, M. (2004): *Regionális gazdaságfejlesztés: eltérő fejlettségű megyék versenyképességének összehasonlító elemzése*. Tér és Társadalom, 4., 149–168. old.
93. LUKOVICS, M. (2006): *A magyar megyék és a főváros versenyképességének empirikus vizsgálata*. Területi Statisztika, 2., 148–166. old.
94. LUX, G. (2007): A válságtól a regenerációig: Régi ipari térségek megújulási stratégiái. In: BUDAY-SÁNTHA Attila – RÁ CZ Szilárd (szerk.): *Regionális politika és gazdaságtan doktori iskola évkönyv 2007*, Pécs, 239–254. old.
95. LUX, G. (2009): The re-emerging role of industry in Central European economies. In: BARANYI Béla – FODOR István (szerk.): *The role of environmental industry in the regional reindustrialization in Hungary*. MTA Regionális Kutatások Központja. Debrecen-Pécs, 2009. 19–34. old.
96. MARTIN, J. – SIMMIE, R. (2010): *The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach*. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 3., pp. 27–43.

97. MARTIN, R. – SUNLEY, P. (2006): *Path dependence and regional economic evolution*. Journal of Economic Geography, 5., pp. 573–601.
98. MARTIN, R. (2010): *Roepke lecture in economic geography – rethinking regional path dependence: beyond lock-in to evolution*. Economic Geography, 1., pp. 1–27.
99. MASTROROSA, M. (2006): *Una sedia per l'export*. Udine Economia, p. 3.
100. MCLAREN – DUNCAN – AGYEMAN – JULIAN (2015): *Sharing Cities: A Case for Truly Smart and Sustainable Cities*. MIT Press. ISBN 9780262029728
101. MERZA, P.– GOLOBICS, P.: *Az Európai Unió támogatási rendszere és Magyarország*. Alexandra kiadó.
102. MEZŐSÉGI, A. (2007): *Gazdasági együttműködés tendenciái az osztrák-magyar Határtérségben*. OTDK dolgozat.
103. NAGY, H. (2003): *Problems and questions in the Hungarian regional policy*. MendelNet 2002/3, Brno, ISBN 80-7302-045-9, ISBN 80-7302-046-7 pp. 213–219.
104. NAGY, A. – SAIN, M. – SÁRDI, A. – VASZÓCSIK, V. (2015): *Településértékelés és monitoring, módszertani javaslat*. Lechner Tudásközpont, Budapest, 2015.
105. NAGY, Z. – TÓTH, G. – PÉTER, ZS. – SZENDI, D. – PÁL, ZS. – LESKÓ, A. – TÓTHNÉ KISS, A. (2015): *Smart Local Community kezdeményezések lehetőségei vidéki térségekben – Borsod-Abaúj-Zemplén megye három járásának példáján keresztül*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, XII. évfolyam 2. szám, Miskolc, 2015. 59–71. old.
106. NEMES NAGY, J. (2005): *Nemzetközi és hazai tendenciák a területi elemzésben*. Területi Statisztika, 1. Sz., 7–14. old.
107. NEMES NAGY, J. (2009): *Terek, helyek, régiók*. A regionális tudomány alapjai. Akadémiai Kiadó. Budapest.
108. NEMES NAGY, J. (2003): *A fekvés és az iskolázottság hatása a területi egyenlőtlenségekre Magyarországon*. 133–144. old. Munkaerő-piaci tükör (szerk.: Fazekas K.): MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont. – Budapest, 144–159. old.
109. NEMZETI FEJLESZTÉSI TERV (2004-2006)
110. NEMZETI VIDÉKSTRATÉGIA 2012-2020. Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest, 2016.
111. OLÁH, I. – RITTER, K., – TÓTH, T. (2013): The role of local communities in the disadvantaged rural areas In: SZENDRŐ Katalin, Soós Mihály (szerk.) *Proceedings of the 4th International Conference of Economic Sciences*. p. 595. Konferencia helye, ideje: Kaposvár, Magyarország, 2013.05.09-2013.05.10. Kaposvár: Kaposvár University, 2013. pp. 547–553. (ISBN:978-963-9821-62-0)
112. ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ (1998)
113. PAP, N. – TÓTH, J. (2005): Terület- és településfejlesztés. In: PAP Norbert: *A magyar terület- és településfejlesztés cél- és eszközrendszere*. Alexandra kiadó.
114. PAQUÉ, KARL – HEINZ (2009): Transformationpolitik in Ostdeutschland: ein Teilerfolg. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 28/2009. pp. 22–27.
115. PARMEGIANI, C. (2006): *La passerella italiana*. Udine Economia, p. 2.
116. PATIK, R. (2005): *A Harmadik Itália társadalma és munkaerő-piaci sajátosságai egy Stoper-ábra alapján*. SZTE-GTK, Szeged.
117. PATZIG, W. – JACOB, R. (2002): *Die Wirtschaft in Sachsen-Anhalt – ein wirtschaftsgeografischer Atlas 1990-2000*. Landeszentrale für politische Bildung Sachsen-Anhalt, Magdeburg, p. 46.
118. PATYI, H. (2013): *Sikert vagy kudarcot hoz a Duna stratégia?* OTDK dolgozat.

119. PÁGER, B. (2011): *A környezetipar szerepe Szász-Anhalt fejlődésében*. OTDK dolgozat.
120. PENDALL, R. – FOSTER, K. A. – COWELL, M. (2007): *Resilience and Regions: Building Understanding of the Metaphor*. Working Paper, 12., University of California, Berkeley.
121. PÉLI, I. (2013): *Növekedési pólusok főbb regionális gazdaságtani összefüggéseinek vizsgálata Magyarországon*. PhD disszertáció, Gödöllő, 2013.
122. POCZIK, I. (2011): *Együtt könnyebb? – Foglalkoztatási helyzetkép a Visegrádi Négyek esetében*. OTDK dolgozat.
123. PORTER, M. E. (1998): „*Clusters and the new economics of competition*”. Harvard Business Review, Harvard.
124. PORTER, M. J. (2000): *Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy*. Economic Development Quarterly, 1, pp. 15–34.
125. PRAUSE, G. BOEVSKY, I. (2015): *Smart rural development*. AGRICULTURAL ECONOMICS AND MANAGEMENT. 60. pp. 63–69.
126. RAB, J. – RIEDEL, M. – STEINER, B. (2015): *SMART City Példatár*. Lechner Tudásközpont, Budapest, 2015.
127. RECHNITZER, J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
128. RECHNITZER, J. (2007): *Az európai regionális politika és városfejlesztés*. Magyar Tudomány. 168, 6, 692–703. old.
129. *A régiók rugalmasságának és homogenitásának együtthatása a területi versenyképességre – a Nyugat-dunántúli régió és Burgenland példáján*. OTDK dolgozat 2015.
130. RITTER, K. (2008): *Agrár-munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek*. Bulletin Of The University Of Agricultural Sciences (Gödöllő) 2: 639–652. old.
131. ROLAND BERGER STRATEGY CONSULTANTS (2007): *Wirtschaftsfaktor Umweltschutz –Vertiefende Analyse zur Umweltschutz und Innovation*. Umweltbundesamt, pp. 277.
132. ROLAND BERGER STRATEGY CONSULTANTS (2009): *GreenTech 2.0 made in Germany –Umwelttechnologie-Atlas für Deutschland*. Vahlen, München, pp. 412.
133. SIEBERT, H. (2000): *The paradigm of locational competition*. Kieler Diskussionsbeiträge, No. 367, Universität Kiel Situation and Outlook.
134. SOMWANSHI et al. (2016): *Study and development of village as smart village*. International Journal of Scientific & Engineering Research. Vol.7(6), pp. 395–408.
135. SREBOTNJAK, T. – GRADMANN, A. – PORSCH, L. – HAMETNER, M. (2014): *An Indicator for Measuring Regional Progress towards the Europe 2020 Targets – Executive Summary*. Committee of the Regions of the European Union, Bruxelles.
136. SWINBURN, G. – GOGA, S. – MURPHY, F. (2004): *A helyi gazdaságfejlesztés kézikönyve*.
137. TÓTH, B. I. (2012): *Regionális rugalmasság – rugalmas régiók*. Tér és Társadalom, 26. évf. 2. sz., 3–21. old.
138. TÓTH, T. – KÁPOSZTA, J. (szerk.) (2014): *Tervezési módszerek és eljárások a vidékfejlesztésben (elmélet)*. Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó, 2014. 163. old. (ISBN:978-963-269-407-8)
139. VAS, ZS. – BAJMÓCY, Z. (2012): *Az innovációs rendszerek 25 éve*. Szakirodalmi áttekintés az evolúciós közgazdaságtani megközelítésben. Közgazdasági Szemle, 59, 11, 1233–1256. old.
140. VDI Technologiezentrum GmbH-Technopolis GmbH (2008): *Clusterpotenzialanalyse in Sachsen-Anhalt*. Ministerium für Wirtschaft und Arbeit des Landes Sachsen-Anhalts, p. 111.

141. VIRÁG, Á. (2017): A turisztikai együttműködések hatékonysága a vidéki térségekben. In: Ritter Krisztián (szerk.) *Vidékgazdasági tanulmányok*. 120. old. Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó, 2017. 43–54. old.
142. WORLDWATCH INSTITUTE-UNEP (2008): *Green Jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world*. UNEP, p. 352.
143. *A magyarországi régiók társadalmi fejlettségének mérése HDI becsléssel*. OTDK dolgozat, 2015.

Szakkifejezések jegyzéke

1. **Autark:** önellátó, általában államokra, településekre használják a tértudományok területén.
2. **Externália:** Egy gazdasági szereplő tevékenysége következtében felmerülő káros vagy előnyös, nem szándékkal okozott, hatás(ok), amely(ek) piaci ellentételezés nélkül befolyásolják egy másik gazdasági szereplő helyzetét.
3. **Fosszilis:** Az őskorban keletkezett, lebomlott, esetleg megkövesedett (állati vagy növényi maradvány).
4. **Indusztrializáció:** Iparosítás, fejlődő ipar.
5. **Intangibilis tényezők:** olyan tényezők, amik kézzel meg nem foghatók, például szellemi termékek.
6. **Mezoszint:** egymásra hatással lévő területi egységek közepes szintje.
7. **Multiregionális kapcsolatok:** több régió, területi egység között gazdasági, társadalmi kapcsolat.
8. **Poszt-produktivista vidék:** olyan vidéki tér ami már nem elsősorban a klasszikus értelemben vett mezőgazdasági termelés színtere.
9. **Reindusztrializáció:** újra iparosítás, megszűnt ipari ágazatok újbóli kialakítása, indítása.
10. **Revitalizáció:** felelevenítés, életre keltés, újbóli kialakítása valaminek.
11. **Rurális:** kis népsűrűséggel rendelkező vidékies terület.
12. **Transzmisszió:** kapcsolatot átadó, két fél közötti kapcsolat.
13. **Urbánus:** nagy népsűrűséggel rendelkező városias terület.

Szerzői bemutatkozás

KÁPOSZTA JÓZSEF, a közgazdaságtudomány kandidátusa, habilitált egyetemi docens, a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar dékánja, a Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet intézeti igazgatója. Jelenleg a Nemzeti Közzolgálati Egyetemmel közösen létrehozott KÖFOP – Vidékbiztonsági Kutatóműhely aktív kutatója.

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem;
Államtudományi és Közigazgatási Kar

www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert dékán
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

Kiadói szerkesztő:

Kiss Eszter

Tördelőszerkesztő:

Friebert Máté

ISBN 978-963-498-071-1 (elektronikus)